

БІБЛІОТЕКА МОНАСТИРЯ
ОС. ВАСИЛІЯ В ЖОВКВІ

356

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том XXI.

РОЗВІДКИ

ПРО

СЕЛЯНСТВО НА УКРАЇНІ-РУСИ

В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ПЕРША.

У ЛЬВОВІ, 1901.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

III
и 83681

1-2 пр.

Львівська
№ 10512253

Том сей належить до серії розвідок про суспільні веретви на Україні-Руси. Роспочато її розвідкою І. Линниченка про суспільні веретви Галицької Руси в XIV—XV вв., в т. VII Історичної Бібліотеки (р. 1899). Та розвідка головно займала ся селянством, так що сей і дальший том, присвячені селянству, як найтісніше вжуть ся з томом VII.

В сїм томі подаємо дві розвідки близькі до себе часом, школою й материялом, на яким вони оперті. Обидві вийшли в виданнях київської археографічної комісії, як вступні статі до її Архива Югозападної Росії: розвідка пок. Новицького була вступом до I тому шестої серії Архива, присвяченої спеціально селянству, розвідка проф. Антоновича — до II тому тоїж серії. Обидві вони мали головну підставу в актовім материялі київського центрального архива, себто актах Київщини, Поділя й Волини з XVI—XVIII в., обидві мають на вступі погляди на загальний перелом, який став ся в історії селянства з заведеннем польського права; обидві займають ся головно правним і економічним становищем селян. Але розвідка проф. Антоновича, хоч присвячена пізнішому часу, вийшла значно скорше ніж статя Новицького — в 1870 р., а статя Новицького в 1876; тим поясняєть ся більше загальний і теоретичний характер вступної частини розвідки проф. Антоновича.

Зрештою вступні части, де обидва автори говорять про стан селянства в українсько-руських землях перед литовсько-польською унією, тепер майже стратили своє значінне, супроти пізніших студій в сїм напрямі. І так правне й економічне становище селянства в західній Україні, що жила під польським правом ще перед унією, ледво зачіплене

в студиях обох авторів*), описуєть ся для Галичини в XV в. згаданою студією Линниченка, а для пізнійшого часу XVI в. в Галичині див. мої вступні розвідки в I—III томах Жерел до історії України-Руси. Правне й економічне становище селянства в українсько-руських землях в. кн. Литовського перед унією далеко докладнійше будуть ілюструвати новійші розвідки проф. Владимирського-Буданова, що увійдуть в другу частину сеї збірки (т. XXII). Інтерес же поданих тут розвідок дд. Антоновича й Новицького полягає в представленню правного й економічного становища українського селянства під впливами польського права, як він починаєть ся уже в другій і третій редакциях Литовського статута, та під безпосереднім пануваннем польського права, і то на практиці, на підставі головно судових актів. З сього погляду обидві статі зістають ся досі підставовими, нічим иньшим не заступленими (остатніми часами пробував дати загальний начерк селянства на Україні д. Іавронський в своїй книзі *Historya ruchów hajdamackich* (I т. гл. 6, II т. гл. 9), але сеї переважно компілятивний, сторонничо і з методичного боку слабо зроблений огляд не може претендувати на якесь більше наукове значінне). Лівобічної України по революції XVII в. обидві статі не дотикають — для неї буде подана в другій частині стара, але й досі одинока розвідка Ол. Лазаревського.

Подані тут розвідки І. Новицького й В. Антоновича переложені Д. Пилинським, без змін проти оригінала; до друку зредатовані вони С. Томашівським, Показчик зложив М. Крушельницький.

У Львові 15 (28) III. 1901.

М. Грушевський.

*) Брак докладного відграничення сфери права польського і права в. кн. Литовського дає себе відчувати в студиях обох авторів.

НАЧЕРК

ІСТОРИЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ВЕРСТВИ

в правобічній Україні XV—XVIII вв.

Івана Новицького.

I.

Суспільно-побутовий устрій литовсько-руського князівства в період до видання Статуту.

Суспільний устрій західно-руських країв, що увійшли в склад великого Литовського князівства, суспільний поділ, права та обов'язки кожної суспільної верстви, відносини їх між собою й до державної влади, — усе це у XV та XVI в. підпадало повільній, поступовій, але радикальній зміні, під сильним впливом порядків, що склались у Польщі, з якою се князівство заводило все тісніші та тісніші зв'язки, поки вкінці не злилось з нею в одну державу. Люблинська унія уявляє з себе дуже важну хвилю порозуміння та признання доконаного перевороту, не була однак ані її вихідною точкою ані повним закінченням, як часто її представляють. Відступлення від давніх руських основ суспільного побуту, які первісно панували в Литовським князівстві, можна помітити далеко раніше, і вже перша проба загальної кодифікації тодішніх відносин, Статут з р. 1529, багато в неодному розходить ся з ними. Порівняння, що їх звичайно проводять межі сим пам'ятником і Руською Правдою, мають переважно сю хибу, що в них майже виключно увагу звертає ся на подібні прикмети обох кодексів, а оставляють на боці різниці, підчас коли сї різниці, які назбирали ся, в части дорогою самостійного поступового розвитку, а в части наслідком стороннього впливу, власне й містять в собі наслідки п'ятьсотлітнього історичного життя західно-руського народа.

Положення селянського стану, означене останньою редакцією Статута в виді найповнішого безправ'я, до того часу підлягало, разом з всіма інчими верствами, значним змінам, які завжди зміряли не на його користь — й поволи зводили його права до minimum. Було би безпідставним приписувати таке обмеження прав селянства виключно самому впливови Польщі, бо се обмеження залежало й від багатьох інших причин, які викликали подібні з'явища, й майже притім у той сам час, у східній Росії, що не підлягала сьому впливови. Польські порядки відбилися тільки на тих остаточних видах, в яких уложився суспільний побут західної Русі, і які різко відрізнялися від побутового укладу Московської держави, що своєю дорогою підлягла деяким чужим впливам зовсім иньшого характеру. Добою, коли все сильніше почали виявляти ся та розвивати ся різниці в положенню та правах селянства по обох половинах Росії, був XV та XVI в.; для того сі віки й стануть за вихідну точку сієї студії, тим більше, що про попередню добу у жерелах, якими розпоряджаємо, не маємо майже ніяких дат, які-б спеціально відносили ся до західної Росії. Навіть і XV в. не подає нам доволі матеріялів, на підставі яких можна-б було історично стежити за змінами положення селян в сім часі, так що ми мусимо обмежитись на загальному зведенню в одно уривочних вказівок пам'ятників майже за весь час до видання Статуту.

Поділ суспільних верств західно-руської людности в сій добі і під час найвищого розвитку шляхецького пановання уявляє одну подібну прикмету; і там, і тут ми знаходимо два головні поділи мешканців — на вільних й невольних. Але величезна різниця складає ся, раз, з чисельного відношення між обома розрядами, а друге, з дальшого поділу їх: тоді як шляхтичі, одиноко повноправні, під час свого пановання, себто після Люблянської унії, вважали ся зовсім рівними між собою по закону, а всі инші суспільні верстви належали до числа більш або менш залежних, — в XV віці було зовсім навпаки. Тоді існувала вельми нечисленна, — о скільки можна заключати з тодішніх пам'ятників, що дійшли до нас, — верства зовсім неуправлених невольників, але одночасно з тим особи вільні далеко не користували ся рівноправністю, а розділяли ся на багато розрядів, що стояли на найріжніших щаблях суспільної

драбини, починаючи від селянина, що живе на чужій землі, і кінчаючи володільними князями, при чім відносини межі сусідніми клясами були майже одні й ті самі та носили в певній мірі фєвдальний характер.

Сю останню прикмету, се-б то фєвдальний відтїнок взаємин рїжних кляс людности, многі вважають безпосереднім наслідком зіткнення литовського князівства з сусїдними нїмцями та їх побутом¹⁾. Але ледве чи не певнїйше толкувати її спадкоємним розвитком тих побутових обєтанов, якї вже ранїйше істнували по всїх руських землях; литовські звоювачелї знаходили в набутих областях захїдної Руси не лиш саму нескладну економїчну чи войовничу силу, яку вони могли без перешкоди органїзувати на лад який їм завгодно. Вони подибували тут і певну культурно-суспїльну силу, що в кожнїм разї стояла на вищому степенї власного розвитку, а через се ся культура не тїльки не підлягла їм, але навїть нагнула їх під свїй вплив. Вельми трудно було-б припустити аж а рїогї, щоб у захїднїй Руси, яка стала для Литви першим жерелом християнства, письменства, багатьох правних поглядїв, висловїв, заведень, одночасне з сїм могла відбути ся радикальна змїна в суспїльнїм побутї, та до того без усякої боротьби, про яку ми не маємо нї найменчих, хоч би лиш далеких натякїв. Окрім сих загальних замїток ми маємо бїльш прямиє посвїдчення в значнїй подібности що до державного устрою захїдної і схїдної Руси за доби, поки перша з них не сполучила ся ще так тїсно з Польщею, та поки друга не дійшла до повного злучення під властю московських князїв. Така подібнїсть могла вийти тїльки з спїльного походження.

¹⁾ Напр. „Весь лад державного устрою, що витворивсь у Литві, оснований виключно на військових засадах“ (Антонович. Исслѣдование о городахъ, 3) — „Вїйськовий устрїй у ново звоєваних землях та добування з них можливої скїлькиости вїйськової сили, ось змагання, що понад все панувало підчас первїсного устрою великого Литовсько-руського князївства; суспїльний устрїй сього князївства й мусїв скласти ся під впливом сїєї потреби. Форми, яка уявлялась тут сама собою, і впливала з пануючих у той час понять про природний господарський устрїй держави, та котрої зразок по можности вироблений був перед очима в устрою нїмецьких держав, — фєвдальної форми й ужили Литовцї“ (Його-ж, Исслѣд. о крестьянахъ, 9). „Таким робом у Литві витворюеть ся самостїйний фєвдальний уклад житя“ (Исслѣд. о городахъ, 4).

Зв'язь одного зпоміж двох головних чинників давнього руського суспільного побуту, а саме громади, з багатьома пізнішими з'явищами західньо-руського життя, які тільки сим способом можна вяснити, в найновіших часах вже досить доведена, достоту так саме не щез одразу та без сліду й другий елемент, — князівська власть, що опиралась на дружину, — лиш дальше існував в обох половинах руської землі, тільки поступенно змінював ся на своїм обемі і виді, що з часом дуже далеко з собою розійшли ся в одній і другій, під впливом ріжницї історичних обставин.

Усталенне ділів за відомими залишками князівського роду звичайно викликало змагання князів надати і своїм дружинам територіяльний характер, бо до сього часу дружини були на услугі мов би особистій. Головним способом за-для досягнення сього причинилась при кінці уділового періоду, поступенна заміна платні, що її одбирали дружинники як винагороду, — на наділенне їх земельними добрами, які князі вважали себе в праві роздавати, — байдуже проте, чи то земля опорожнена, чи вона вже увійшла у склад округи тієї або инчої громади ¹⁾. Вся ріжниця тут полягала тільки на тім, що при наділі громадської землі розуміло ся спершу відданне на приватню власність не самої землі, а тих прав князя до сеї землі, які виражались в обовязку людности давати князеві частину плодів своєї землі в виді ріжнородних данин, або своєї особистої праці, себто натуральних обовязків ²⁾. Такі саме роздачі й стали жерелом руського фєвдалізму, з якого в Московщині втворила ся „помѣстная система“, а який в Литві, — ще в більшім розвитку та означенню, але вже з помітним захваленням прав низчих верств, — узаконено першим Статутом, з часом же під переважним впливом Польщі замінив ся на повну приватну власність, як розуміє її римське право.

¹⁾ Ширший виклад про цей предмет гляди у д. Сергїевича, „Въче и Князь“, стор. 410—411. — Сліди заміни грошової платні на земельне надане можна бачити в литовськїм періоді по тих наданнях, де маєток записувано в певній ціні з правом викупуна її князем. Акты Зап. Рос. I, №№ 22, 32, — Ак. Ю. і З. Рос. I, № 17, 20.

²⁾ Сліди саме такого погляду на обсяг надань в литовськїм періоді заховані по тих грамотах на віддачу людей з їх землями, яких велике число наводять Антонович в своїм „Исследованію о крестьянах“, стор. 16.

Ще одним вельми важним доказом аналогії та спільного походження феодалної власности на Литві з помітною системою східної Русі може послужити Галицька Русь, що перейшла безпосередно під володіння Поляків, що застали й тут такі самі відносини, але певно, сї відносини виникли без всякого литовського впливу, і доволї швидко поступили ся польському порядку¹⁾.

Руський феодалізм досягнув найбільшого розвитку в Литовській державі, бо тут, в порівнанню з иньшими частинами Русі, мав сей вид суспільних відносин ще одну головну підставу — а саме право звоювання, а по части, може бути, у сьому напрямкові впливало й сусідство з Німцями. В кожнім разі феодалізм тут розвинув ся в цілу викінчену систему, що охоплювала всі суспільні відносини, починаючи від земельної посілости, яка тут не мала майже зовсім вітчинного виду, що так утрудняв його розумінне у східній Русі. В Литві майже всі князівські надання умовні, приносять з собою не тільки службові, але й податкові обовязки, а князівське право до всіх земель *de jure* зберегає ся аж до другої половини XVI в., коли Жигмонт-Август зрік ся його з огляду на готовану унію з Польщею²⁾. Надання після литовсько-руського права мали завсїди значіння обовязкових з'обовязань, й іноді навіть принимали зовсім їх вид, при чім додавано до них приречення вірної служби³⁾; у такому значінню їх лежить теж

¹⁾ Про се гляди у Шараневича: *Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie XV wieku*, Львів, стор. 56—67, де він вказує на сліди феодалізму в Галичині в XIV та XV вв., хоча тоді в самій Польщі панувала вже приватна власність. — Порівнай дарову грамоту на маєток у Перемиському повіті з обовязком служби, з р. 1408. *Акты Ю. и З. Рос.*, I, № 10. Також надає у Снятинській волости. Тамже № 15.

²⁾ Одначе маємо вказівки, що деякі землі були приватною власністю; певнійш за все вони були такими ще за часів перед литовським звоюванням і у грамотах звуть ся боярськими землями, в розумінню чистих а в відріженню від тяглих, се-б то обтяжених державними обовязками. Гл. грамоти Казимира про наданє Ходкевичови чотирьох чоловіка, та другу на село Привередов, Богданови Вояковичови: „И перво сего за бояры бывали тыи люди“ — тоє ім'яне изъ вѣка боярское, а не тяглоє“. *Акты З. Рос.* I, стор. 58, 72. По сіх та деяких иньших грамотах надання не обставлено умовою службового обовязку.

³⁾ *Акты Зап. Рос.* I стор. 67.

причина того множества потверджуючих грамот на маєтности, які видавали нові пануючі тим самим особам, або той самий пануючий наслідникам попереднього посідача. Звідсіля-ж повели ся й постанови Статута про неможність позбутя земських дїбр без дозволу пануючого, ні через продаж, ні через помертні записи ¹⁾).

Зовсім у таких самих відносинах, як більші земельні властители (по части ще удільні князі), стояли до пануючих, так само стояли й до них в їх добрах другорядні князі та бояре. Особи, що одержали від великого князя великі волости, роздавали їх теж частинами вже від себе, й таким робом мали під своєю рукою сих дрібнійших дідичів на таких самих фєвдальних основах. От наприклад, внук Ольгерда, князь Андрій Володимирович, записуючи в році 1446 свої маєтности (свою батьківщину та свою заслуженину) на жінку та діти, каже між инчим: „а что есмь подалъ имѣнія боярамъ своимъ, хто всхочетъ женѣ моей и дѣтемъ моимъ служити, и они служатъ съ тѣхъ имѣній женѣ моей и дѣтемъ моимъ; а хто не всхочетъ женѣ моей и дѣтемъ моимъ служити, и азъ тые имѣнія далъ женѣ моей и дѣтемъ моимъ“ ²⁾. Р. 1483 вдова по слуцьким князю Михайлі Олександровичу, княгиня Ганна жалїла ся королеви Казимірови, що деякі з „еф“ князїв та боярїв не хотять їй служити з своїх маєтків, длятого Казимір ствердив „тымъ княземъ, и боярамъ, и слугамъ, изъ ихъ имѣній ей служити и послушными быти, какъ князю Михайлу служили и послушны были“ ³⁾. Перший з наведених власне документів показує, що обовязок служби прямо залежав від пожитковання землі, себто від бажання особи, що одержала маєток, задержати його на дальше; хто з боярїв схоче, каже автор завіщання, ті й будуть служити; маєтки поодбирають тільки у тих, що зречуть ся служби; але він зовсім не подає своїм наслідникам права довільно однимати землю, як довго друга сторона добре вповнювала умови надання. Іноді, скоро

¹⁾ Першої редакції розділ I, артикул 15 та 17; другої ред. III, 2 та 36, VII, 3 та 5.

²⁾ Акты Зап. Рос. I, стор. 59.

³⁾ Тамже, стор. 104.

великий князь наділить когось землями, що на них вже жили бояре, то таку застережену ненарушність посілости останніх прямо хоронила власть князя. Так приміром се найяснійше виражено в даровій грамоті в. кн. Олександра, виставленій князеві Михайлови Жеславському на Мстиславль та Мглин, 1499 р.; зазначаючи обовязок тамошніх боярів служити з своїх маєтків новому „вотчинному“ володарови¹⁾, грамота ще додає таке: „а онъ ихъ безъ вини не маєть рушати..., а которыи бы бояре зъ нихъ не хотѣли ему служити, ино имъ ѣхати прочъ вольно со всеми своими статки, куды хотять, а имѣнья оставивъ“²⁾. З цього ми бачимо, що відносини боярів, які жили по землях володарів, до своїх князів були цілком аналогічні з відносинами останніх до великого князя. Вони також користали ся й з права позбування нерухомого добра за дозволом свого князя, як се ми бачимо з дозволу виданого случьким князем Михайлом Олександровичом своєму бояринови Цареві на купно-продаж в користь церкви „дворца“, себто хутора³⁾.

Що до мійських мешканців, то нам не відомий порядок та обмеження, яким вони підлягали при позбуванні маєтків; властиво по містах міщане могли свобідно розпоряджати своїм нерухомим майном й мали право переселювати ся⁴⁾; але в добі перед Статутом вони орудовали теж і позамійськими землями, селами, земськими або боярськими добрами, а через се найімовірнійше користали що до земельного володіння з тих самих прав, що і бояре. Обмеження прав міщан що до набування землі з'явились доперва при кінці XV в.; до цього-ж

1) Хоча в грамоті наданне названо „вотчиною“, але з того-ж самого, що через неї тільки стверджуєт ся Михайлови Жеславському право до маєтку, який був в „держаньї“ його предків, швидче можна визнати се за наданне ленне.

2) Акты Зап. Рос. I, № 172. На увагу заслуговують слова цієї грамоти: „...дали есмо ему (такі а такі маєтки) со всеми людьми и зъ ихъ землями... и со всеми бояры и зъ ихъ имѣнья“, себто й що до боярів ужито тієї-ж самої формули, якої звичайно вживано кажучи про селян, а сим і стверджуєт ся висловлена ранійше увага про її значіння.

3) Акты Зап. Рос. I, № 56. — Порівняй постанови першого Статута про маєтности заслужених у князів або панів; розділ III, арт. 15.

4) Акты Зап. Рос. I, стор. 145, 351; II, стор. 90.

часу таке посідання навіть стверджували великі князі. Так уставна грамота з р. 1499 приписує Полоцкови, хоч се місто вже й користало з маґдебурського права, все таки судоводство „о земляномъ правѣ“ між міщанами і боярами або путниками, так що такі справи завдає не під осуд війта, але „намѣсника съ старшими бояры“, себто після підсудности бояр; у сій самій грамоті згадуєть ся про села та землі, які відкупили в міщан бояре і навпаки ¹⁾. Те-ж саме ми знаходимо й у другій полоцькій грамоті з тим важним поясненням, що міщане орудували й залюдненими маєтками: „мають имѣнья свои и люди и земли сполна держати по давному“ ²⁾.

Окрім купна міщане користували ся тим самим способом набуття, що й бояре: в них була теж своя за служенина ³⁾.

Але вже р. 1502 на просьбу городеньських міщан про ствердження їх поземельних прав, король Олександр, стверджуючи сї права, zarazом заборонив їм на будуче купувати землю без особного дозволу на се ⁴⁾. Се одна з перших відомих нам проб виключити мійський стан з користання тими правами, які йому надав король Казимір 1457 р. нарівні з шляхтичами-боярами ⁵⁾. Але бачить ся міщанська посїдність остільки ще мала сили й була розповсюджена в XVI в., що навіть Статут з р. 1566 згадує о ній, накладаючи обовязок військової служби на міщан, що мали земські маєтки ⁶⁾. А вже-ж, скоро литовсько-

1) Акты Зап. Рос. I, стор. 199.

2) Тамже, I, стор. 215.

3) Тамже, I, стор. 353 (Danilowicz. Skarbiec diplomatów, II, стор. 230).

4) Тамже, I, стор. 346. Зрештою міщанам можна було брати в застав землі князівських людей: „не на вѣчность купувати“.

5) Działyński. Zbiór praw Litewskich, I, стор. 28. При тім треба мати на увазі, що назва „мѣщане“ під сей час охоплювала не всіх мійських мешканців; се мабуть були тільки і „лучшіє“ з поміж горожан, иньші-ж становили мійське „посольство“.

6) Розділ II, арт. I: ...„Кождый князь и панъ духовный, и тежъ дворянинъ, бояринъ, кождые иныє станы, и татарове наши, такъ мѣщане мѣсть нашихъ, маючи земское имѣнье, винни будутъ войну служити... то есть зъ имѣней и людей, яко отчизныхъ и похожихъ, выслужонныхъ и купленныхъ“. Сей обовязок військової служби по володінню ніяк не слід мішати з такими-ж обовязками наложеними на всіх міщан, загалом як на мійський

руські верстви остаточно зіллялись з польськими, то ся проява, щезла непомітно через заведення міщан-дідичів в катеґорію шляхти, на підставі самого факту земельного володіння.

Спускаючись драбиною суспільних верстов /ще низче до сільської хліборобської людности, ми не то що не знаходимо жадних осібних обмежень поземельних прав сїєї людности, але швидче маємо підставу твердити, що сї права нічим не відріжняли ся від таких самих прав вищих верстов ¹⁾. Сільські мешканці, в нашій добі найчастійше звані „людьми“, незалежно від многих маловажнійших ріжнородних назв, відповідно до їх спеціальних обовязків, економічних відносин до володільця землі й. т. н., поділяли ся на дві головні ґрупи, на селян по князівських землях і по володільських. Що до останніх, жерела на жаль дуже убогі; отже про обстанови їх побуту можемо заключати переважно на підставі тільки тієї подібности, яку помічаємо в устрою князівських та приватних маєтків дещо пізнійше а також й з самого браку якихсь окремих постанов за-для приватних посіlostей: князі роздавали їх з тими самими правами й на тих самих підставах, на яких і самі орудували ними, а шляхецький стан тоді ще не організував ся і не виріс стільки, щоб дав почин до зміни суспільно-економічних відносин, як се він зробив в половині XVI в. З другого боку маємо прямі вказівки, що — помимо володіння землею — не роблено взагалі жадної ріжницї що до инчих громадянських прав між селянами на князівських землях і боярськими.

Поселенці на князівських землях, „люде господарські“ „волостні“ або „тяглі“, іноді не відріжені від князівських „слуг“, як наприклад путники ²⁾, володіли земельною власністю теж з обовязком служби, тільки сама служба їх відбувалась инчим робом. Так от подорожня (путна) служба відповідала від-

стан. Про останні гл. Антоновича, Исследованіе о городахъ, в Архиві Юго-зап. Росс., ч. V, т. I.

¹⁾ Тут розуміє ся звісно тільки вільна сільська людність, про невільно-ж челядь та про закладнів зніmemo річ низче.

²⁾ Називають ся також путними людьми, сільськими путниками та путними слугами, а пізнійше з'являеть ся і назва путні бояре.

буткови підводчиків у східній Русі й лежала в обовязку доставляти коней для князівських послів та гонців, а їздили з послами вже мійські шляхтичі¹⁾; люде пригонні, яких іноді брано за одно з сільськими путниками²⁾, обовязані були до рукодільничого відбутку на потребу князя³⁾. Але притім вони користали з права позбутя своїх земель з тим тільки, щоб новий володїлець ставляв той сам відбуток подорожний або пригінний, сполучений з дотичним пайом землі⁴⁾. Також вільно їм було купувати у боярів та міщан землю⁵⁾. Путники позбували свої землі другим людам і се діяло ся на тих самих підставах, як і у боярів, себто з дозволу князя або його намісника⁶⁾, і при захованню сеї умови верховна власть uznавала таке позбуте цілком законним. От прим. навіть ще р. 1499, коли кілька путників з села Митковч полоцького повіта жалїлись на сина полоцького епископа Луки за те, що він не по закону орудує їх „отчиною и дѣдиною“, то син епископа заявив, що землю він купив у їх „объѣл вѣчно, зъ дозволеньемъ намісника полоцкаго пана Юрья Пацовича“, і на тій підставі йому король Олександр лишив землю⁷⁾.

Що селяне осаджені на землях приватних людей мали таке-ж саме право позбутя вемлі за дозволом дїдича, але враз з тяжачими обовязками, бачимо з виданої дїдичом грамоти з р. 1421, якою він стверджує продаж дворища одного селянина другому „на вѣкы вѣчнѣ, ему и потомкамъ“, додаючи при тїм, що купець „имаєть изъ того дворища платити чиншь и работы поступати“⁸⁾. Єсть навіть вказівки, що людам осадженим по землях міщан магдебурського права можна було позивати ся за землю, подїбно, як міщанам, але підсудність, з огляду на ранїйшу грамоту, вже одминила ся з загальної земської на

¹⁾ Акты Зап. Рос., I, стор. 199; III, стор. 93; — Памятники, т. II, отд. II, стор. 227.

²⁾ Тамже, стор. 214.

³⁾ Про пригонних людей з такими-ж обовязками згадуєть ся у приватних осіб. Тамже I, стор. 357.

⁴⁾ Тамже, I, стор. 215, 346.

⁵⁾ Тамже, I, стор. 199.

⁶⁾ Приклад такого дозволу у Даниловича, Skarbicec diplomatów I, стор. 296.

⁷⁾ Акты Зап. Рос., I, № 173, стор. 197.

⁸⁾ Тамже, I, № 29, стор. 41.

війтівську¹⁾. Але й остання постанова вказує між иньшим на признаванне мійським людям однакових горожанських прав з міщанами, бо і одні і другі підлягають одному й тому самому судови²⁾. Однією з ознаків самостійности в поземельних відносинах єсть також право мати економічно залежних від себе людей, і ми бачимо, що й селяне, які сидять на жеребовім паю землі мали право держати в себе закладнів³⁾.

На підставі повищих даних можна більш менш певно заключати, що земельна посілість перед Статутом була однаково доступною за-для всіх приватних людей без виїмки і тим не становила нічого привілею⁴⁾; що всі вільні верстви, а через те й найчисленнійша з поміж них — селяне, мали що до сього однакові права; що всі землі, з озгляду на зверхню власть великого князя над ними, були обтяжені обовязками для нього, а їх різнородні види привели до різкого зазначення станових границь доперва пізнійше, а в розсмотрювану добу стали за сю найближчу причину, що князі переносили свої права до обовязків на поодиноких людей, за-для концентрації сказати-б сіх обовязків та надання їм такого саме виду, який найбільше відповідав заспокоєнню потреб держави в даній хвилі⁵⁾.

1) „Которому мѣщанину будетъ которое дѣло до мѣщанина, або мѣщанскому чловѣку до мѣщанского чловѣка о земленомъ дѣлѣ“. Акт. Зап. Рос., I, стор. 215. — Порів. тамже. стор. 199; тут згадано теж про живучих по містах боярських людей на вітцівських і на куплених землях.

2) Порів. тамже стор. 180, де маїдебурське право розпросторено на всіх мешканців „въ селѣхъ мѣщанскихъ“, при чім боярські люде по містах рішучо виняті з під залежности від своїх володільців (стор. 181).

3) Рік 1479: „на которомъ жеребѣи одинъ чловѣкъ сидить, а держить за собою закладни“. Акт. Зап. Рос., I, стор. 88.

4) Д. Леонтович („Крестьяне югозападной Россіи“, стор. 35), вважаючи її за шліхецький привілей після литовських законів, хибно розпросторює постанови Статута, до того супроти них міщане вийшли упосліджені та й до ранійшого часу они відносять ся, що помічаємо у його і в иньчих випадках. До речі завважимо, що князівські маєтности можна було посідати навіть і жидам. Гляди Акт. Зап. Рос., I, № 151, — Порів. Статут з р. 1566, розд. XII, арт. 5.

5) За-для лучшего доказу, що формула наділення людей з їх землями має тільки таке значіння, вкажемо ще побіч наведених вище спостережень на те, що навіть, коли кому поручувано тимчасову управу яким небудь округом князівських земель, відбувалось увязанне, се-б то вводици сеї

Щоб осудити скільки такий устрій земельно-вертвових відносин в Литовській державі був аналогічним до побуту східної Руси, — а се доказує й спільне походження сих відносин, — доволі буде навести слова російського дослідувача сього самого предмету й за сей самий період, бо зроблена ним характеристика після маловажних змін у назвах могла би бути цілком приложена й до Литовської Руси. Ось що каже д. Чичерін: „Зверху був князь — найстарший володільець, за ним боярин, що мав право суду та данини, далі монастир, що порядкував землею як власністю, відтак боярський син, що володів нею дочасно під умовою служби, вкінці селянин, що платив за неї чинш. Над однією й тією самою землею нависло право цілої єрархії осіб, і всі вони держали її один поверх другого“¹⁾.

Таким чином земельна власність, як ми старалися довести, не може служити за певну ознаку станових прав в Литовсько-руській державі XIV—XV в., і для того она і не означає прав селянського стану. Нам зостаєть ся розглянути оскільки сї права можна означити другими суцними ознаками, се-б то родом обовязків та підсудності.

Що до підсудности, то в XIV—XV в. вона з'являєть ся надто неозначеною, бо нераз мешканці різних місцевостей були в однакім положенню що до всіх инчих відносин, а прецінь відрізнялись між собою що до підсудности. Судовладство розуміли в сю епоку зовсім не як функцію держави, а переважно як регалію у фінансовому значінню, а тим саме вона могла підлягати наданню або иньшому родови передачі; судодержність найчастійше передавано як одну з приналежностей права володіння землі, або лїпше кажучи, як в загалї часть права до доходів з хліборобської людности. Але доконче треба замітити, що таке сполучення судодержности з земельним володіннем може бути докладно доведене тільки що до земель ви-

особи в орудуваннє всіми місцевими мешканцями, а з ними й боярами. Порів. Акт. Ю. и З. Рос. I, № 39.

¹⁾ Чичеринъ. Опыты по исторіи руссакго права, стор. 84.

щих верстов, які одержали їх безпосередно від великого князя, і по часті від монастирів. Що до залюднених земель, які належали до мійських громад, чи до поодиноких членів сих громад, то мешканці таких земель підпадали зразу загальному судови, описля як містам надано німецьке право, якому підлягали й мешканці міщанських сіл, стали судити ся на підставі відносин до верховників, підчас коли міщане підлягали судови вийтівського уряду а не судови поодиноких володільців¹⁾. Зміни в праві судодержности почали ся взагалі значно ранійше, ніж в правах земельного посідання, тому-то вже в XIV і XV в. починають стрічатись виїмки від загального суду за-для всієї людности, основані на верстових ріжницях; виїмки сі, викликані злукою з католицькою Польщею, відносять ся спершу лиш, католицьких членів верстви в виді привілея і становлять по своїй істоті початок тих змін суспільного побуту, які з часом допровадили до зілляня литовських верстов з польськими. Так от вже Володислав Ягайло у другому земському привілею з р. 1387 увільняє від загального суду й маєтки „дѣтскихъ“, подаровані в Литві католицькому духовенству, а в городельським привілею з р. 1413 права церковних католицьких маєтків взагалі зрівнано з польськими, точнісенько, як і права литовських панів та благородних боярів, що визнавали католицьку віру та придбали шляхецькі герби. Одночасне з сім починаєть ся й розклад у загальній підсудности міст: Вільно набуває магдебурське право р. 1387, а р. 1432 таке-ж право дано й Луцькови; вкінці мешканців Вільна увільнено теж р. 1432 від залежности від воеводського суду, до того-ж вийтівському судови надано право карати смертию. В протягу XV в. відрубне мійське судовладство роспросторилось вже на всі головнійші міста західньої Руси, при чім попередні окремі розділи мійських мешканців — бояре, міщане, мійські дворяне та поспільство, з виїмкою першого зіллялись в оден міщанський стан, а з тим, що до ладу управи та суду, різко від'окремились від мешканців повітів та волостей. Як поступало се відділюванне міщан, та навпісля і боротьба межі старостинською властею і мійсь-

¹⁾ Цікаво, що в Полоцькій землі, відповідно грамоті з р. 1511 (sic), міщане користали з особистого права суду над своїми сябрами, на рівні з боярами, які судили своїх людей. Акты Зап. Рос., т. II, стор. 87.

кою самоуправою, широко виложено в студиях д.д. Антоновича та Владимірського — Буданова, з яких видко, що наданне містам маґдебурського права викликала конечна потреба охоронити по змозі міста від сумних наслідків під'упадання їх громадського побуту, яке вже почало ся в наслідок відділення боярів та міщан у вищу службову верству, дорогою набуття земських маєтків; се останнє з'явище потягало за собою нероздільне з ним обмеженне самосуду сільських мешканців, оскільки їх посілости перейшли у верховладність боярів. Що до сього, то особливо важне значінне має дарова грамота з р. 1457 яку король Казимір подав усій литовській шляхті, і якою шешканців шляхецьких маєтків вилучено з під судівництва князівських урядників²⁾, — перший головний спосіб, що заводив від'окремлення селянства в одну, а шляхецтва в другу сторону. На переходовий в сїм зляді характер доби вказує між инчим й така обставина, що тут виїмки з під судовладства князівських судів та з під взивання до суду через „дѣтскихъ“ ще не без'умовні, грамота тільки зазначає, що наперед треба зажадати від володільця вдоволення через приставленне в суд винуватого; таким робом привилей дідича на разі становило тільки перенесення на його державньої судової функції „дѣтского“³⁾, що давало дідичови фінансову користь, а такою теж була й передача дідичови права стягати присуджені гривни; але саме судоводство, осужденне вини, зіставлено поки що судови. Після десяти років, в „судебнику“ з 1468 р., призначував ся вже після належности винувника до числа людей господарських або боярських, при тїм в останньому випадкови до дідича належало не лиш саме приставлення винувника в суд, але й засуд⁴⁾. Як окремі виїмки надавано право суду в біль-

1) Исслѣдованіе о городахъ въ „Архивѣ югозап. Рос.“ ч. V, т. I. — Нѣмецкое право въ Подлшѣ и Литвѣ. Кіевъ 1869.

2) Акт. Зап. Рос., I, № 61, стор 76; Działyński, Zb. pr. Lit., I, 28—35.

3) Сей порядок в Київській землі зберіг ся навіть ще й в XVI в. Гл. уставну грамоту Житмонта I, р. 1507. Акты Зап. Рос., II, стор. 34.

4) „А коли бы намъ человекъ вину далъ князьскому или паньскому или боярьскому человекъу, ино нашему намѣстнику а любо тивуну обослати, ижь бы нашему человекъу стало ся право; а пакъ ли усхочеть на обчій судъ, ино ихъ на обчій судъ пустить и рокъ дати. — А будутъ ли на нашомъ человекъѣ князьскыи или паньскыи или боярьскыи люди чого искати: ино тому

шому чи меньшому обемі володільцям і землі, вони передавали його ще в ранішних часах; перший примір сього попереджає згадану грамоту Ягайла й відносить ся ще до року 1375, коли князь Олександр Коріатович, даруючи Смотричським Домініканам землю, та даючи дозвіл оселити її людьми, каже: „тые люде дали есмо имъ со всѣмъ правомъ“; в пізнійших часах право суду згадуєть ся і у православного духовенства, при чім іноді судять разом з сільськими „старцами“¹⁾, і у свѣтських осіб. Але остаточне встановленне судовладства дідича, не лиш як користний привілей, а як невідлучна належність земської посїлости, відносить ся вже до останніх років XV та до початку XVI в. Так р. 1495 з приводу жалоби путивельського намістника князя Богдана Федковича Глинського на черкаського намістника Кміту Олександровича за те, що сей останній затягнув під своє судовладство слуг та людей Глинського, що жили в Черкасах, король Олександр нагадує Кміті: „ино вѣдь мы на то вамъ право нашо дали, всей земли Кіевской,²⁾ што врядникъ нашъ не маєть слугъ и людей князьскихъ и паньскихъ и боярьскихъ ни судити, ни радити, а ни ввнъ и ни пересудовъ на нихъ брати; нижьли, коли зъ нашимъ чоловѣкомъ пригодить ся князьскому або паньскому чоловѣку, а любо боярьскому право мѣть, ино тогда вряднику нашому судити его чоловѣка зъ его судьею: а коли будетъ нашъ чоловѣкъ виненъ, ино съ него намъ вина: а коли князьский або паньский чоловѣкъ а любо боярьский

судъ и право передъ нашими намѣстники и тивуны, а нашимъ урядникамъ дати право на обѣ сторонѣ. А которому чоловѣку князьскому или паньскому или боярьскому до князьскихъ и до паньскихъ или до боярьскихъ людей дѣло: ино хто ищеть на комъ, вхати ему искати правомъ предъ господаремъ его; а не удѣлаеть ли права ино обчій судъ, рокъ положивъ со obu сторонъ; какъ ли будетъ нѣкотрый отводити, ино намъ дати дѣцного“. Акты Зап. Рос., № 67; иньші уступи: тамже та Daniłowicz, Statut Kazimierza Jagiellończyka, Wilno, 1826, передруковано в Дзялинського, Zbiór praw Lit., I, 36—55.

¹⁾ Акты Зап. Рос., I, стор. 198.

²⁾ Згадана тут грамота Олександра для Київської землі, очевидячки уставна, не дійшла до нас й се про неї одинока звістка. Д. Чарнецький (Історія Литов. статута і т. и. стор. 87), вичислюючи видані Олександром областні привілеї, опустив згаданий тут київський привілей, одночасний мабуть з наданням містови Київу маїдебурського права в р. 1494—1497.

чоловікъ будеть виненъ, ино вина тому, чій чоловікъ“¹⁾. Таким робом тут нормальним судом в справах між людьми пануючого і людьми дідичів вважають ся суд мішаний. Трохи-ж згодом, р. 1501, після уставної грамоти Волинської землі, право суду надано виключно дідичам: „Били намъ чоломъ и жаловали (вся шляхта Волинское земли), ижъ староста и намѣстники наши вины и заруки ихъ берутъ и на ихъ людей, и людей ихъ судяты и радяты; ино мы имъ и тое отпустили старостѣ и намѣстником нашимъ винъ и зарукъ на нихъ самыхъ и на ихъ людяхъ не брати, а людей ихъ не судити и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати кождому зъ своего чоловіка“. Великокнязівському урядови лишено тільки право суду над головнішими карними злочинами: „а далей старостѣ на замку нашомъ судити князськихъ и паньскихъ и землянскихъ людей што ся дотычетъ розбою приличного (себто при лицѣ, поличнім) квалтъ и всилство панское и паней, шляхецкая рана, пожога“; але заразом не дозволено брати з володільця головщини, на випадок, як селянин його допустить ся убійства. Волинська уставна грамота, виключаючи від князівського суду панських селян та завдаючи їх під суд самих дідичів, одночасне з тим виймає й останніх з-під судовладства старости, вимагаючи, за-для законности старостинського рішення, участи шляхтичів у суді: „а князя и пана и землянина старостѣ и намѣстнику нашому одному ихъ не судити, маеть при собѣ посадити князей и пановъ и землянь, тоже маеть его зъ ними судити“³⁾.

Оттак поступовно разом з дійсним володіннем земель в XV—XVI в. вименуло ся з рук верховної власти держави й судовладство, та перейшло до тієї-ж веретви, якій дістала ся й більша частина князівських земель⁴⁾. Перехід судової власти

1) Акты Зап. Рос., I, № 130, стор. 152. Підсудність селян виключно що до своїх дідичів стверджена вдруге уставною грамотою Київської землі з р. 1529. Тамже, II, стор. 211.

2) Акты Юж. и Зап. Рос., I, № 36, стор. 27.

3) Тамже, стор. 28. — Гл. уставну грамоту Київської землі з р. 1507. Акты Зап. Рос., II, стор. 36.

4) Оба з'явища тісно сполучені з собою, бо судовладство з початку було важне особливо своєю фінансовою стороною і в такому значінню можна було його поняти як природний придаток володіння землею. До якого

успів довершити ся навіть швидче, ніж земельне поїданне замінити ся у становий привілей; підсудність, що поперед була загальною для всієї людности, ще в достатуттовий період розрізнілась на чотири ріжні види: 1) земляне стали підлягати під безпосередний суд вел. князя, а перед назначеними від него урядниками судились тільки при участі заступників своєї верстви, яких небавом замінено виборними судьями з поміж них; 2) виділені з земського життя, замкнені найтіснішими границями та роз'єднані між собою мійські громади судили ся після витвореного у зовсім инчих обстановах кодексу, що його спроваджено з внї, і який не мав історичної основи, та через те й не міг принести містам ніякої справжньої користі; 3) колишній загальний суд, князівський, який відбував ся через наставлених правительством урядників, зберегав ся ще в межах непозбутих державних земель і йому були підчинені селяне і ті пограничні, міжстанові розряди людности, які, як от путні слуги та дрібні бояре, виставали понад загальною масою, але не могли пристати ні до міщан ні до землянської верстви, що вбивала ся в силу; вкінці 4) селяне, що жили на землях приватних осіб приходять мало-помалу до втрати всякої запоруки зі сторони закона, все більш та більш підлягаючи — хоч ще не уформованій самоволї дідичів.

Безперечно існувала ще одна судова форма, найдавнійша, але не зазначена поки що писаним законом й навіть не знайшла собі місця по відомих нам памятниках XIV—XV в.¹⁾, — а саме

степеня підсудність залежала від економічних відносин, видно наприклад з того, що закладні підлягали під осуд тих, кому вони були винні. „А хто коли челоуѣка держить въ пѣнязехъ, тые бы сами тыхъ своихъ людей судили и рѣдили, а околничіе бы и иншіе врядники Смоленскіе въ тоє ся не вступовали“. Уставна грамота Смоленської землі з р. 1505. Акты Зап. Рос., I, № 213, стор. 362.

¹⁾ Варто уваги, що копних судів, про які Статут каже, що вони „на Руси и инде здавна бывали“ (третя редакція, XIV, 9), не можна простежити в давні достатуттові часи; ледві чи не єдиний слїд їх у XV в. зберіг ся в судовій грамоті з р. 1499 з приводу спору межи смоленським єпископом Йосипом а князями Горьськими за маєтність Чуриловичі, де згадуєть ся про обовязок околичних дідичів висилати своїх людей, за-для розсліду справ про злодійство на „согъ“ (термін Руської Правди, який відповідає пізнійшому „опитови“; тутечки слово в слово наведено ухвалу копного суду, після якого обжалований, що не явить ся на копї платить шкоду: „а хто не выйдетъ, тотъ, безъ суда виновать, а шкоду маєтъ платити“. Акты Зап. Рос., I, стор. 169—170.

судова власть громади, яку премного разів узурповано, яка з подиву гідною живучістю видержала згодом жорстокі переслідування й яка до найпізніших часів донесла багато останків своїх поглядів, але ми зовсім неспроможні означити її ролю за-для характеристики селян як стану, за тієї доби, коли самий становий поділ в Литовській Русі тільки що витворював ся й не встиг ще набрати ясного і певного вигляду.

По західно-руських пам'ятниках XIV—XV вв. знаходимо прямі вказівки, що повинности в розумінню державних податків за давніших часів не становили обовязку однієї якоїсь частини людности, а однаково тяжили на всіх, відповідно достаткови та економічному занятю кожного. Взагалі, оскільки можна уложити в суцільний склад події життя, що розвивало ся переважно практичною дорогою, — то одною з підставних засад литовсько-руського права було привязання всякого рода обовязків не до особи, а до землі: землі різних категорій, вільні від податків і обтяжені ними, могли належати до одного й того-ж самого чоловіка; з другого боку, землі обтяжені якимсь обовязком, могли належати до людей з різних верств, і у такому разі сї люде сповняли обовязки не з огляду на своє особисто-суспільне становище, а з огляду на характер їх нерухомого майна. Приміри сього ми маємо на боярських маєтках, хоч розмірно і не численних, вільних від обовязку служби, але бояре, що володіли ними, мусіли ще служити з иньших своїх маєтків; так само боярські батьківщини вільні були від грошового податку, хоч би їх набуто й купном; але коли князь дарував бояринови маєток, ранійше вже обтяжений грошовими дачками, то сї дачки падали вже на нового дідича; виїмкою у сьому разі були тільки землі, на яких у перше викорчовано ліс¹⁾

¹⁾ Гл. Запис про смоленську „посоцину“ з р. 1453, в Акт. Зап. Рос. І. № 55 (Zbiór praw Lit. стор. 55; Daniłowicz Statut Kazimierza Jagiellończyka, стор. 34). — Чарнецький (Ист. Лит. Стат.) цілком справедливо зауважає, що хоч ся постанова й має місцевий заголовок, але зміст її говорить за її загальність та й певнійше, що хіба знайомий список призначував ся за-для ужитку в Смоленській області. — Порів. теж Акт. Вилен. Археол. Ком. І, передмова, стор. 16.

зовсім так само і міщане незалежно від своїх міських обов'язків повнили військову та путню службу, як що понабували маєтків від боярів або путників. Бояре, що жили по містах, мусіли брати участь і в міських обов'язках, хоч у XV в. вже помітні їх проби ухилити ся від сього; так от близько р. 1456 мешканці Полоцька, „мъщане и дворяне и чорные люди и все посполство“ жаліли ся великому князеві, що тамошні бояре „мало помочи имъ дають“, скоро вел. князь вимагає якої помочи від міста Полоцька, а тим часом їх зневолюють до сього встанови попередніх великих князів, починаючи від Вітовда. Після розгляду справи, король Казимір узнав жадання полоцьких міщан законними і на ново наклав на боярів обов'язок брати участь у плаченню податків на державні потреби („на потребизну земскую“), а до доглядання грошей він установив окремих вибраних, по два чоловіка від кожного стану: від боярів, міщан, міської шляхти та від поспільства, так що кожний стан мав свій окремий ключ від спільного для всіх скарбу (скрини)¹⁾.

Зовсім природно, що класа людности, до якої крок за кроком переходила головна сила земельного майна, бажала цілком увільнити його від усякої платні в користь держави; примір сусідньої Польщі, де попередник Ягайла, Людвик Угорський, саме за таку ціну придбав корону, подавав надію на успіх²⁾. Польські порадики Ягайла сподівали ся саме сим способом росповсюдити по Литві католицтво та завести звязки межи нею і Польщею; і перший його привілей для Литви 1387 р. увільняє боярів-католиків від державного тягла (*labores*); маєтки католицького духовенства увільнено від сребщизни, дякла та всяких иньших дачок та відбутків (*angaria et perangaria*); р. 1432 таке-ж саме увільнення надано усій шляхті луцької землі, вже без ріжницї віри³⁾ и т. п. Але західня

¹⁾ Акты Зап. Рос., I, № 60, стор. 72.

²⁾ Гл. Будинський привілей Людвика у *Vandtkie Jus Polonicum*, стор. 156. — Горемыкинъ. Очерки исторіи крестьянъ въ Польщѣ, СПГ. 1869, стор. 59—70.

³⁾ *Zbiór praw Lit.*, стор. 1, 48 — Архивъ. Юзап. Рос. ч. V, т. I, № 1. Після городельського привілея р. 1413 шляхта мусіла однаково крім військової служби брати участь в будові замків та платити податки (*tributa dare*). *Volamina legum*, вид. р. 1859, I, стор. 68.

Русь тоді и геть то мало ще була підготовлена, що-б засвоїти собі польські порядки, тим то привілеї Ягайла не ввійшли в жите й по малу-малу пішли в непамять; ухиленне боярів від повнення загально-державних обовязків розвиваєть ся доперва з кінцем XV в., а на Волині заведено в закон аж уставною грамотою з р. 1501, „воловщину“—ж збирано до р. 1509¹⁾; в Смоленську люде дідичів нарівні з міщанами платили „сторожовщину“ та справляли відбуток підвод ще р. 1505²⁾; по Брацлавщині подимне з земянських маєтків знесено доперва р. 1507³⁾, а в Київщині побірано його аж до р. 1529⁴⁾ и т. д.

В відношенню до селян, які жили на землях дідичів, сї пільги та увільнення мали єдине те значінне, що збиранне наче-б то знесених податків в дійсности було тільки перенесенням права до їх з держави на приватного володільця, тай се ставило селянина в більшу залежність від дідича; при тім був більший простір і за-для самовільного прибільшення податі, якої вже не управильное загальне законодавство. Найлучшим приміром для сього може стати згадане знесенне брацлавської подимщини; памятники дають нам спромогу простежити, як се знесенне довело до обосторонньої користи скарбу і дідичів, а потерпіли через нього тільки нижчі верстви, міщане та селяне. Скасовуючи подимщину, король наклонив земянів поступитись йому правом продажи напоїв, з якого в дійсности користали вони далеко не цілковито, бо тут торгували напоями й міщане. Маючи від земян запоруку на уроне право до монополю торгу напоями, король незабаром завів в Брацлаві, на взір иньших міст, дачку, відому під назвою капцизни, що виносила 50 кіп щорічної платні, тоді як скасована подимщина давала скарбови не більш 30 кіп, навіть ще перед татарським нападом з р. 1497; земяне, набувши пільгу від подимщини за-для приваблення переселенців, яких, як казали земяне, відганяли великі дачки, з своєї сторони збирають подимщину подавньому, але вже в свою кишеню та в більшім розмірі⁵⁾.

¹⁾ Акт. Юж. и Зап. Рос. I, стор. 28; тамже II, стор. 65. ²⁾ Акты Зап. Рос. I, № 213, стор. 362. ³⁾ Тамже, II, стор. 28. ⁴⁾ Тамже, стор. 210.

⁵⁾ Акты Зап. Рос., II, стор. 28; Архивъ Югозап. Рос., ч. V, т. I, стор. 530. „О тую подимщину поведили (Брацлавські земяне 1545 р.), ижъ то естъ

Перехід податкового права до дідичів закінчився доперва в XVI в., до того-ж часу помічаємо тільки поступенні змагання в тому напрямі, так що положення селян перед виданням Статута єсть очевидячки переходове, коли вони ще не цілком втратили право посідання землі, вважалися за горожан держави, що брала з їх податки і тільки по часті втєряли свої права до загальної підєудности. Взагалі у добу до видання Статуту ми не знаходимо ні різко означених від'окремлених верстов, ні того нехтованого *de jure* положення, яке помічаємо у кожній верстві в пізніших часах. Князі, пани, земляне, бояре остільки ще не вважалися за рівню між собою, що останні, коли в Литві остаточно уложилися суспільні відносини, могли однаково попасти й попадали в обидві скрайні верстви; належність земель, на яких сиділи селяне, не так вже різко визначувала станові права останніх, що-б їм не можна було мішатися як з собою, так наприклад з мійським станом¹⁾; скрізь, аж до останніх років XV в., помічаємо ще бодай слабкі останки того побутового устрою удільно-вічового ладу, коли з'являються ще доперва перші завязки станів, коли „вєя людність уявляла з себе суцільну громаду, якої різні верстви відріжнялися одна від одної — своєю визначністю, а не правами; коли не було різниці з огляду на занятє; то кожному, починаючи від князя до послїдуєщого вільного можна було бути вояком, мати земельне майно, займатися торгвєлю і промислом“²⁾. Дві сотні років історичного життя

доходь зъ людей нашихъ насъ самыхъ, пановъ; а кромъ того иныхъ некоторыхъ пожитковъ зъ людей нашихъ не маемъ, зъ того есть якъ поживленіе, такъ и одежда наша“. Гл № VIII, стор. 24.

¹⁾ Після уставної грамоти Київїа з р. 1503 до міщан (хоча тільки що до податкових відносин) зачислені: „люди бискупьїи, и митрополичьїи, и воеводины, и архимандричьїи, и князьскїи, и панскїи, и землянскїи, и иньи прихожїи люди, и тежъ ремесники, которые люди въ мѣстѣ Киевскомъ и по селахъ торгомъ ся обыходятъ“. Акт. Зап. Рос. I. № 207, стор. 355. — Порів. теж уставну грамоту Полоцька з тогож року, тамже, № 210, стор. 358. Але грамотою з р. 1529 дідичівських людей в Київїі вже увільнено від мійських поборів Акт. Зап. Рос., II, стор. 211. В Полоцьку, як що паньські та монастирські закладні займалися торгвєлю, то платили сєребщизну та ординщизну на рівні з міщанами. Акты Зап. Рос., II, стор. 88.

²⁾ Сертєвичь. Вѣче и князь, стор. 31.

західньої Русі спільно з Литвою вкінці таки вплинули на радикальну зміну таких побутових обставин, а що раз більший вплив Польщі та раз дана спонука непохибно вели до їх повного знехтовання та ухилення. Законодати реформи з часів Жигмонтів, що виразили ся в виданню Статутів, й по части розпочаті вже за Олександра, уявляють з себе таким чином не витвір усталених суспільних відносин, не кодифікацію звичаєвого права, а навпаки в їх треба добачати лиш поодинокі фази того перелому, якому підпадали послідні останки старини, та пробу з'організувати далше історичне життя на нових основах, нестійність яких доказав сумний досьвід дальших віків.

В XVI в., поруч з обмеженням правового положення селянського стану ішов все дужчий і дужчий притиск його і в економічнім напрямі. Тому то передоглядом законодатних реформ сієї доби ми мусимо коротенько начеркнути ті обставини, серед яких виявилось економічне положення селянства в ріжних місцевостях західньої Русі, а потім будемо вже рівнобіжно розглядати переміни в тому й инчому напрямі.

Побіди Гедиміна та його найближчих наступників над Татарами передали до рук литовських князів багатий край, залюднений розмірно рідко, що розпостирив ся аж до Чорного моря і займав таким чином Волинь, Поділе, Україну або теперішні південно-західні губернії з Малоросією, та „Дикі Поля“, се-б то Новоросійські степи. Записка о границях великого князівства литовського на півдні та сході, зладжена коло р. 1540 після зізнань давних Киян, Черкашан і Канівців, ось як зазначає сі границі: від впаду Мурахви в Дністер побіля Тегині до гирла Дністра, лиманом побіля Очакова до Дніпрового гирла, звідсіля до Тавані, потім до Овечих Вод, понад Овечими Водами по їх верхівя, звідтіль по верхівя Самари та Оргія, аж до самого Донця, а від Донця до Тихої Сосни. Се визначення границь відбуло ся з початку другої половини XV в. за київського князя Семена Олександровича (1454—1471): „А на тые границы князь Семень Олельковичъ высылалъ на мѣстника своего Свиридова, который отъ него Черкасы дер-

жалъ и тотъ по тымъ мѣстцямъ розвѣдчалъ и по тымъ урочищамъ границы клалъ, яко съ землею Татарскою, такъ и зъ Бѣлымъ-Городомъ, такъ тежъ и зъ землею Волоскою“¹⁾. Що так далеко сягали не лиш голословні претенсії Литви та Польщі, а й дійсне володіння, то се між инчим видко з спору межи відомими магнатами Язловецькими, дідичами гавані Кочубей, потім Хаджібей (теперішна Одесса), і польським урядом за те, до кого належать ті намулиська по-над берегом, що наново витворились у сьому місці. З приводу сїєї суперечки король Владислав Ягайлович (Варненьчик) р. 1442 видав рішення, у якому стоїть, що причиною до спору була заборона Язловецьких будувати на побережних намулиських надкордонні стійки²⁾.

Таким робом у склад Литовського князівства в XIV—XVI вв. входили найріжнійші що до природних обстановах місцевости починаючи від безпролазних литовських та білоруських пустар та нетрів з піскуватою та болотнистою землею до благодатнього Поділя, Побережя та безкраїх новоросійських степів. Північна лісиста і болотниста частина держави була густійше залюднена, як на свої засоби до житя, ніж переходова смуга Волині, а особливо землі більше на південь. А все таки не слід думати, що Поділе, Брацлавщина та степова Україна становили зовсім безлюдну пустиню: і тут існувала хліборобська людність, що зберегла ся після татарських нападів, правда, нечисленна, розкидана на величезних просторах не мала ніякої державної організації, розбита на окремі громади з атаманами на чолі, та платила данину Татарам. Літописець кажучи про те, як князь Ольгерд побив Татарів на Синіх Водах, та як він віддав потім Поділе в лені князям Каріатовичам, представляє тодішний стан сїєї країни таким робом: „... Си три браты Татарскіе князи (се-б то побиті Литовцями) отчичи и дедичи подольской земли, а отъ нихъ завѣдали ватамани, и боскаки, приездяючи отъ нихъ, у атамановъ имывали и съ Подольской земли дань... И тогда въ Подольской

¹⁾ Авты Зап. Рос., т. I, стор. 362.

²⁾ На сей документ покликують ся Чацкий, якому довело ся побачити його в оригівалі Литовської метрики. Гл. О Litewskich i Polskich prawach, т. II, стор. 185, примітка 1543. — Порів. у Длугоша, під роком 1415.

земли не былъ ни одинъ городъ, ни деревомъ рубленого, ани каменемъ будованого¹⁾. Природна річ, що як Поділя підбито під власть Литовців (а навпісля почасті й Поляків), то між людністю великого князівства виникнуло прямованне перебігати на нові землі, які мали далеко більші богацтва природи, а правительство з політичних причин, щоб триваліше запевнити собі тільки що придбану країну, всяким способом допомагало такій колонізації.

Подільська земля, що небавом поділила ся на властиве Поділе та Брацлавщину, своїми богацтвами робила надзвичайно сильне вражіння на мешканців з північних країн, які й назвали сю країну „текучою медом та молоком“. Надзвичайна плодovitість уявляла ся їм єдине характервстичною прикметою Поділя, як се можна бачити н. пр. з опису Іванїні, або лучше кажучи, з опису Стрийковського, який був для нього анонімним жерелом: „Сторона ся, каже він, надзвичайно родюча, з буйною рослинністю; хлібороб аби як закине в землю зерно, а вродить завсіди в стократ; степ та луги вкриті роскішною травою, так високою, що з неї ледви видко роги биків, що пасуть ся; ґрунт так важкий, що в плуг доводить ся запрягати по шість пар волів, та й то ледві потягнуть; по лісах кишать пасіки, скрізь видко ули та видовбані колодки з бджолами; по степах ходять численні стада товару та табуни коней, гурми дикого птаства та сила ріжного звіря“²⁾. Навіть строго офіціальний акт опису Брацлавського замку, висловлюєть ся про пасіки, що належали до тамошніх міщан, так: „суть иншы пасіки, ижъ и три селища за одну пасіку не стоять: тамъ же у него пашня, ставы спустныи, пчоль множество, звѣрь всякій, сады и огороды овощовые роскошныи и всякій иншой пожитокъ“³⁾.

Бажанне оселити сї роскішні пустирі, яке природно вросло проміж суспільством сусідніх місцевостей, подибувало то пряме то посередне заохочуванне з боку держави. Першим ділом князів Каріятовичів, що одержали від Ольгерда Поділя

¹⁾ Daniłowicz. Latopisiec Litwy i kronika Ruska, стор. 50. Порів. Архивъ ЮЗ. Рос., ч. III, т. I, предмова, стор. XI.

²⁾ Gwagnin Sarmacya Europejska

³⁾ Арх. Ю.-З. Рос. ч. VI, т. I, № VIII, стор. 26, ч. V, т. I, стор. 532.

як уділ, було відновити зруйновані міста під час Бативого та дальших татарських нападів, або основати нові з виведенням у них оборонних замків; так вже в протязу XV в. згадують ся як наново укріплені міста: Каменець, Бакота, Смотрич, Червень, Скала, Звенигород, Межибож, Черноострів, Винниця, Брацлав ¹⁾. Одночасно з основанням князівських замків ішло роздавання „пустовщинъ“ землям, по часті членам княжої дружини, а по часті найімовірнійше значнійшим та хоробрійшим членам тамошніх громад; так помалу-малу і тут витворила ся на місце „атаманів“ з часів татарської управи хлѣборобська верства, з якої з часом витворилась шляхта; нерідко до неї приставали людиці непевного походження, які опанували селищами в сумних часах та потім засвоїли собі шляхотські права ²⁾. Дарових грамот на землі в сій країні досі видано розмірно не багато ³⁾, та й ті переважно належать ся до XVI в., але з натяків по їх видко, що даровання тут розпочали ся ще за Ольгерда, Вітовда та Свідригайла. Землі роздавано звичайно під умовою військової служби, і навіть даровання монастирям обставляно умовами замкових обовязків. Князь Олександр Коріятович, ствержуючи р. 1375 дарову грамоту свого брата Юрка в користь Смотрицького домініканського монастиря на млин з землями та вгодами, каже: „а кого коли испрячють людей къ себѣ у томъ мѣстѣ, у млина, тые люди дали есмо имъ со всимъ правомъ, — аль то, штожъ коли вси бояре и земляне будутъ городъ твердить, тогды тив люди такожъ имають твердити городъ Смотричъ; и тожъ, штожъ коли вси земляне имуть давати дань у Татары, то серебро имають такожъ тие люди дати“ ⁴⁾. По дарових грамотах само собою розуміло ся право оселювати даровані зе-

¹⁾ Daniłowicz I, с. — Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, т. II, стор. 954, 965, 977, 988, 994, 1003, 1008, 1338, 1364.

²⁾ Арх. Ю.-З. Рос. ч. VI, т. I, № VIII, стор. 25—26.

³⁾ Акты Зап. Рос. т. I, стор. 22, 32, 48, 58, 151, 152, 178. — Грамоты великихъ князей литовскихъ, стор. 5, 6, 19, 32, 33, 34, 38, 42, 43, 44, 56, 58, 61, 67, 82, 90, 91, 148, 156, 160. — Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, т. II, стор. 949, 955, 959, 965, 969, 970, 971, 973, 1010, 1016, 1031, 1042, 1052, 1359, 1365, 1377.

⁴⁾ M. Grabowski i Malinowski, Źródła do dziejów polskich, т. I, стор. 139. — Акты Зап. Рос., т. I, стор. 21.

млі; іноді се право рішучо висловлювало ся¹⁾, а в деяких випадках оселюванне ставлено навіть як вимову подаровання²⁾.

За-для принади поселенців, і князї, і приватні люде подавали їм ріжні пільги та привілеї як: увільнення на якесь число лїт від усіх чи деяких обовязків, переведення оселюваних місцевостей із ряду сїльських осель в мійські з заведенням торгу та ярмарку, позволенне якоїсь самоуправи та самосуду на основі саксонського права и т. ин. Цїль усіх таких пільг, допомогати можливо швидчому залюдненню місцевости, звичайно прямо висказує ся по самих дарових грамотах³⁾.

1) Н. пр. р. 1383 Вел. кн. Вітовд дає дозвіл Василеві Карачевському осадити над р. Мурахвою в Каменецькому повіті село Княжу-Луку. Акты Зап. Рос., т. I, стор. 22.

2) Н. пр. в даровій грамоті Житмонта-Августа з р. 1558 Федькови Каменецькому на пуге селище Петрову-Луку. Грам. в кн. литов., стор. 35.

3) Так от р. 1374 князь Юрій Коріятович, бажаючи швидче оселити Каменець, одбів під місто 200 ланів землі з увільненнем поселенців на протяг 20 років від платні податків за сю землю, а на далі назначив оподаткованне по 20 широким грошів від лану; надав право самосуду перед радцями; на випадок спору межи князем, землянином або шляхтичом з одного боку, а міщанином з другого, — визначував ся міщаний суд з вовводи та війта; на війта йшла тільки третина судових дачок та кар, а инші дві третини обертано на потреби міста, так само як і дохід із крамниць з сукном, шкурами, хлібом мясом, та з бань. — Р. 1448. одержали магдебурське право міста Смотров та Хмельник; під час відновлення замка в першому з них р. 1518 мешканцям дано дволїтню пільгу від податків. Деся в тім часі між 1442 і 1450 р. місто Летичев набуло магдебурське право, стверджене в друге р. 1537, при чім у місті встановлено два ярмарки та що тиждня торг, а р. 1553, коли Татаре зруйнували Летичев, мешканцям дано десять років пільги від податків. — Р. 1510 місто Скала дістало увільнення від чиншів на 4 роки, від десятини з бджіл на 2 роки, від доставлювання підвод та нових податків, які би вставлено, на 8 років; р. 1518 містови знов потверджено магдебурське право, ярмарок та торг що тиждня, а з приводу обтяження міщан відбудованнем замку, увільнено їх на два роки від мійських податків; після того як Волохи спалили місто, мешканців р. 1539 знов на рік увільнено від чиншів та підвод. — Того-ж таки р. 1510 містечко Підфиліпе набуло магдебурське право й тоді-ж надано деякі права панам м. Шаравки, а р. 1547 в останньому встановлено торг та два ярмарки, Шаравка користала з магдебурського права, але про час надання його ми не маємо докладної відомости. — Торг та два на рік ярмарки в Кудринцях затверджено р. 1518, так само як і в Ягольниці, де згодом р. 1531 встановлено ще і другий торг в тиждні. Р. 1519 та 1523 встановлено торг та три ярмарки в Язлівці та два ярмарки в Чернокозинцях; останньому містечкови

З наведеного у примітці спису місцевостей одного тільки Поділя, що набули мійські права та різні привілеї в XV і XVI в.,

надано маґдебурське право р. 1578. — В 30 роках XVI в. Балину перейменовано з села на містечко. — М. Сатанов р. 1532 увільнено від платні шосової, чопової та иньчих податків на 8 літ. — Р. 1538 королева Бона відбудувала спалений Татарами ще р. 1452 замок та місто Ров, який вона назвала Бар з увільненням колоністів на 16 років від усяких податків, чиншів, оплат та обовязків з заведенням трьох ярмарків та двох торгів на тиждні; в 1540 та дальших роках мешканцям Бару надано маґдебурське право та ріжні инчі пільги. — Р. 1543 містечкови Сіняві надано маґдебурське право саме коли воно засновувало ся разом з пільгою від податків на 15 літ, з заведенням торгу та двох ярмарків, а р. 1558. з приводу татарського нападу знов дано пільгу від податків. — Р. 1546 маґдебурське право надано Ялтушкову. — Р. 1552 таке-ж право надане було будованому містові Уланову з пільгою на 2 роки від чопового податку, а від всіх инчих податків на 15 років з заведенням торгу та двох ярмарків; з люстрації р. 1570 видно, що мешканці мали ще 10 років волі; по зруйнованню його р. 1606, йому знов дано 12 років пільги від чиншів, оплат та поволовщини, а від инчих податків та данин 4 роки, до того мешканці одержали й маґдебурське право. — Р. 1556 село Чорний Остров перейменовано на місто з наданням йому маґдебурського права, двох ярмарків, торгу що тиждня та 15 років волі від всіх податків, окрім чопового, від якого дано пільгу тільки на рік. — Р. 1558 Винниця набула право неоподаткованої торгівлі — Р. 1559. підчас перейменування в місто, Гусятину надано маґдебурське право, торг та 3 ярмарки. — Р. 1571. в місті Глухим встановлено торг та 2 ярмарки, р. 1580 ще два ярмарки. — Р. 1578 перейменовано на міста Литин та Плоскирів зі встановленем по них торгів що тиждня та в першому двох, а в другому 3 ярмарків. — Тоді-ж заведено 2 ярмарки в м. Черчім, та надано мешканцям сього містечка маґдебурське право. — Р. 1579 заложено Шаргород; його мешканців увільнено на 20 років від податків та обовязків, а р. 1588 їм надано маґдебурське право, торг, три ярмарки, увільнення від торгових оплат та обовязок купців з иньчих міст спродувати перевозжувані через місто східні товари. — Р. 1591. Межирову дано назву міста, і в йому заведено торг, а р. 1613 встановлено три ярмарки та мешканцям подано право вільного торгу напоями. — Р. 1592. Дунаївці замінено в місто з наданням маґдебурського права, торгу, та двох ярмарків що тиждня, а р. 1605. збільшено число ярмарків до чотирох. — Р. 1598. повернено на місто Деражню, яка р. 1614 дістала й маґдебурське право. — Р. 1600. маґдебурське право надано місточкови Новому Константину разом з двома торгами в тиждні, трьома ярмарками з вільним торгом напоями та увільненням від торгових оплат на всьому просторі держави. Staroż. Polska, II, 938, 957, 961, 962, 966, 969, 971, 973, 980, 984, 985, 987, 988, 991, 992, 998, 1005, 1008, 1010, 1016, 1020, 1024, 1027, 1028, 1033, 1041, 1053. — Czacki, I. c., I, стор. 201, примітка 1048. — Акты Ю. и З. Рос. I, № 160. — Арх. Ю. Зап. Рос., ч. V, т. I, стор. 5, 80. — Акты Зап. Рос., I, № 4, стор. 21.

видко, що такі способи за-для приваблення колоністів у той час були частійше уживані. Треба завважити, що хоч магідебурське право в порівнянню з давнім руським самостійно-громадським устроєм мало переважно некористне значіння¹⁾, в порівнянню-ж з тим безправним, цілком залежним від самоволі становищем, у якому з часом опинились панські селяне що до своїх дідичів, а селяне королівських маєтностей що до старостів та державців, — то се право було все-таки якимсь поступом, бо дозволяло деяку, хоч і обмежену, самоуправу та самосуд. Мешканці дуже добре розуміли се і по багатьох грамотах, що подають німецьке право тому чи иньшому містови, прямо й говорить ся, що воно надаєть ся на просьбу мешканців або за-для приваблення поселенців²⁾.

Що до самої сільської людности, яка складала, певна річ, головну масу колоністів, то для примани її надавано теж так звану „волю“ чи „слободу“, се-б то увільнення поселенців на певне число літ від усіх чи деяких дачок та обовязків на дідича. Се увільнення як таке, що не потребує урядового потвердження, через те саме лиш дуже рідко ставало предметом окремого писаного документу; до того-ж актові книги київські, брацлавські та винницькі дійшли до нас доперва з другої половини XVII в, а про речинець пільг уділюваних дідичами чи про степень розпросторення такого способу в XV та XVI століттю ми можемо виводити тільки аналогічно до иньших місцевостей та пізнійшого часу, коли „слобода“ була необхідною належитостю кожної ново основуваної оселі. В сей том³⁾ заведено один з небагатьох документів того рода, що належать до XVI в., а саме інвентар маєтности панів Тишкевичів, яка лежала в південній частині київського воеводства на границі з Брацлавщиною⁴⁾. З сього документу довідуємось, що ся вели-

¹⁾ Се доволі вияснено д. Антоновичом, в його Исследованію о городахъ Югозападной Руси. Арх. Ю.-Зап. Рос., ч. V, т. I. — Гл. теж: Владимирський-Буданов, Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ. К. 1869.

²⁾ Так н. пр. міщане з Шаравки: „*abi porządnie osiedziecz szie mogli u lepiej, thedi proszieli o prawo niemieckie*“. З люстрації 1570 р. Starożytna Polska, II, 1029.

³⁾ Арх. Ю.-З. Рос. ч. VI, т. I. Дальше жерела з сього тома і „Приложеніє“ до нього будуть значитись самими лише №№., подібно, як найближца нотка. *Прим. перекл.*

⁴⁾ № LXXVII, стор. 223—232.

чезна маєтність, обсягом майже рівна сучасному повітові, вся складала ся виключно з слобід, які мали 12 років пільг від обов'язків і сю пільгу продовжено навпісля задля зруйнування многих сіл околичними дідичами. А проте і уряд іноді уживав більш загальних способів що до сільських поселенців; наприклад р. 1493 з приводу татарського нападу мешканців Волни увільнено на 12 років від воловщини, а через 10 років сю пільгу продовжено ще на другий такий самий протяг ¹⁾. Р. 1507 по всій Брацлавщині знесено подимний податок, а саме щоби тим принадити колоністів; земляне брацлавські, писав король тамошньому намістникови князеви Михайлови Василевичу Збаражському, били чолом, „штожь имѣлья ихъ опустошены и накорень скажоны отъ неприятели, и людей за собою вельми мало мають; а хотя бы и хотѣли которые люди за нихъ прійти зъ заграничья або отынудъ откуль, ино дей для того не смеють прійти, штожь подымщину нашу платять; и били намъ чоломъ, абыхмо имъ тую подымщину зъ ихъ людей отпустили. Ино мы за ихъ вѣрную службу и тежь для сказы именій ихъ тую подымщину имъ есмо вѣчно отпустили“ ²⁾.

Другим способом до знади колоністів було укріплення сіл замками і особливо давання мешканцямв зброї. Р. 1599 Станіслав Жолкевский, об'їзджаючи Поділя, писав до коронного канцлера Яна Замойского, шаргородського дідича: „Добре зробиш ваша милость, як пришлеш у Шаргород зброю, особливо гаківниць з сотню, а то й більше, бо простий люд вбачає у сьому найголовнійшу поруку своєї безпечности, за то він стане оселяти ся далеко швидче“ ³⁾. Будова, укріплення та зазбровнені замків — хоч значінне останніх в історії колонізації часто густо прибільшують, особливо польські пнєсменники, — було як видно, все таки дуже важним ділом за для переселенців з огляду на повсякчасну небезпеку від Татар; тому-то укріплювано не тільки міста та иньчі значні оселі, але навіть села та маленькі сільця.

Плодовита сторона разом з полекшеними умовами селитьби та безпечністю в якійсь мірі, звісно, привели-б до найшвидчої колонізації Поділя, Брацлавщини та степової України,

¹⁾ Акты Зап. Рос. I, стр. 350. — Daniłowicz. Skarbiec dipl. II, стр. 272.

²⁾ Акты Зап. Рос. II, стр. 28.

³⁾ Listy Stanisława Żółkiewskiego, стр. 97.

як би ся колонізація з першого-ж початку не зустрілась з дуже сильною перепоною, що виникла з некористних політичних обставин.

Побіда над Татарами біля Синіх Вод, походи Ольгерда в Крим та Вітовда під Азов, зломанне могутности Золотої Орди на Куликовім полі — все те дещо забезпечило спокій віддаленої від Волжських улусів південно-західньої Русі, але не надовго. Вже при кінці XIV в. після невдачі Вітовда біля Ворекли, Едигей руйнує Житомир, а р. 1416 — Київ. Після сього йдуть майже пів-сотні років в порівнянні спокійних, хоча наскоки Татарів та Ногайців на південно-західню Русь знов розпочинають ся з р. 1453 се-б то з того часу, як Турки взяли Константинополь; сї напади особливо збільшають ся після смерти Хаджігірея (1467), що удержував дружні відносини з Литвою, а наслідник його Менгігірей визнав над собою зверхню власть султана (1475), і небагом потім р. 1478 спустошує Брацлав, а р. 1482 — Київ. Від сього часу розпочинаєть ся довженна низка татарських нападів, повторюваних майже що року на більші чи менші розміри; р. 1495 потерпів через Татар Володимир Волинський, того-ж року та р. 1497 знов зруйновано Брацлав, р. 1498 Чернігів, р. 1516 вєславив ся побідою над Татарами князя Константина Івановича Острожського під Вишневцем на Волині і т. п., значнійші напади Татарів в XVI в. згадують ся ще в сих роках: 1532, 1537, 1538, 1550, 1556, 1558, 1566, 1593 й ин. ¹⁾

Як велике іноді було спустошення міст та сїл за татарських нападів, можна бачити з декількох актів XVII в., поміщених в сїм томі; р. 1617 зустрічаємо оповістку краківського каштеляна, князя Явуша Острожського, що Татарє поруїновали його маєтности в Острожській волости, а возний сповіщає, що він оглянув 12 пограбованих та спалених сїл, мешканців яких більшістю забрано в Орду в ясир; р. 1618 пан Фасч подає звістку про спустошення його маєтности Великого Волчинця, де взято в полон 50 селянських родин і всі будівлі спалено до тла; р. 1619 повернено в попіл цілі волости в доб-

¹⁾ Бантышъ-Каменскій: Источники для Малорос. исторіи, стор. 22, 29, 32, 79, 80, 104, 118. = Staroż. Polska II, стор. 961, 962, 964, 971, 989, 999, 1003, 1033, 1339. — Акты Зап. Рос. I, стор. 125, 148, 151, 173, 179, 210, 212.

рах княгині Порницької та князів Острожських й т. д.¹⁾; особливо характеристичний акт з р. 1601, у якому возні з луцького повіту свідчать, що після татарського спустошення, що було 8 років назад се-б то р. 1593, зістаєть ся ще в сьому повіті двісті шістьдесятьдев'ять містечок, сіл та хуторів, „и до того часу пуста есть, и людей въ нихъ немає“²⁾).

Таке опустінне, не вважаючи на просторонь його ледве чи тревало одначе цілком повно та довго: мешканці, селяне й навіть нові земельні дідичі, земляне, при першій можности вертались на старе попелище. Хоча ми маємо й мало посвідчень про такий поворот, в початках татарських нападів, але дещо пізнійше в XVI і XVII в. такі події не рідкі. Тоді весь південний захід Руси без перерви підлягав нападам Татарів, так, що до всієї країни можна прикласти слова сучасника Сарніцького, що належать ся до Білої-Церкви, куди, як він висловлюєть ся, Татаре заглядали так само часто, як собаки до пекарні³⁾ і не вважаючи на се, наступство людности не тільки хліборобської, але й шляхецької зберегало ся безперестанку по багатьох місцевостях; навряд чи буде помилкою думати, що й там, де ми не можемо точно та певно дослідити сего наступства, — причини сі виникають переважно лишень з недостачі матеріялів. Але ми бачимо теж, що захоплені в ясир селяне, які встигли втікти з полону, ідуть прямо на попередні місця свого житла; так от возний каже, що оглядаючи спустошені Татарами добра князя Януша Острожського, він здібав вже по деяких селах втікачів з поворотом⁴⁾. Так само вертали ся на старі місця й бранці викуплені або збігці з турецької та татарської неволі⁵⁾. Міста і містечка нераз оселяли ся на самих небезпечних місцях, на „татарских шляхах“, як се ми знаємо наприклад що до міст: Василева (Василькова), Романова, Лисянки, Корсуня, Уланова, Хміль-

1) № XCIX, стор. 310; № CXVI, стор. 380; № CXXX, стор. 412; № CXXVI, стор. 413; № CXXVIII, стор. 415 та № CXXXIX, стор. 417. — Новицький, Матеріали для історії заселення Київської губернії стор. 88.

2) № XCIII, стор. 289.

3) „Saepe huic Scythae visuntur, ut canes spectantes in culinam“.

4) № CXVI, стор. 282.

5) Ambroży Grabowski, „Starożytności Polskie“, II, стор. 501.

ника, Торговиці, сіл Кобильні, Лановець і инчих¹⁾. Мабуть найлучшим доказом того, що частина мешканців вертала на давні оселі, може стати незмінність вельми старих назв місцевостей з XIV—XVI в., бо багато заховало свої назви ще з часів київської, до-татарської Руси. Годі припускати, щоби лиш самі перекази могли зберегти до нашого часу назви — не кажемо міст — але часто дуже маленьких осель, хоча їх хвилеве опустіне нарівні з всею їх околицею запевно відоме й се безперечно мало великий вплив на загальний хід колонізації а тим самим й на повстання або розвиток таких чи иньши, видів суспільно-економічного побуту.

Рівночасно зі впливом татарських нападів виступає і швидко набирає сили новий чинник, так само, як не більше, важний у згаданих відносинах. Сею могутністю було козацтво. Виникши при кінці XV в., воно небагом ветигло вже з'організуватися та набрати важного політичного значіння і як воєнна сила литовсько-польської держави в її зверхніх війнах і як особисто-вільна військова верства, яка одначе не користала ся шляхотськими правами, а через те й незамкнена і доступна кожному охочому, тим то й приєднало собі як найживіше співчуття у невольної селянської людности.

Козаччина вкоренила ся передовсім по Україні з обох боків Дніпра — в київським, брацлавським та чернігівським воеводствах, а також на Диких Полях, на Низу, й тут-то задля загально слабого в сіх місцевостях шляхецького елементу втворював ся новий або докладнійше зміняв ся на своєму виду громадський староруський суспільний та економічний лад, який різко відрізняв ся від порядків в Польщі, північно-західної та Червоної Руси, а навіть Волині.

Вплив усіх наведених вище обставин на відповідний степень залюднення панських земель в різних місцях південно-західної Руси та на залежні від сього залюднення економічні відносини панів до селян відгукнув ся загалом майже одним й тим самим: достаток пустирів та недостача робочих рук спонукували дідичів подавати колоністам за-для знади в свої маєт-

¹⁾ Star. Polska II, стор. 510, 525, 1017, 1021, 1362, 1396. — Архивъ Ю.-З. Рос., ч. V, т. I, стор. 540. — Акты Зап. Рос. I, стор. 368; тамже III, стор. 309.

ности, полекші усів на півдаї та південньому сходї держави ніж в густійше заселених місцевостях Полїся; поближе Татар та стала небезпека, їх нападів зневолювали прибїльшувита сї пільги, бо інакш годї-б було вдержати на місці людність; а вкінці безпосередне сусїдство з вільним козацтвом ще більше ослабляло залежність селян від панів, бо облегчувало їм можливість безкарної утечі на случай якого-небудь угнетеня.

Наслїдком спільного дїланя всіх сих умов були через край нерівномірні обовязки селян по різних місцевостях: чим дальше в степи, чим ближче до Татарів та Козаків, тим легчі були обовязки, й навпаки обтяжене їх змагало ся чим глубше в Полїся. Таке заключенз, що природно виходить з наведених загальних причин, в повні стверджуєть ся, як побачимо нижче, й тими фактичними даними, які містять в собі подані нами акти.

II.

Постанови Статутів про селян та зміни в правному положінню останніх в протягу XVI в. — Приміна статутного законодавства в слїдуючій епоці¹⁾.

Перший литовський Статут, виданий Жигмонтом I р. 1529 завів в систем та сформулував той фєвдальний лад, який уложив ся в попередній епоці, особливо що до вищих верств, але рівночасно провів межи ними а неупривїлейованими верствами вже доволї різку границю, яку остаточно визначило законодавство дальших часів в протягу пяти-шести десятков лїт.

¹⁾ Хоча положінне селянської верстви у XVI в. було вже предметом окремої студії д. Леонтовича („Крестьяне Юго-западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий“, К. 1863), але на жаль, автор надав сїй праці характер більш догматичного викладу, ніж історичної студії, а ізза такого постановлення свого завданя часто попадає в анахронїзм, бо після уживаного ним виразу „епоха Статутовъ“ є — час законодавчих реформ, й тому не уявляє щось суцільного, а самі Статути з 1529, 1566 та 1588 р. містять в собі стільки різниций, що їх можна вважати не так за послїдуючі редакції одного й того самого памятника, як радше за більш чи менш самостайні кодекси.

Феодальний устрій держави у першому Статуті визначив ся такими головними рисами: тут ми знаходимо найдокладнійше управильнене військової служби, до якої з'обовязано всіх дідичів земельних маєтностей¹⁾, подибуємо обмеженне права позбуватись сих маєтків чи через продаж, чи вінчане або духовицю, з цілковитою забороною чужоземцям набувати сі маєтки²⁾; що до княжих та панських слуг, що орудували маєтностями від своїх панів на підставі феодального права, то їм забезпечена повна воля переходу, розуміє ся, лишаючи маєтки; до тогож залежність їх безпосередно від держави далеко міцнійша, ніж від дідича землі³⁾ и т. ин. Але поруч з сїм попадають ся постанови, що є останками попередніх часів. Так назви: шляхта, бояре то мають те саме значінне або замінюють ся одна одною, то бояре зближають ся до міщан; слово пан, яке трохи згодом набуло дуже високе значінне, тут належать іноді до осіб, що не мали ні одного селянина; міщан ще не виділено з поміж земельних людей, вони мають залюднені маєтки та відбувають особисту повинність військової служби; навіть назва піддані має ще остільки неозначене значінне, що прикладає ся і до шляхти залежної від приватних осіб⁴⁾.

Тепер розглянемо ті обставини, у які Статут ставить хліборобську, селянську верству. Хоча шляхту вже й відділено від решти населеня, взагалі від простих людей, яких господар з'обовязує ся „не повышать надъ шляхту“, і хоч „хлопа протиставлено шляхтичови⁵⁾“, але повного зілляня не подибуємо ще й тут. Статут признає ріжні степені залежности хлібороба й взагалі робітника від иньшої приватної людини: насамперед кріпацтво, дальше запродане чи дочасну неволю, отчизних, с. є. звязаних з землею людей, і вкінці людей похожих, що користали ся з права вільного преходу.

¹⁾ Розд. II, *passim*.

²⁾ Розд. I, арт. 16, 17; розд. IV *passim*; V, 12, 17 та ин.

³⁾ Підчас війни слуги мусять стати під коругою свого пана, але як що вони мають теж маєтність заслужену або куплену, „подъ господаремъ“, то мусять служити під коругою господарською. Розд. III, арт. 15; II, 2.

⁴⁾ Розд. III, арт. 11, 8; II, 1; I, 22; III, 27; VI, 27.

⁵⁾ Розд. III, арт. 10; VIII, 17.

Повна неволя, яка в XVI в. підлягала що раз більшим обмеженням, існувала здавна, й тому то задля лучшего з'ясування постанов Статута що до сього треба звернутись і до пам'ятників з давніших часів. Невільники — яких називали теж холопами, челядю, челядю невольною або двірською, паробками, — після Статута могли потрапити в сей стан з таких причин: воєнні бранці, потомки невольників, видані позовникови судом за злочин, та ті, що сьвідомо побрались з особами невольничого стану ¹⁾. Перший Статут вже дещо обмежує ширенне невольників; так він встановлює, що видані люде неповинні лишатись в неволі по вік, а лишень доки не відроблять тої ціни, за яку їх видано; заборонена продаж в неволю кріпака, так само себе самого, або своїх дітей під голодові часи; в обох сих випадках призначена й такса річного відробітку ²⁾. Жидам та Татарам заборонено мати в неволі християн, які мусіли відробити їм лиш сім років за свою волю. Так само постановлено, що невольники в часі голоду прогнані своїм дідичем, а се зявище тоді було нерідким, стають ся вільним ³⁾. Але з другої сторони закон обезпечує власть над невольниками карами на того, хто допомагав втікачам, передержував їх у себе, або сам викрав їх; кари сї визначають ся суворістю, й за крадіж челяді призначено кару як взагалі за крадіж, се-б то кару смерти ⁴⁾. Самихже невольників, як людей без правної здібности, за незначну крадіж вперве тільки бито; з тієї-ж статті видно, що невольники мали рухому власність ⁵⁾, а иньш

¹⁾ Розд. XI, арт. 13. Порів. Акты Зап. Рос. I, 352, про выдачу за крадіж; р. 1503. Статут же як раз выдачу за крадіж заборонив Л. с.

²⁾ Для того, хто одержав наділ польовий — 12 грошів, а без наділу — чоловікови півкопи, а жінці 12 грошів. Розд. XI, арт. 7, 11.

³⁾ Розд. XI, арт. 6. 12.

⁴⁾ Розд. XI, арт. 9, 10; XII, 7, 8.

⁵⁾ Розд. XIII, арт. 1. Ся стаття уявляє собою майже дословне повторення статті Судебника з р. 1468. — А. Зап. Рос. I, стор. 82. Дивно, що в останніх часах деякі дослідники Судебник Казимира, згідно в Дзялинським, відносять до р. 1492 й навіть дорікають С. Петербургській Археографічній Комісії за хибне визначення р. 1468. Гл. I. Слівов. „Іезуити вь Литвѣ.“ Русск. Вѣстн. 1875, № 7, стор. 29. — Акты Вилен. Археограф. Ком., т. I, передмова, стор. 16. Тим часом підстави до такої думки С. Пб. Арх. Ком. висловлені в тому-ж самому томі, примітка 53, й досі нічим не збиті. Окрім того в обох

пам'ятники підносять, що деякі з них мали окремі житла і користали з земельних наділів¹⁾. Тому то Статут уважає їх не за рухоме добро дідича, а за належність самої маєтности, нарівні з господарським начинням та інвентаром²⁾. Невольники удержувались або з відрізаних їм наділів або — переважно по королівських маєностях — діставали місячину³⁾. Суд над ними належав до їх дідичів; але Статут не показує, чи допущувано їх у свідки, коли треба було „вести сокъ“, так як се було за попередніх часів⁴⁾. Що до останньої вказівки, з якої видно, що паробки, на случай крадіжки невідомо ким, мусіли прибути на сок нарівні з людьми, а також й на підставі тих місць у пам'ятниках, де згадуєть ся про рухоме добро невольників („бонда“) з ужиттям тієї-ж назви паробки, можна зробити таку гадку: вказані права парубків, яких ніде не надають челядї, холопам, рабам (про останніх навіть прямо висловлено, що „холоту и робѣ вѣры не няти“),⁵⁾ а й сама теж етимологія слова „паробок“,⁶⁾ дають якесь право виводити, що сїм йменням зазначились люде не особисто повернені в невольників, а тільки близькі до них своїм становищем, а певнійш за все нащадки рабів; як що така гадка справедлива, то чи не можна паробків вважати переходом межі невольниками у тісному ровумінню сього слова і отчичами-кріпаками, з якими вони опісля й злилися в одно?

Другою клясою залежних людей, вельми близькою до невольників, яка стала багатим джерелом за-для збільшення чи-

названих виданнях закидує ся наче-б то на пропущення в Акт. Зап. Рос. до-даткових артикулів Судебника „о Смоленской посащия“, підчас коли вони поміщені тамже, т. I, № 55, стор. 69, а різниця дат показує, що їх видано окремо від Судебника.

1) А. Зап. Рос. II, № 159, — Теж отсей наш том, № VII, стор. 11—12.

2) Розд. IV, арт. 1.

3) № VII, стор. 11—12. — Вилен. Археогр. Сбор., т. I, стор. 147, 149.

4) Акты Зап. Рос. I, стор. 169, рік 1497.

5) Ibidem, I, стор. 352 й багато инчих.

6) Приставка п а взагалі містить у собі вираз применшення й наче-б не-дійсности предмету, означеного словом, до якого її приставлено; прирівний наприклад слова: пасинок, пасербиця, паклен, паросток, пакіл, падуб, павіте, пакісель, паерок, парій та инчі. Miklosich lezicon palaesto venico-graeco-latium, стор. 550. — Його-ж: Vergleichende Grammatik des slavischen Sprachen, стор. 226.

сла кріпаків, були закупні або закладні, що відповідали ка-
бальним холопам східної Росії, се-б то люде, що самі пішли
у дочасну неволю задля сплати довгу. Безперечно, що сі часи
безладдя, недостачі правильно з'організованої влади, та пану-
вання права дужчого, число людей, що закладали себе кому
небудь з головною цілею набути собі оборону та охорону, було
вельми значне. Закон вважав закладників особисто вільними,
як се можна виводити з того, що при наданю р. 1500 Полоц-
кові маґдебурського права, його розпроєторено й на них¹⁾.
Але в дійсности закладні були у вельми суворій залежности,
бо вони, як се ранійше згадано, підлягали навіть під суд своїх
позичальників. Статут взагалі дуже мало говорить про закуп-
нів, очевидячки тому, що умови запроданя кожного разу за-
значались обопільною умовою; Статут зазначає ціну щорічного
відробітку довгу тільки тоді, як немає між ними умови²⁾;

1) Акты Зап. Рос. I, стор. 215.

2) Розд. XI, арт. 8: „Теж уставуемъ, естли бы хто закупа закупилъ
мужика або жонку, а съ нимъ не вмовилъ, што маєть му присевати або пе-
незей выпускати; тогды маєть съ пенезей отручено быти мужику на лето пят-
нацать грошей, а жонце десеть грошей“. Варто уваги, що річний відробіток
закупня визначено далеко низче, ніж відбуток чоловіка підданого в неволю
(див. 37 стор. 2 примітка).

Що до виписок Статута з р. 1529 доконче треба завважити ось що:
при видаванню сього кодексу в „Временнику Моск. Общ. Ист. и Др. (кн. 18)
принято за основу рукопись зняту з списку XVI в. у Вільні, а в примітках
подано варіанти та ріжницї видання Дзялинського (Zbiór praw litewskich):
який мав окрім власного ще два списки: Фірлеївський та Слуцький, найбільше
підхожий до Віленського. Редакція „Временника“ останні два списки вважає
за найдавніші і завважає, що „по них староруська мову Статуту менше під-
лягла під вплив польської мови, ніж в рукописах Дзялинського та Фірлея
очевидячки писаних в тих околицях Литви, де польська мова мала велику пе-
ревагу“. Одначе ж пильна студія над мовою Статуту доводить до зовсім
противних виводів. Що списки Дзялинського та Фірлея давнійші, то про се до-
водять такі обставини: 1) Вони коротші від Віленського та Слуцького; деяких
артикулів у них зовсім немає, инчі виложені не стільки широко або не ма-
ють додаткових пояснень; так немає зовсім: розд. I, арт. 27; IV, 1, 16, 17
V, 14, 15; VI, 1, 9, 28, 29, 30, 31, 35, 36; VIII, 5, 6; IX, 18, 19, 20; X, 11,
12; XI, 14, 15; XII, 8, 10; XIII, 25, 26, 27, 28, — усього 29 артикулів; ви-
ложені не так повно по своїй істоті: розд. III, арт. 16; IV, 7; V, 11, 13;
VI, 4, 11, 13, 14, 18, 22, 32; VII, 17, 19, 23; VIII, 7, 19; XII, 2, 5, 13, та
инчі. — 2) Скрізь, де в Віленському та Слуцькому списку сказано „король“,

з другого місця видко, що в застав віддавано також і землі, тому то й заборонено брати в застав землю селянина приватного дідича без дозволу самого дідича, а в купі з тим, брати в застав чужих людей ¹⁾.

Селяне, осаджені на землях королівських або приватних дідичів, в Статуті називають ся то по давньому людми, то знова підданими мужиками, селянами. До того-ж так зв. отччі майже не відрізняють ся від людей вільних або заохжих, закон говорить по більшій часті про чиїх небудь людей або мужиків взагалі; та й в дійсности ріжниця межі ним і иньшим розрядом селян була вельми незначна: вона лежала мабуть чи не виключно у праві переходу; вільний чоловік, що відслужив свому дідичови стільки-ж років, скільки прожив у його на пільзі, або сплатив йому по 6 грошів за кожний

„королевскій“ й т. ин., — у Дзялинського та Фірлея стоять назви далеко давніші: „господарь“, „господарскій“. — 3) Деякі місця Віленського та Слуцького списку цілком незрозумілі через перекручення, тоді як з варіантів Дзялинського та Фірлея сі місця роз'яснюють ся цілковито. — 4) Взагалі мова тих і инчих списків містить у собі сліди польського впливу, але так, що один раз польонізм попадаєть ся у Дзялинського та Фірлея, а другого разу — у Віленському та Слуцькому списку, так що замітка „Временника“ про чистішшу мову останніх немає потрібних підстав.

Тому то виписуючи постанови Статуту, ми робимо їх з видання „Временника“, яким на сей раз користали ся, але по всіх сумнівних, переіначених або неповних місцях ми додавали або змінiali їх варіантами Дзялинського або Фірлея, безпосередно заводячи їх в текст постанови закону: окремо-ж відзначати се що разу ми не вважали за доконечне, бо студійовання самого Статута звело-б нас за межі нашої статті. За-для дослідників старинної західноруської бібліографії завважимо тільки, що вважючи на деякі вказівки не тільки третій, але й перший (а тому можливо що й другий) Статут був друкований. Окрім постанов Жигимонта I, р. 1522 (Działyński, Zb. pr. Lit., стор. 121. — Ридкинъ, Юридич. Записки, т. I, стор. 14), де він висказує лиш намір видрукувати Статут, подибуємо в акті 1552 року. (Опис Житомирського замку) такий вислів: „Пожитки замковне: Вина и пересудъ водлугъ Статуту друкованого“ (див. Новицькій, Матеріали для історії заселенія Київської губернії, стор. 82. З актової книги Київ. Центр. Архива № 209. лист 896 на другім боці і дальші). Значна розповсюдженність Статуту перед р. 1588 виявляєть ся з покликів на його по актах домініальної юрисдикції навіть кошних судів. Прирівняй, напр. № XXVIII стор. 73, № LVIII, стор. 155. — Виленскій „Археограф. Сборн.“ т. I № 58, стор. 166.

¹⁾ Розд. VIII, арт. 21. — Прирівняй про запроданне земель в Акт. Зап. Рос., I, стор. 346.

невідроблений тиждень, міг de jure перебраться у другий маєток ¹⁾, тоді як отчичні під якою умовою не міг набути такого права ²⁾. Що до иншого, то Статут нічим не відрізняє похожих людей від отчичів мабуть трохи й через те, через віщо він дуже скупий на постанови про закупнів, се-б то через істнування й у сьому разі обопільної умови. З вказівок иншого пам'ятника видно, що слобожане дбали осісти ся переважно на умовах грошового чиншу, тому то й відносини їх до дідича були далеко простіші ³⁾.

З постанов Статуту можна виводити, що права селян до земель, якими вони орудували, — як що не на підставі сталого закону, то через звичай були більше менше забезпечені та тревалі; так от арт. 7, розд. IX. передвимує випадок позбуття селянами бортьового дерева не тільки своїм односельчанам, але навіть, мешканцям иншого иншого села та иншої мастности через продаж або віддачу в посагу, й про такі випадки говорить ся навіть, як про зовсім нерідкі ⁴⁾. В сім томі ⁵⁾

¹⁾ Розд. VIII, арт. 20.

²⁾ Деякі, як напр. д. Антонович (Исследование о крестьянах, стор. 11 і 14) виділяють данників в окремий розряд селян, але ледви чи се так. Ріжні назви селян по актах XV—XVI вв. мають подвійний характер: одні зазначають ступень їх правної здібности (невільна челядь, закладні, отчичі, люде похожі), другі-ж тільки вказують на рід обовязків, які они відбували на панів; сі останні назви ріжнились з того, в чім лежав обовязок, чи у платні грошима, чи в данинх меду або збіжа, чи в виконуваню якоїсь спеціальної служби. Звідти пішли назви: „серебреники, куничники, чорнокунці, данники, бортники, рибалки, стрільці, путники, осочники, конюхи, конокормці, бобрівники, гаївники“, всілякі ремісники й т. ин. Див. Акты Археограф. Экспед. I, № 48. — Акт. Юж. и Зап. Рос. I, стор. 29. — Акты Зап. Рос. I, 365, 53, 351, 214, 350, 225 й богато ин. — Статут з р. 1529, розд. XI, арт. 12. Се доводить ще яснійше те, що данники, в більшости випадків згадувані як отчичі, иноді прямо називають ся вільними (Акт. Зап. Рос. I, 196), а иноді невольниками (Ibidem 113, 76, 163 й инчі). — Селяне обтяжені панщиною називають ся переважно людьми тяглими або пригонними, иноді сільськими путниками. Ibidem 150, 186, 192, 350, 362, 365, 214, 215. Акт. Юж. и Зап. Рос. 12, 19, 20, 35, 37, 38, 40, 43 й инчі.

³⁾ Див. устав про похожих людей в „Пам'ятникахъ Кіев. Комисіи, т. I, отд. II, стор. 8.

⁴⁾ „Яко то много ся здаеть межи мужиковъ, ижъ пчолы для недостатку дани продаеть, або по дочце даеть дерево со пчолами зятю въ чужое село, а тотъ на тья пчолы знамена свои наложить“.

⁵⁾ Арх. Юг. Зап. Рос. ч. VI, т. I. (Прим перекл.)

подаємо вельми важний документ, який показує, що такий погляд на звичаєве право селян до своїх „отчин“ зберігався до вельми пізних часів й до того не між селянами тільки, але й між їх дідичами¹⁾. Установі пені за порушене земельної посілости проміж селянами присвячено кілька постанов Статуту, до того-ж коли взагалі ухвалено значно менчі, ніж за такі-ж порушення межі шляхтичами. Так за переоране межі шляхтичови платилося три карбованці, а межі мужиками один; за поруб у лісі шляхтич відбирав 12, а мужик 3 рублі й т. вв.²⁾ Вище вже було згадано, що селяне вважали себе повноправними віддати свої землі у закуп, се-б то порякувати над їми таким робом, як се ми бачимо й тепер по Україні, в виді так званої застанови.

Що до повинностей то Статут увільняє селян під приватніми дідичами від всяких податків, данин, від обов'язку возити каміння, дерево, дрова, косити сіно й від інших робіт окрім удержування в справності шляхів, містків та замків³⁾. Таким чином право накладати повинности цілком перейшло в руки дідичів й почасти підлягло впливови звичаю, а ще більше самоволі, й тому то ми не подибуємо в Статуті ані якого унормовання селянських дачок або робіт, які вони в дійсності відбували; про роботи навіть зовсім не згадується; в двох тільки артикулах говориться про чинші або медові та грошові данини, сребщизни, і то як про головні доходи з маєтностей⁴⁾.

Суд над селянами, як ми бачили раніше, перейшов до рук дідичів, ще перед виданням Статута; Статут тільки докладніше зазначає випадки, коли селян можна кликати до загального суду, в уряд, а саме, коли пан відмовить виправляти з обвинуваченого селянина після дворазового прошення; до того-ж позви про порушення земельної посілости повинні були

1) Додаток, № LX, стор. 209—217; рік 1691,

2) Розділ № III, арт. 9; IX, 18.

3) „Отъ каждое дани плаченья и податку сребщизною званого и тежъ дяколы и отъ всякихъ беремень повозовыхъ, которые подводами зовуть и отъ везена каменя, дерева, або дровъ купаленю плиты и вапна на городы наши, отъ кошена сена в отъ нашихъ справедливыхъ работъ“.

4) Розд. V, арт. 7, 8;

вноситись безпосередно до самого пана; навіть за крадіж з певними доказами винуватого селянина не приставляли в суд, а до свого пана. Як що хто прокрадеть ся на ярмарці, то винуватого треба було приставити до місцевого пана, задля увязнення, а сей вже мусів сповістити дідича, якому належав селянин, а як що дідич тричі відмовив „учинить справедливость“, то тоді місцевий дідич набував право суду над виноватим при участі сторони людей¹⁾. Грабіж у розумінню самовільної нагороди для себе за шкоду або виправу довгу, що до селян рішучо наказано не тільки міщанам, але й шляхтичам²⁾. Головнішою-ж за все була така постанова, на підставі якої спільні дідичі неподільних маєтностей набували право суду над селянами не тільки спільно, але й кожний нарізно, й до того-ж не тільки на скарги третьої особи, але навіть і в тих випадках, коли обвинуватцем чи позивачом ставав той із спільників тої посілости, який мав чинити суд та розправу³⁾. „Віни“ се-то грошові карі за тяжкі проступки та злочини, й „пересуды“ се-б то судові оплати при приватних позовах згадують ся як доходи з маєтків, і належали до дідича навіть в тому разі, коли через його відмовлення від суду, селянина судив уряд⁴⁾. Таким робом самоволі пана, який рівночасно був і інтересованою в позві стороною і судцем і заступником викону-

¹⁾ Розд. VI, арт. 4, 6, 10; XIII, 4, 5.

²⁾ Розд. XII, арт. 5, 11.

³⁾ Розд. VI, арт. 32: „Коли бы было братья колко делное обо неделное, або которые колве иные сиброве мели которые люди суместные нерозделные, данники або сумежники, тогда каждый съ тыхъ братья або сибровъ повинень будеть, особливе каждому суседу и ивымъ челоуѣкомъ суместнымъ, справедливость чинити, неодкладываючи до братья ани до сибровъ. А естли би самому отъ такового челоуека стало ся што кривда, тогда моцонъ будеть право и судъ на немъ осадити а каждое винности правомъ на немъ искати, хотя безъ братья своей, або безъ сибровъ преречоныхъ.“

⁴⁾ Розд. VIII, арт. 9; IX, 18; VI, 10: „Масть (позивач) тамъ права доводити передъ повѣтовымъ судьею. Естли-жь оный подданный панскій зостанеть винень тому, хто на немъ ищеть, тогда иного вичого не маеть платити, толко тое, въ чомъ зостанеть винень, а тому децкому, который по него ездилъ, децкованое. А што ся дотычетъ вины, хотя бы онъ вшолъ у вину прометную або бы заказаная вина на немъ была, тогда не маеть его никтою виною карати, толко его власный панъ.“

ючої власти, увялялась найширша просторонь, а селянин, від якого відобрано всяку запоруку та охорону закона, через се саме наближав ся до становища невільника, хоча законодавство ще відокремлює єї верстви.

Суца ріжниця що до суду між селянином і невільником складала ся з того, що в селянина не відобрано права бути свідком і навіть брати активно участь у розборі певного рода справ, а ся участь через звичай ставала нераз доволі значною й сягала за межі, зазначені задля неї писаним правом. Селяне головно ставали свідками у двох випадках: коли на чийсь хату вчинено наїзд сполучений з рабунком та з инчими шкодами, то за браком певних доказів, сама подія насильства стверджувала ся присягою позивача, а розмір зробленої шкоди доводили свідокством селян ¹⁾. По друге, селянське свідокство, як се цілком природно, мало важне знячіння у суперечках за земельні межі; у розділі VIII, арт. 4, ми подибуємо навіть таку постанову, після якої посвідчення селян сусідів в позовах такого роду вважали ся за важнійші ніж шляхтичів, як що останні не були сумежниками з спірними маєтками ²⁾.

Що до самостійної участі в розборі справ, се-б то що до так званих копних судів, то роля їх та значіння доволі вже повно розібрана в відомій розвідці небіжчика И. Д. Іванішева („О древнихъ сельскихъ общинахъ въ югозападной Россіи“) й за-для нашої мети тут доволі буде вказати поступову зміну постанов у Статутах про сей предмет. Перший Статут про копні суди говорить розмірно не багато; під словом „копа“ він розуміє взагалі таку розправу, коли треба прнеутности судців на спірнім місці, без ріжницї, чи суд сей будуть чинити околичні люде, чи урядові судці ³⁾. Окрім позовів за межі належать до копи після першого Статуту, теж позови про спаші та поруби, а також про „пограблене“ порубщиків у пуцах ⁴⁾.

¹⁾ Розд. VII, арт. 19: „...Если доводу не будетъ, маєть самъ на квалту присягати, а на шкодахъ и на грабежахъ люди его“.

²⁾ „...А веджо не таковыя мають розумети светки, штобы была шляхта, але тие светки шляхта и люди добрые не подозреные, котрыя будутъ суседи близкие и сумежники, тые годнейшыя будутъ у сведоцтве, нижли тые шляхта, котрыя не граничники и не сумежники“.

³⁾ Розд. VIII, арт. 6, 8; VI, 22.

⁴⁾ Розд. IX, 6; XII, 2.

Що до розеліднення крадіжи, яке теж належало до копи, нерідко навіть в куці з судом, то про його статут вживає иньших висловів: „сокъ вєсти“, „гнати слѣдъ“¹⁾ и т. ин.

Статут з р. 1566 не тільки внѣс більшу виразність з законодавчі постанови, не тільки справляв правні постанови у богатѣох випадках, на які не завважив перший Статут, але до того уявляє зміни й в самому державному ладу; зміни ці дуже швидко розвинули ся за тих часів під впливом тіснійшого з'єднання з Польщею, під впливом тамошніх ідей про рівноправність — у дійсности фіктивну — усѣї шляхти проміж собою, а так саме і про її верховодячу ролю в державі, супроти якої поступенно марніла та зникала монархічна власть литовського великого князя з його найближчими порадиниками „панамі-радамі“.

Так хоч обовязок військової служби, загальний задля всіх дідичів земських маєтків, зівстав ся по старому, але саме зазначенне випадків, коли така служба була необхідною, полишено таки самій шляхті, а не зверхній власти. Заборону позбувати земські маєтки знесено або в багатьох випадках значно ограниченено, значить, земля з державної переходить в повну приватну власність; у суперечках за земельні межі господар бере на себе обовязок держати ся тих самих правил, що приватні люде и т. ин.²⁾ Чим більше шляхта захоплювала права зверхньої власти, тим більше всилоувала ся, щоб можливо ріжче та сталійше відокремитись від иньших верстов, щоб повнійше підбити їх під себе, та щоб подвисшити своє почесне становище. Права иньшої людности узнано та запоручено по перше лишень остільки, щоб наглим переломом не викликати якогось загального потрясеня, по друге остільки, оскільки вимагала сього крайна необхідність чи практична користь для інтересів самої пануючої верстви. В другому Статуті подибуємо цілий ряд постанов „о вольностяхъ шляхец-

¹⁾ Розд. XIII, арт. 2, 5.

²⁾ Розд. II, арт. 2; III, 33; VII, 1, 3, 4, 5; I, 16. Артикули про право вільного розпорядку маєтностями трохи суперечні одні одним: один з їх (розд. VII, арт. 4) містить у собі обмеження, що продати можна тільки третину маєтку, а останні дві третини можна тільки віддати в застав; по пнчих же дозволяє ся продаж усього маєтку в судційнім свладі.

ких^а (розділ III), про докази шляхецького титулу, про обмеження і користання з шляхецтва, яким підпадав кожний, хто займав ся ремеслом або торгівлею¹⁾, та про різні переваги шляхти над простими людьми. З останніх зазначимо головніші в сфері карного права, де здавало-б ся, станові різниці мусять виявляти ся найслабше. В тім ми знаходимо, що не те що за злочин проти особи шляхтича, або за шкоду вчинену його маєткови карано далеко тяжче ніж за такий самий вчинок на перекористь простого чоловіка, — але, що й за цілком однакові злочини й до того навіть за такі, як-от крадіж та вбійство, шляхтич підлягав далеко легшій карі й мав безперечно більшу можливість відкрутитись зовсім. Так шляхтичови обвинувачуваному за злодійство в недостатчі доказів на се доволі було заприсягти самому, щоб довести свою невинність; коли-ж виникало знов нове таке-ж обвинувачення, то він присягав з двома своїми сьвідками, за третім разом — з шістьма, й доперва за четвертим його засуджено; а простий чоловік вже за першим разом мусів заприсягати в трьох, а за другим його засуджено²⁾. Як що засужені на смерть злочинці вказували на некористь сільського урядника, то урядник-шляхтич й тут користав ся з того самого широкого права до очищаючої присяги; нешляхтич же навіть і вперше мусів заплатити за шкоду від злочину, а в друге його карано на смерть³⁾. Крадіж, яку вчинив недоліток, не вважала ся за тяжкий злочин: батьки винуватого сплачували шкоду, а сам він мусів відробити її ціну; але й тут, коли справа дотикала ся особи простого стану, суд мав право показати, як йому заманеть ся⁴⁾. В разі убійства шляхтича у бійці, винуватий, окрім головщини, підпадав ще доволі довгій карі вязниці, тоді як за хлопа кара обмежувалась на одній тільки грошовій карі⁵⁾. Як що за вбійство шляхтича обвинувачено кілька чоловіка і то шляхтичів, то карано на смерть тільки одного з них, а кара решти обмежувалась на головщині та замкненю у вязниці; як

¹⁾ Розд. III, арт. 16: „...Толко бы ремесломъ, а ни шынокомъ се не жили и локтями не мѣрили“.

²⁾ Розд. XIV, арт. 7, 17.

³⁾ Ibidem, арт. 16.

⁴⁾ Ibidem, арт. 8: „Врадъ маєть карати водле зданья своего“.

⁵⁾ Розд. XI, арт. 26.

же винуватими були хлопи, то їх карано на смерть усіх, але не більше як сім душ¹⁾. От таких і подібних до них постанов в Статуті з р. 1466 дуже багато, а тенденція їх дуже ясна: скільки мога підвишити шляхецькі привілеї а з тим й суворими правами забезпечити їх від найменшої проби їх нарушувати.

Зміни, які другий Статут завів при визначеню правних обставин побуту нижчих верств, хоча й не численні, але за те нераз мають вельми важне значіння.

Що до невольних, то Статут з р. 1566 повтараючи давні обмеження що до повернення в неволю людей „виданих“, що до неважності продажу в неволю самого себе або дітей підчас голоду й т. ин., додає, що невольник куплений нехристиянином, стає вільним зараз без тієї семилітньої вислуги, якої вимагав перший Статут²⁾. Другу важну постанову що до згадженя неволі знаходимо в тій статті, після якої невольники-слуги не могли ставати свідками за свого пана ні проти його³⁾ і звідсіля ми можемо виводити, що двірська челядь в сім часі, що до сторонніх людей, вже має право посвідчення, нарівні з иншими людьми з простого стану. Але поруч з сим лучають ся постанови, які на перший погляд мають супротивне прямування - обставити положенє невольних ще суворішими умовами; така очевидна суперечність дозволяє з повною правдоподібністю виводити, що сї постанови закону по своїй суті не уявляють чогось нового, а тільки формулюють ті звичаї, що існували в дійности вже перед тим. Так за невольниками не визначаєть ся право на їх рухоме добро, яке через се їм не вільно й відписати в духовниці⁴⁾; на тій підставі вони й не могли бути свідками при чужих духовницях; так само й пан невольного не мав права відписати в духовниці щось з рухомого добра в його користь инакше, як не відпустити його попереду тією ж духовницею на волю⁵⁾. Що

1) В Статуті з р. 1529 про таку ріжницю в способі карани нічого не згадуєть ся. Див. розд. VII, арт. 8.

2) Розд. XII, арт. 5: „...„Естьлиби который зъ нихъ (жидь, татаринь и кождый бесурманинъ) християнина купилъ у вѣчную неволю, таковой понеизтратить, а тотъ християнинъ маєть воленъ быти“.

3) Розд. IV, арт. 53.

4) Роз. VII, арт. I: „Нжъ подѣъ права не мають нѣчого вольного, для того тестаментомъ никому ничего отдати не могутъ“.

5) Роз. VII, арт. 4, 5: „Невольнику своему, не вчинившы его напередъ

до видачі невольних, які повтікали в міста, постановлено, що на них не розтягає ся десятилітнє земське задавнене¹⁾. Приписи першого Статуту, які дотикають ся вивозу і передержування чужих невольних, о також і ті, що дотикають ся видачі останніх законному панови — лишили ся у своїй силі з розширенням і на їх постанов про втікачів селян, після яких той що їх передержував сплачував панови нагороду за кожний втрачений для него тиждень праці невольного чи кріпака. З того боку цікаві числові норми встановлені Статутом з року 1566: згадана тільки що нагорода визначувала ся по 6 грошів на тиждень, тоді як пан тому, хто задержав втікачів, за удержування останніх сплачував тільки по 2 гроші за тиждень, се-б то працю невольного чоловіка ціновано втрое дорожше, як удержання його господарем²⁾.

Про закупнів статут 1566 згадує лиш бічно, що вони, подібно до виданих людей, мають відробляти свій довг. При тім висота річного „випуска“ означена однаково для сих і тих: для чоловіка полтина на рік, для жінки півкопи, — значно більше, ніж було попередю, що поясняєть ся загальним зростом цін за той час³⁾.

Становище селянської саме верстви в тіснім розуміню дістало те-ж тільки нових законодапних означень, що дотикали ся вчасті маєткових прав селян, вчасті подавали ступінь значіння їх свідочтва на загальнім суді або участі їх у копних доходженнях. Що до майна, то статут 1566 р., признає селянам

вольнымъ ничого тестаментомъ записати не можетъ, абы (ажъ бы) его первой вольнымъ учинилъ“.

¹⁾ Після першого Статуту, з порівняня розд. VII, арт. 28, та розд. XI, арт. 9, можна би думати, що до невольника відносились тіж постанови, що й до засидженого селянина. У другому-ж Статуті, розділ III, арт. 29, сказано: „Што се дотычеть челяди невольной, которые бы пришли до мѣсть нашихъ, тымъ ани права майдеборского приняты, ани осежость, ани теж заседене десяти лѣтъ ку помочи быти не маєт, и повинны будутъ войтове и державны и вриадники наши имъ выдавати“.

²⁾ Розд. IV, арт. 22; XIV, 29; XII, 10; XIII, 5.

³⁾ Розд. XII, арт. 7. В тім уступі сказано, що діти сих людей, що не змогли відробити свого довгу до самої смерти, не обовязані вже відслужувати за своїх батьків; одначе з дальшої г дач самого уступа, з прирівняння його з відповідними уступами першого і третього статута видно, що тут слово не появилось через ошибку, чи то рукописи чи редакції „Временника“. Див. р. 1529 розд. XI, арт. 7. — 1588 р. розд. XII, арт. 11.

право на рухомість і дозволяє навіть позбуватись посмертним записом третину з неї в чужі руки, поминаючи власних дітей; діти, або, коли сих не було, то дідич, мали право до остатніх двох третин рухомости, „ку службѣ оного пана на чьей землі сѣдять“; коли-ж діти умерлого селянина були вільні з роду, а не отчичі, тоді вони користали з права вихода зі всім рухомим майном, полишаючи пану лише будинки й засѣви¹⁾. Означаючи таким способом права селян до рухомости, закон зараз-же починає остро виступати проти усякого їх заходу, щоб здобути участь у володінню землею. Воно стає тепер, як сказав д. Леонтович, лише шляхотським привілеєм. Так, повторяючи майже буквально постанови першого статута що до означеня права власности на бортні дерева, продані або віддані селянином у формі віна на чуже село, статут 1566 р. дадає ще ось які значучі слова: „И вжо отъ того часу хто бы съ подданныхъ нашихъ, князскихъ, панскихъ и землянскихъ дерево бортное за границу пановъ своихъ отдавалъ, даровалъ и якимъ кольвекъ обычаемъ въ чужіе руки заводилъ, таковыи маеть горломъ каранъ быти.“²⁾

Як свідків допускалось селян доволі часто в маєткових і карних справах. Окрім свідоцтва у граничних маєткових спорах, у справах про спаші й руби і т. ин., коли зберем разом 1, 5 і 3 артикул VIII розділа, прийдемо до висновку, що селяне не були без права свідчити при посмертних записах шляхтичів. І взагалі селяне не вичислені серед тих, яким не дозволяється свідчити, так що вони могли бути свідками навіть за і проти своїх дідичів;³⁾ коли яка небудь сторона не приставала на свідків противника, буцім то вони не сумлінні, а такий закид показував ся неправдивий, — то свідок селянин мав право, подібно шляхтичеві, взяти від свого обвинувача заплату, навязку, так як би був ранений.⁴⁾ Селян можна було закликати і як „сторонні, людей добрих“, себто таких, що їх брано при огляді слідів наїзда й інших насильств, навіть забитя, як що не було на той час шляхтичів.⁵⁾

¹⁾ Роз. VIII, арт. 5: „Только землю мають пану своему подати и съ жытомъ засѣянымъ, и съ хоромами, съ тымъ всімъ, съ чымъ бутеть тую землю пана своего на службу взялъ.“

²⁾ Розд. X, арт. 6. ³⁾ Розд. IV, арт. 53. ⁴⁾ Розд. IX, арт. 4.

⁵⁾ Розд. XI, арт. 2: „Кгвалтъ и того забитого... въ недостатку шляхты ино околичнымъ сосѣдомъ своимъ, хоти и не шляхтъ, только людемъ добрымъ вѣры годнымъ маеть оказати.“

Копному судови і в другім статуті подаєть ся те саме головне значінне дослідів на місци (*condescensio iudicium condescensoriale*)¹⁾, одначе просторонь його ділання дещо розширення в порівнянню зі статутом 1529 р. Так, окрім осуду шкоди за спаші й поруби, віддано копі розелід при крадежи пчіл, при чім дозволено їй судити злодія на смерть, коли піймано його при вчинку.²⁾ — Коли винуватець не платив присудженої заплати за шкоду, то уряд мав взяти з нього подвійну заплату.³⁾ — При крадежі худоби і т. ин. коли можна було знайти напрям за злодієм, копа ішла за слідом, а люде тих місцевостей, куди приводив слід, були обовязані відводити його дальше, а як що вони того не хотіли зробити, то копа засуджувала їх заплатити назначену шкоду.⁴⁾ — Вкінці копі поручав ся і розелід про незнаних людей, найдених убитими; в таких випадках, коли не можна було найти ніяких слідів злочина, копа збиралась ще раз, а за третім разом, на „присяжній копі“, всі члени копного суду мусіли присягти, що й вони самі невинні у вбійстві і злочинець незнаний їм; як що репрезентанти якого не-будь села не пройшли на присяжну копу або не хотіли очиститись себе присягою, тоді самі мали заплатити головщину за забитого.⁵⁾

Постанови що до підсудности самих селян, що до порядку візваня їх перед суд, езекуцій й ин. полишили ся і в другім статуті без перемін, подібно як і закон про селянські обовязки. Зпосеред нових помітно лише те привило, після якого обтяжінне селян неподрібними драчами уважалось тим самим, що й зруйнованне майна.⁶⁾

Між иньшими „людьми простого стану“ у другім статуті маємо категорію, про яку раньше не згадувало ся, себто „панцирних слуг“ або в иньших памятникях, „панцирних боярів“; висота головщини показує, що їх мали за висших над усїма

¹⁾ Див. розд. IX, арт. 2: „Рокъ ку граниченю и всякой копе судомъ наложоный;“ тамже, арт. 8: „копу вести о грунтъ земный.“

²⁾ Розд. X, арт. 14. ³⁾ Розд. XIII, арт. 2. ⁴⁾ Розд. XIV, арт. 6. ⁵⁾ Розд. XI, арт. 31.

⁶⁾ Розд. V, арт. 10. А въдъ же утрата отъ нее (себ то вдови, що володіє майном своїх дітей) на именияхъ иная не может се показовати, одноъ естли бы испобожными податками, вивами, серебщизнами людей у въ выхъ именияхъ обтяжала, гумна и иные статки домовые перядиѣ роспрашала,“ і т. ин.

простими залежними людьми.¹⁾ Статут дає теж можливість пояснити їх початок. При роздаваню великими князями шляхті залюднених маєтків, що чинили Жигмонти, Старий та Август, дуже щедро, бувало часто, що серед людей сих маєтностей були дрібні, але самостійні, феодальні дідичі, бояре, що мали деколи королівське потвердження на землю, себто грамоту на їх шляхотський стан. Новий пан, якому надавано таке майно, мав себе природно за виключного власника усеї землі, не дбаючи про права дійстних її володільців; як що останні були шляхтичами і мали королівські дарові грамоти на землю, то з ними треба було або входити у загоди, або йти на силу і спроваджувати клопітні й дорогі процеси. Мабудь сї непорядки разом із принціпіальним стремлінням шляхти забезпечити, де лиш можна, важність свого стану були причиною домагання шляхти, щоб король більш не роздавав маєтків, де живуть бояре — шляхта; король пійшов за сим домаганем, одначе з вимовою, що се не належить до тих маєтностей, де живуть бояре хоч і на вислужених від попередніх державців землях одначе без потвердження на них від господаря.²⁾ Отя то категорія людности, падаючи дорогою надань під власть приватних людей, тратила враз із правом до землі й особисту волю. Не давно ще була рівноправна зі своїм новим паном, мало-по-малу переходила в підданство і на будуще залежало лише від доброї волі пана, чи мають вони задержати імя боярів і звязані з іменем права. Розклад феодального устрою Литовської Руси і зближення її з Польщею, що знала лише дві верстви, шляхту і нешляхту, мусіло доконче зачеркнути нову граничну лінію, так сказати, по живому тілу середніх категорій людности і найтяжче відізватись, звичайно, на тих кого обставини і припадок кинули понизше сеї лінії.

В часі межи виданням другого і третього статута утвердило ся правно повне з'єднання Литовської Руси з Польщею. При тім нинішня Україна була прилучена до останньої, задержавши все-ж таки право судити ся законами Литви. На се законодавство люблинська унія мало впливала, бо воно вже скорше перемінло ся у тім напрямі, і тому то статут 1588

¹⁾ Розд. XII, арт. 1. ²⁾ Розд. III, арт. 4.

р. містить у собі менше дійсних відмін від попереднього, а ніж сей останній від кодекса 1529 р. Се радше дальший розвиток тих самих початків, що зазначили ся вже в другім статуті. Тому ми обмежимо ся тут до показання важнійших постанов, які внесли що-не-будь нового у становище низших верстов.

Сї верстви — полишаючи на боці городських міщан на магдебурьскім праві — стільки вже з'єднили ся у своїм підданім і малоправнім положінню, що вже не було ніякої потреби вилучати з помежи них ще більше безправну клясу невольників. Ся обставина; по части теж, без сумніву і поверховний вплив європейських ідей того часу, дала товчок шляхті викинути зі своїх законів саме імя невольників. Полишено се тільки що до воєнних полонників, котрих остаточно третій статут частійше зове „полонениками“. Одначе з переменою назви закон не змінив сути річі: всі попередні постанови що до невольної челяди, названої вже тепер „дворною“, полишили ся у своїй силі; все так само челядники не мають права записувати по смерті або діставати записом яку-не-будь рухомість, не можуть бути свідками і підпадають тому самому порядку видачі, коли втечуть.¹⁾

Звістно, сї постанови, відділили невольників від отчичів і давали останнім можливість посмертних записів частини рухомости, право свідоцтва в деяких справах і т. ин., мусіли згодом вийти з уживання, бо на будуще челядь зачислять ся в категорію селян-отчичів, з осадженем її на земельних наділах.²⁾ З того видко, що головною характеристичною чертою становища отчичів, і взагалі „підданих“, було привязане їх до земельної праці й уживане польових вгодів.³⁾

¹⁾ Розд. XIV, арт. 36: „Ижь што людей и челядь, которые предъ тымъ невольниками были званы, отъменено назвиско и поменено а написано ихъ челедью дворною або полонениками, тогда тое отмененье назвиска ихъ, часу права, на кождомъ вряде, кгда бы хто своей челяди невольное поыскиваль, никому съ подданныхъ нашихъ до уживанья и до важенья справедливости ничого шкодити и перешкажати не маеть“. Див. те-ж розд. IX, арт. 78; VIII, 1, 5, 8; XII, 14—20.

²⁾ Розд. XII, арт. 21: „Челядь невольная и тежь дети потомъки полонениковъ мають быти осаживаны на земляхъ и розумены быти за отчичовъ“.

³⁾ Деколи челядь уживала землі й раньшими часами. Диви сей том № VII, ст. 11—12, р. 1542. — Акты З. Рос., II, № 159, р. 1529.

Природно, що й передавання їх ішло разом із землею, тому хібно думають сі, що твердять, будьто би в ті часи була можлива продаж селян без землі. Дуже ясно се виходить із заказу передавати навіть невільну челядь окремо від майна, котрого її мали за невіддільну приналежність. Продаж людей без землі не могла установити ся ніяк перед кінцем XVI ст., коли селяне, зібрані майже всі в одну безправну категорію, були остаточно віддані приватному праву дідичів.¹⁾

Становище закупнів і виданих людей третім статутом дещо полекшано: встановлено, що „вслуга“ їх у не християн не може бути більш 7 літ, без огляду на висоту заложеня або видання; що до християн, то у них треба було відробляти ся аж до кінця, одначе коли закладець умирав скорше, перед покінченням рахунка з вірителем, то діти мали за нього слу-

¹⁾ Д. Леонтович, „Крестяне югозападной Россіи“ стор. 15, говорить, що „в останнім статуті стрічаємо дозвіл продажи селян не лише з землею, але й без землі.“ Одначе роз. XII, арт. 14, що на нього покликують ся він, говорить цілком не про продаж, а тільки про випадок, коли побут утікачів в чийм не-будь маєтку доказано, одначе до часу суда не показувано особисто; тоді дідич того маєтку мав заплатити позовнику окрім шкоди, ще й головщину за втікачів, а сам набував право уживати їх, як своїх, і володіти ними; отсе в тім то випадку попередній дідич утікачів мав право до чотирьох літ повернути головщину й їх назад собі взяти. — Дальше д. Леонтович приводить вираз першого статута про надавання, присвоєння і передання людей або земель (тамже ст. 25) і дає замітку: Тут говорить ся, очевидно про набування людей окремо від землі“. Одначе стараний дослід памяток показує дуже ясно, що під словом люди розумілась звичайно і та земля, яку вони займали. і що такий вираз уживав ся для відріжнення від невалюднених земель, „пустовскихъ.“ Так при надаванню людей без згадки про землю, часто говорить ся про їх дань, головоно медову, що показує на уживання їх земельними вгодями. Диви напр. Акты Зап. Рос. I, ст. 133. Отсей том, № I, ст. 1, № IX, в), ст. 6. Слово „люде“ уживало ся инколи як синонім землі (залюдненої): див. напр. у статуті 1566 р. роз. VI, арт. 8, де в заголовку сказано „имѣнье або землю“, а в самім тексті — „имѣнье або люди“. — Про не передаване челяди без землі див. перший статут, розд. IV, арт. 1, де дозволять ся чоловікови записувати жінці у віно тільки третину двірської челяди, „бо та не есть рѣчь рухомая, але при имѣньи лежачое“. Те саме і в статуті 1566 р. розд. V, арт. 2; статут 1588 р. V, 8. Право продажи без землі радше можна бачити в законі про продаж в голодні роки; 1529, XI, 11 і 1566, XII, 11. А статут 1588 р. XII, 19, розширяє се право на продаж в загалі: „хто челядь свою невольную будь въ голодь, або зъ яки хъ кольвекъ причинъ продалъ, дле продажи маєть вечне держана быти.“

жити те-ж не довше семи літ. В обох випадках кредитори мали давати закупням одіж і їду¹⁾.

Що до властивого селяньського стану, куди тепер просто зачисляють ся і бояре, путні й панцирні, настали теж деякі переміни. Закон стремів до як мож більшого відлученя шляхти від простих людей, і впровадив нові запоруки, щоб володіне землею задержати виключно для неї. Означаючи, що на викуп заставленого майна нема передавненя, він постановляє те-ж, що як би чоловік простого стану набув яким способом землю, що раніше належала до шляхтича, то подібне правило розтягаєть ся і на неї, себто рідня давного власника може її викупити за ціну, означену статутом, без огляду на земську давність.²⁾ Правило заказу купувати землі селян розширено й на боярські частки і знов поновлено заказ селянам передавати яким-не-будь способом бортні дерева.³⁾

Виключне право уживати селяньських обовязків встановлено для шляхти, ще більше, ніж попередю. Окрім заведених давніше полекш, статут 1588 р. увільняє селян приватного володіння і від тих обовязків в користь держави, до яких вони були обовязані першими двома статутами, себ-то від повинности будувати і направляти мости, піддержувати й обновляти замки, давати послам і королівським гонцям „стації“ і т. ин.⁴⁾

Підеудність селян закон чим раз більше відеуває від себе так що вони вкінці тратять усяке право самостійного діланя в суді, де представителем їх виходить сам лише дідич. Після статута позви треба було писати виключно в імени пана, хоча селянам можна було у менч важних справах і самим брати участь в розправі: згодом знесено й сю постанову й селяне могли прибувати у суд не инакше, як *cum assistentia* свого дідича. — Кару за продаж колодок у чуже село, за віщо другий статут призначав срату житя, тепер віддано під розгляд самого дідича⁴⁾. На користь селян виходить, принайтні принципіяльно, одна важна постанова, після якої шляхтичъ можна було в деякім разі скарати на смерть за вбійство селянина; але сама редакція сього закона обставлена такими застереженнями та умовами до можливости його ужитку,

¹⁾ Розд. XII, арт. 9, 11. Річний відробіток означений рублем для чоловіка і копою грошей для жінки; одначе для виданих за навязку незначної крадіжи він назначений дещо низше, а се чоловікови копою, а жінци 50 гр. Розд. XIV, арт. 7. ²⁾ Розд. VII, арт. 12; III, 26. ³⁾ Розд. IX, арт. 27; X, 6. ⁴⁾ Розд. III, арт. 29. ⁴⁾ Розд. IV, арт. 102. — X, 6: „Маєть панъ его карати водлугъ важности выступу“.

що вони повинні були нівечити силу сього закону й здійснення його зробити, як що не цілком неможливим, то принаймні так трудним, що по відомих нам до сього часу пам'ятках ми не знаходимо ані одного такого прикладу ¹⁾. Поруч з сим ішло нове збільшення суворости в караню простих людей за вбійство шляхтича: на случай постановленого вбійства, карано смертю не сім тільки люда з проміж багатьох винуватих, а всіх, скільки б їх не було ²⁾.

Що до права селян бути свідками, заведено два обмеження: по перше, селянам, як раніше невільникам, заборонено свідчити за або проти своїх панів; а по друге, постановлено, що свідками шляхоцького заповіту, написаного навіть у дорозі або підчас військового походу, мусять бути доконче шляхтичі ³⁾.

Судейська власть громади, у формі копного розбору не тільки не розширила ся, але помітне навіть супротивне змагання — звести її на просте переведенне дознання чи вистеження, а разом з тим підчинити її державним урядам. Так у третьому статуті зовсім не згадуєть ся про право копи при-

¹⁾ Розд. XII, арт. 1: „Повстегаячи сваволєнства и зуфальства людские, .. уставуємъ, еслибы который шляхтичь зъ зухвальства, зъ опилства, и безъ данья причины, свовольне, умыслєне легче поважаючи право посполите, а паствечи ся надъ створєнемъ божимъ, человека простого стану не шляхтича забилъ, а былъ бы пойманъ на гаричомъ учинку, таковой шляхтичь за слушнымъ доводомъ маеть быти горломъ каранъ кромъ головщизны. Ведъже доводъ на шляхтича въ такой речи не инакший быти маеть, только если его сторона жалобная при забитомъ зъ шестма светками зъ людьми добрыми верыгодными и не подозрєными самъ семьй по-присягнетъ, межи которыми шестма светки мають быти два шляхтичи верыгодные и не подозрєные“.

В браку котрої небудъ з наведених умов шляхтич міг зложити очищаючу присягу з трьома свідками, хоч би й нешляхтою, й тоді сплачував тільки головщину; якжеж він присяг на те, що вбитий сам перший розпочав бійку, то цілком увільняв ся від суду.

²⁾ Розд. XI, арт. 39: „Бетлибы люди простого стану, бояре панцерные, путные мещане або люди тяглые, забилы шляхтича або шляхтянку, тогда колго ихъ будеть обвинєно, мають вси горломъ карани быти“. Віинку зроблено задля вбійства в обоїльній бійці, за яке карано смертю не більше трьох душ.

³⁾ Розд. IV, арт. 78: „Не мають светчити слуги и подданные за пановъ, ани теж противъ пановъ“ — VIII, 4.

суджовати кару за крадіж; на присяжну копу з приводу знайденого вбитого невідомого чоловіка вибрано заступниками околичних осель тих, кого призначав уряд, і покликувано возним або з розказу дідичів¹⁾.

В куці ж з тим, вбачаючи в копах пригожий та дешевий судовий орган, статут розширює їх обсяг ділання в територіальнім напрямі, заводячи копу й по тих місцях, де попереднього вона не була в уживаню²⁾. Нижче побачимо, що громада в дійсности завсіди намагалась вийти — й виходила — з того вузкого круга судеїського ділання, який призначав їй закон.

Прирівнюючи двірську челядь до отчичів, яких становище до того часу знизило ся майже до стану челяді, шляхта в своїх цивілізаторських прямованнях не могла не звернути уваги на способи, якими-б довести до такого самого стану й иньші вищі категорії простих людей. Ми вже бачили, яким побитом попали в приватну залежність дрібні бояре, що їх третій статут заводить вже між отчизних людей, себ-то кріпаків³⁾. Зіставала ся далі класа людей вільних, похожих, у той час певне ще численна, й задля повільного її закріпощення вжито таких способів: постановлено, що як похожий проживав у маєтности одного й того самого пана десять років, то він втрачував право вільного переходу й мусів звернути позичку підчас осадження, а окрім того ще відкупити ся 10 копами грошів від служби, себ-то сплатити кошт, відповідний половині того, що статут призначав за „службы людей“, себ то за селянське господарство з землями, якими він користувався.

¹⁾ Розд. VI, арт. 26: „Третюю копу присяжную маеть врьдъ собрати. ., а врьдъ маеть з местечокъ и въ сель околичныхъ по три челоувѣка старшихъ, яко войтовъ, лавниковъ и иньхъ мужовъ добрыхъ вѣры годныхъ до присяги обрати“.

²⁾ Розд. XIV, арт. 9: „На Руси и инде, где здавна копы бывали, тамъ мають быти и теперь копы отправованы на старыхъ коповищахъ, тымъ обычаемъ, яко первой того бывало. — Где до сихъ местъ копы не бывали, коповища каждый подькоморий въ повете своемъ назначити и села тихъ, хто ся тамъ становити будеть, списати маеть. — Где доселъ копы не бывали, таковымъ же порядкомъ и поступкомъ копы збираны и отправованы быти мають, яко ся на Руси заховывало и заховуеть“.

³⁾ Розд. XII, арт. 12; порівняй IV, 31, 48; IX, 28.

Як що взяти на увагу такий надмірно високий викуп, а з другого боку розповсюджений звичай брати „запоможене“ на перші видатки ¹⁾, та нарешті ту обставину, що селянинові не можна було й помислити про вихід, поки не відробив на пана стільки часу, скільки просидів на волі, — а остання дуже часто сягала за пять років, — то стане цілком зрозуміло, що закріпощення через задавнення осадження повинно було дуже швидко вплинути на зменшення числа людей, про яких у пізнійші часи згадується вже тільки в рідких випадках ²⁾.

Таким робом, починаючи з люблинської унії та видання статута з р. 1588, закінчилось майже остаточне об'єднання прав, з одного боку, шляхтичів між собою, з другого різних категорій селян, — як що тільки побутові умови, в які поставлено останніх, можна без жартів назвати правами. Далше законодавство дотикало ся селян уже тільки як шляхоцького добра, зазначаючи подробиці судоводства про видачу втікачів, про кару з сього приводу й т. ин. Зміст сих постанов аж до кінця XVII в. досить широко виложив д. Антонович, тому й подавати його тут не будемо ³⁾.

Розглянувши тут зміст статутівних постанов про селян у їх поступенному розвитку, на кінці вважаємо потрібним навести висоту поголовщини, яку призначає кожний статут, щоб показати відповідну вартість простих людей різних назв на погляд самої шляхти ⁴⁾.

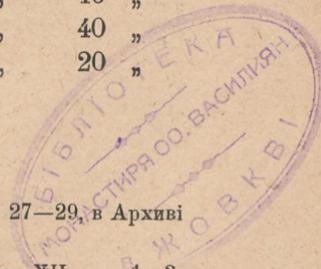
	Р. 1529	Р. 1566	Р. 1588
Панцирний слуга або боярин	—	50 кіп	60 кіп
Подорожний (путний)	12 руб.	30 „	50 „
Бортник	8 „	25 „	40 „
Тивун, ключник і т. ин.	12 „	40 „	40 „
Тіж самі з невільників	10 кіп	20 „	20 „

¹⁾ Вилен. Арх. Сбор. т. I, стор. 45, 149.

²⁾ Розд. XII, арт. 13 — VII, 8 — IX, 29.

³⁾ Див. Антонович: „Исследование о крестьянах“, стор. 27—29, в Архиві Юго-з. Россіи, ч. VI, т. II.

⁴⁾ Статут з р. 1529, розд. XI, арт. 1—4 з р. 1566, розд. XII, арт. 1—3, з р. 1588, розд. XII, арт. 3—5, 10. Порівняй тамже числа „навязок“. Жінкам, окрім шинкарок, як головщину так і навязки призначались совито⁴⁾, себ-то в двоє супроти чоловіків тогож стану.

			з огляду на ремесство
Ремісник вільний чи невольний	12 руб.	20 і 30 кіп	30 гіп
Тяглий селянин	10 кіп	20 „	25 „
Невольник або челядник	5 „	10 „	20 „
Невольниця	5 „	20 „	?
Міщане по містах з німецьким правом :			
Війт, бурмістр, лавник та писар	—	—	50 „
Звичайний міщанин	—	—	30 „
Урядники по неупривілейованих містах	—	—	30 „
Простий міщанин	—	—	24 „
Шинкарка	—	—	20 „
Мирний Татарин	—	12 кіп	12 „

Звернемо ся тепер до дійсного життя й поспробуємо зазначити, — о скільки дають спомогу видруковані в тому томі акти, -- в якій мірі на ділі виконували ся теоретичні вимоги статutowого законодавства. До того, з огляду на довгий час розбираної нами епохи, задля ясности викладу доконче зазначити якусь перетичню межу в її осередку, й за таку межу, на нашу гадку, може стати половина XVII в. — доба повстань, яка будь що будь мала величезний вплив на всі боки побуту польської держави й на всю її дальшу політичну долю.

В отсім томі ¹⁾ знаходимо приклади дарових грамот приватних дідичів на користь своїх слуг і навіть селян перейменованих на бояр, на земельну посілість. Грамоти сі зовсім подібні до грамот наданих володарями в дещо ранійшій часі, коли вони зберегаючи ще за собою право загального земельного посідання та дорожачи ним, лишали собі і право викупу подарованих земель; зовсім так само, коли володінне землею цілком перейшло до шляхти, вона вживаючи того-ж способу задля нагороди своїх слуг, ревно дбала про збереження нерухомого майна в своїх руках. Ся схожість ще яскравійше виступає в тих випадках, коли від надання залежав і обовязок військової служби ²⁾; иноді наданне уявляє з себе тільки ствердження права до посідання, яке дістало ся спадщи-

¹⁾ Надмір материялу приневолює нас обмежити ся на сей раз майже виключно на огляді самих власне видаваних тепер актів.

²⁾ Див. №. LXII, ст. 166.

ною¹⁾; при наділі боярською землею, той, що одержує її, увільняється від усяких інших обов'язків, окрім властиво боярського: їздити з паном та возити його письма. Таким робом і тут виявляється помічений нами вище (стор. 20—21) принцип прив'язання обов'язків до землі а не до особи²⁾. Наведені надання з запорукою постійного посідання, з безпекою виплати нагороди на случай їх заграбування та з вимовленим правом вільного переходу, — відносять ся виключно до осіб вільного стану; що-ж до залежних селян то їх ужиткованне земель нічим не забезпечене і навіть звичай, що дещо піддержував тривалість його, повагом тратив силу; так вже р. 1592 подибуємо приклад крайно свавільного розпоряджування селянськими землями. Князь Григорій Сангушко заставив свої маєтності в Володимирському повіті: Мізово, Ворокомлю та інші, луцькому єпископови Кирилови Терлецькому; се не шкодило йому втручатись у внутрішній побут сих сіл через свого арендаря жида Песаха, якому він видав повновласть на право суду над селянами по сих маєтностях. Песах між іншими справами розбірав спори за землю, одняв від однієї вдови її частину і віддав другим селянам, узявши від них хабаря, а князь Сангушко потвердив його рішення³⁾.

Принаджуючи та затверджуючи при собі слуги з вільного стану через різні ласки, пани, а особливо дуки часом були й не від того, щоб зовсім зневолити і за собою. Так приміром князь Януш Острожський, каштелян краківський, наняв собі на службу відділ литовських Татар, а як скінчив ся час служби, захотів на завсїгди лишити їх при собі й задля сього мабуть замішав їх у якийсь процес, який він завів з своїм родичем, князем Павлом Янушем. „Насъ княжа его милость отпусти-ти не хотель, — жалуютъ ся вкінці за чиеюсь порадою Татари на судї, — хотечи насъ, людей волныхъ, себе заневолить; намъ тежъ, яко людемъ волнымъ, вдавати ся въ неволю не годило“. Але чи мала ся жалоба задля

¹⁾ № XXII, стор. 55.

²⁾ № XXXIV стор. 91.

³⁾ „Крунтъ мой увесъ, съ чого если по смерти мужа своего служила и платъ платила, отъ мене поотнималъ а другимъ людемъ, суседомъ моимъ, за поклономъ поотдавалъ, и зъ маєтности рухомой забралъ мя. №LXXV ст. 219.

Татар добрі наслідки, — ми не знаємо¹⁾. У другому випадку дідич, продаючи маєтність, за одно завів у реєстр селян і сусідного королівського боярина, якому удало ся лише з великим трудом уйти закріпощення²⁾.

Видача за злочин, як жерело залежного становища, подбуємо розмірно рідко; в отсих актах ми маємо тільки один випадок видачі жидови шляхоцького слуги, що немав чим сплатити навязки за рану, яку він зробив³⁾. Поруч із сим з'являєть ся вельми цікава форма умови проміж виноватим й обвинителем, основаної очевидячки на звичаю, бо писане право нічого такого не встановлює, і вона навіть по часті перечить законови. Панського селянина, зловленого на місці крадіжки, відведено в суд і певно засуджено-б на смерть, як би його не випросили в позивача якісь чесні люде (люде зацные). Тоді злодій разом з своїм вітчимою зложили в суді заяву, що вони зобов'язують ся нічим не нарушувати інтересів позивача, а як би лучила ся якась шкода — самому позивачеві або його селянам з їх вини, або в зв'язку з їх висловленими раніше погрозами, то вони подають позивачеві право скарати їх на смерть без суду а шкоду повернути собі з їх добра, при чім вони заздальгідь зрікають ся права запобігати оборони в свого пана. Такі записи, якими одна особа надає другій право життя або смерти над собою на случай доконання якогось вчинку, не перечать, гадаємо, загальному духови законодавства, основаного на приватнім праві; але по буквальному значінню закона такі записи доконче треба вважати незначними, особливо коли заборонено й менше широке розпоряджуванне своєю особою, як от віддача себе в довічну неволю (акт відносить ся до р. 1587). З другого боку, тут селяне беруть на себе таке зобов'язанне самі, без відомости пана, тоді як закон не дає їм дозволу „закупити ся“ або заставити клапоть землі, поминувши сю умову. Вкінці тіж самі селяне присвоюють собі право арбітрально відсунути на будуче можливе втрученне дідича в їх справу. Вплив у сьому разі звичаєвого права стане ще яснійшим, як звернемо увагу, що позивач (Щенієвский) на сей раз

¹⁾ № СХХІ, стор. 397.

²⁾ № LXXI, стор. 208.

³⁾ № ХLІ, стор. 106.

належав до околичної шляхти, яка й у далеко пізніших часах руководила ся частіше звичаями, ніж урядово ствердженими законами ¹⁾.

Точнісінько так же незгідно з статутами іноді рішались справи про вбійство шляхтича з селянами чи навпаки. І тут житте лагодило суворість закона. Так в одному випадкови, панських селян, що вбили шляхтича та поранили другого слугу, не покарано смертю, а засуджено тільки на заплаченне головщини та навязки, — очевидячки, заступили ся за них їх дідичі, на ймена яких і написано угоду з сього приводу ²⁾. У другому випадкови панський слуга вбив селянина, який засїв на його на шляху у злім намірі. Проміж убійцею і жінкою вбитого відбула ся загода, по якій вона одержала 12 кіп головщини (статут признає 25 кіп), і окрім того вбійник зобов'язав ся на 4 роки справляти за вбитого всі обовязки панови ³⁾.

Право суду над селянами, як зиск із маєтку, нерідко ставало предметом суперечки чи самовільного захоплювання а також і дочасного позбуття під час віддачі маєтку в застав або аренду. Наприклад, записуючи своєму слугі — шляхтичови залюднений маєток, дідич одначе лишає при собі право суду над сим самим слугою. Міські староєтинські уряди силоміць присвоюють собі право суду над непідчиненими їм міськими мешканцями, наприклад селянами, яких дідич подарував на церков, але зі збереженням за собою права суду; точнісінько так само в иньших випадках поводять ся міські маїстри матдебурського права. Міські міщани пробували іноді судити ся самі, як у давнину, копним судом, але уряд не узнавав законности таких рішень, бо вони нарушували право його власного судовладства; іноді дідич заставивши маєтність із правом суду, потім втручав ся в розсудження і відбував дослїди з селян; коли маєток віддавано в аренду або застав, то звичайно передавано і право суду, при чім іноді додавано й доз-

¹⁾ № LX, стор. 158.

²⁾ № LIX, стор. 156; рік 1586.

³⁾ „Панцизну вшелякую отпраовати, чиниш и што ено пану належати будеть, рокъ отъ року, на лѣтъ чтыри повинень есть и будеть. № CXI, стор. 361; р. 1611.

віл карати винуватих смертю ¹⁾. У деяких випадках дідич зазначував, що, якби селяне допустили ся важкого злочину, то арендар повинен зібрати суд у місці (*prawo tameszne osadzic*), але ні в яким разі не карати без порозуміння з дідичем ²⁾.

Право розпочинати позви та взагалі робити в суд внесення самими селянами статут не признавав; в практиці се иноді було можливим не то що королівським, але й панським селянам. Наприклад р. 1605 знаходимо зажалення сільських урядників — атамана та осадчого — іменем усіх мешканців королівських сел, Михалкова та Соколова, по причині наїзду їх пана, Воронича, та сего, що він повісив кількох чоловіка. Другим разом, уже р. 1640, панські селяни жалують ся на двох шляхтичів, що своїми погрозами перервали суд копи над злодієм, через віщо сей, скориставши з відложення розправи, втік із вязниці. Иноді шляхтич, щоб поспекати ся королівського боярина, що потяг його перед суд, не визначав за боярином його стану і називав його панським селянином, себ-то людиною, в якій відібрано право позву. Як що позовник вносив у суд досить справжні докази свого стану, то розвязка такого преюдіціального питання сходила до рішення трибуналови ³⁾.

Що до самого судовладства над селянами, себ-то судового розбору та видання присуду, то воно практикувалось в двох головних формах: як суд властиво панський, або як суд громадський, копний. Пани з огляду на важність діла судили самі або покликували до участі сторонніх шляхтичів, а надто для більшої формальности розправи бував возний, який потім затягав присуд в актові книги. В одному ви-

¹⁾ Ніде в статутах не зазначено просто права дідичів карати смертю селян; його можна тільки виводити з постанов про кару смерти за деякі злочини та з того, що в сих самих вчинках дідичам зіставлено право суду. — В Польщі таке право постановлено законом з р. 1557. — *Volum. legum*, видання з року 1859, т. II, стор. 12, §. 15

²⁾ № XIX, стор. 47; № XXX, стор. 78; № L, стор. 133; № LVIII, стор. 155; № LXI, стор. 162; № LXII, стор. 168—169; № LXVI, стор. 191; № LXXIV, стор. 217; № LXXV, стор. 219; № LXXVIII, стор. 235; № LXXXVII, стор. 265, 268; № XCII, стор. 286; № CXIII, стор. 369—370.

³⁾ № XCVII, стор. 302—308; № CLXIII, стор. 532—533; № LXXI, стор. 208—211.

падкові до участі в суді запрошено почесних міщан з сусіднього міста; мабуть се зроблено задля того, що злочинець вказував і на деяких міщан, як на учасників крадіжки, за яку його й судили ¹⁾.

При незначних злочинах, за які звичайно судив сам дідич без участі сторонніх осіб, найчастійше карано гривною, а задля стягнення їх вживано грабіжи, себ-то конфіскати або секвестру якоїсь движимости, переважно худоби. Ми подибуємо грабовання волів за „выступокъ“ без докладнішого значення сього „выступку“; за несплаченне на час чиншу земельного; грабовали задля сплати навязки селянинови за рани та відповідної вини на пана ²⁾. Іноді пан, віддаючи в аренду маєток визначав грошеву кару на селянина, що не вийшов на роботу, і дозволяв арендареві грабувати його у відповідній мірі ³⁾.

Суд з участю сторонніх людей, т. зв. суд приятельський ⁴⁾, збирано з нагоди важніших злочинів, як от крадіжки, підпалу, строєння й т. ин. Під сей суд підпадали і власні селяне дідича і безземельні шляхтичі, що були в його на службі, і селяне сторонніх панів, яких зловлено в його маєтності на горячому вчинку. Число сторонніх судців сягало від трьох до п'яти; іноді слухали розбору й сусідні селяне. ⁵⁾ Судці більше-менше руководили ся статутом, про що і згадуєть ся по самих присудах ⁶⁾. Хоча подибуємо й довільні відступки, які залежали від ласки позовника; так н. пр. слугу пана Бабинського, не осілого шляхтича Пяновського винувачено за підпал селянської

¹⁾ № LXXII, стор. 211—214.

²⁾ № XV, стор. 39; № XXXVI, стор. 94—96; № LXXIV, стор. 117—219.

³⁾ № CLXX, стор. 551. — „А если бы ся люди огурили, бо который бы человекъ зъ нихъ улечы (не?) хотѣлъ, а на живно не пошолъ, теды (маеть) войтъ мой такихъ людей моихъ Белевскихъ каждого за кажды день пограбити такъ, якобы за два гроши литовскихъ стояло, и пану (арендареві) або враднику его Дѣвовскому тотъ грабежъ отдать, поколь або отожнуть або двома грошми за кажды день грабежъ выкупить“. № L, стор. 133.

⁴⁾ № CVI, стор. 348.

⁵⁾ № XXXIX, стор. 102.

⁶⁾ „Ино мы, межи себе сполне обновивши, права писаного статуту порадивши ся сказали есмо“. № XXVIII, стор. 73, р. 1570. З відсіль видко значну розповсюдженість статута, ледви чи можливо, як би він існував тільки у рукописі.

оселі. Бабинський хотів вирядити його до замкового уряду, але потім пристав на його проханнє — судити його домашнім судом. Запрошені судці рішили, щоб винуватий зложив очищаючу присягу зі своєю жінкою та стороннім свідком — шляхтичем; представлений свідок, як виявило ся, був людиною простого стану, але Бабинський, що був у сій справі і судцем і позовником, допустив його до присяги. Доперва коли сам свідок не хотів присягти, сповіщено про се діло городський суд ¹⁾. Задля дізнання правди домініяльні суди, подібно як всі інші тогочасні суди, вживали між иньшим допитів на муках. Сього способу уживано особливо в тих випадках, коли обвинувачений вказував на иньші особи, як своїх помічників, або свідчав про їх самостійні злочини, або коли був сам підозріваний ще й в иньших вчинках. В таких случаях судці, як-що самі не хотіли бути при муках, послали тоді своїх повірених слуг ²⁾. Допити задля яких взивано з найближшого міста ката, полягали звичайне в тім, що винуватого піднімали на дибки („мистръ взявши на клюбы, тягнулъ разъ и два“), а инколи на случай суперечних зізнань вживано ще-й допиту огнем („огню до боку приложилъ“) ³⁾. Як-що допитуваний не відступав від своїх зізнань, то його потім питали ще раз „добровольно“, та знов ще, коли він виходив вже на шибеницю. Зізнаннє, стверджене „на шибеници сидячи“, „на остатномъ стопню“, вважало ся вже й статутом достаточною причиною, щоби розпочати судове доходженнє проти обтяжених зізнаннями ⁴⁾.

Кари смерти за злочин вживано доволі часто. Але тут треба завважити, що від власних селян пани у цілком зрозумілім власнім інтересі часто старали ся ухилити приміну такого способа, особливо в тих випадках, коли злочин не дотикав ся їх самих, а випадковий характер його велів

¹⁾ № CVI, стор. 347—349.

²⁾ № XXVIII, стор. 73.

³⁾ Порівняй оглядини вольного на допитуванні селянині: „въ которо(го)мъ видѣль обьдва боки выпаленые такъ же и подъ обема руками выпалено“. № XXV, стор. 65.

⁴⁾ Окрім наведених вище диви ще: № LXXII, стор. 211—214; № CXXXIX, стор. 448—451; стор. 453—455. — Акт під № 139 р. 1624 окрім правничої ще й побутову має вартість: се слідство за отроєннє чарами, що містить в собі кілька вказівок на забобони того часу.

відносити ся до дальшого поведення злочинця без особливого недовіря. Ми навели повисше приклад увільнення селян від кари смерти за вбійство шляхтича через заступництво панів. В другому випадкови шляхтич виступає з погрозами проти копи, як що вона судитиме „о горло“ винуваченого, який мабуть належав до числа його селян. Іноді дідич силоміць визволяв своїх селян спійманих в його маєтку на місці злочину, коли сей маєток був тоді в дочаснім вживанню иньших осіб, як се раз зробив князь (Іоахим) Корецький, що відобраз чотирьох чоловіка, винуватих в підпаленню та грабїжї ¹⁾). Але найяснїше виступає чисто економічний підклад такого заступництва дідичів в одному акті з р. 1640, коли селянські повстання, що спершу мали характер особистих спорів з дідичами, почали набувати більш загальний, соціально-політичний та почасти релігійний характер. Селяне з маєтності пана Людвика Олізара Волчковича, з містечка Користишева, підпавши на великім тижні, задумали нараз „бити Ляховь“. Спершу досталось кільком місцевим мешканцям — шляхтичам, опісля-ж попав ся селянам проїзжий пан Калусовский, що вибрав ся на сойм та в люблинський трибунал за справами коронного стражника, яким тоді був Самійло Лящ, що вславив ся навіть і за тієї доби своєю самоволею та невизнаваннем ніякої власти ²⁾). Попобивши та пограбувавши слуг Калусовского, селяне з лайкою та криком. „биймо, забиймо того собаку Ляха зь его челядю: позабавивши разомь одбудемо!“ напали й на самого пана, так що місцевий управитель ледви встиг відвести Калусовского від роз'юшеної юрби; вона-ж всю ніч облягала квартиру Калусовского, що втік звідтілє нїшком при помочи місцевого ксьондза. При сій нагоді селяне, мабуть на підставі попередніх випадків, висловлюють тверду надїю на заступництво свого пана: „Нашъ панъ Олизаръ насъ не отступить, а мы заплатимъ, бо есть чымъ, а жадному олизарчикови, который есть его милости подданный, шию не утнуть, и оныхъ не выдасть“. Ранком Калусовский поїхав з жалобою до Олізара в другий его маєток, Студену Воду, де він тоді жив, бо Користишев був в заставі у пана Вільги. Зустрівши его на

¹⁾ № CLXIII, стор. 532; № CXXXVI, стор. 443—445.

²⁾ № CLIX, стор. 515.

шляху, Олізар поїхав з ним у Користишев, розвідав ся про подрибиці справи і — не вважаючи на небезпеку, нажити собі ворога в особі патрона Калусовского, Ляца, дав таку відповідь: „Кажу тые лупы и забраня речей поворочать, учинивши инквизицию, але о збите челядника и зневаги протестантовой чинить не могу, для тыхъ причинъ, же тую маетность заста-вилъ; а до того, кгда быхъ мелъ справедливость ретельную чинить, мусель быхъ тыхъ хлоповъ венхъ выстинать, чо го учинить не могу, бо быхъ маетность спустошилъ, которую протко выкуплю“. Прибувши на суд за свідка, возний переказує відповідь Олізара трохи ширше і в иньших висловах: „Ачъ мой добрый пріятель, — каже він про Калусовского, — але я для него всего места выстинать не кажу; а же здоровъ zostалъ — нехай пану Богу дякуеть“¹⁾.

Суд, що відбував ся з захованнем згаданих формальностей, вважав ся скінченим і приговор зараз же здійснювано. Се був правильний суд не тільки по закону, але й по загальному пересвідченню людности: бо хоча статут і надавав дідичам, а тим самим і їх повірникам право самостійного суду над селянами, але сила звичаю вимагала якоїсь безпеки супроти самоволі, що полягала в участі сторонніх людей в осуді. Коли урядник одного маєтку на підставі особистої власти повісив злодія, приловленого на крадіжи, а потім сам попав ся на суд, як обжалований, то йому дорікали між иньшим, нащо він повісив злодія без права. І сам він не пробував виправдувати свій вчинок, а тільки силкував ся зложити вину на других²⁾. Але иньші пани, покладаючись на своє право по закону або, ще простійше, на свою силу, устроювали щось подібне на суд, допитуючи муками без жадного приводу чужих селян і зневолюючи їх признавати ся до ріжних злочинів. За те карали безвинно обвинувачених смертю і вішали таки без засуду чужих підданих задля якої небудь сусідської суперечки, лишаячи шибениці по шляхах та селах на острогу та пострах мешканців, не виключаячи й їх дідичів³⁾. Такі вчинки так

¹⁾ № CLXI, стор. 522—529.

²⁾ № XXIV, стор. 61.

³⁾ № XXXV, стор. 64—66; № XXXII, стор. 88—89; № CXXXVII, стор. 446; № CLXXVII, стор. 571—572; № LXIV, стор. 175—188; № XCVII, стор.

незамітно та поступенно зливають ся з наїздами, грабіжами, вбийствами та взагалі всякими насильствами, що їм не можна надавати якого-небудь правного значіння. Самоволї шляхти навіть супроти чужих селян закон давав прямо охорону через виключно грошеву одвічальність в таких випадках. Се дозволяло панам иноді відповідати навіть глумливо на докори за самоволю: „и панъ Михаилъ Ласко отвѣчалъ: кто безвинно велѣлъ умертвить боярина Евхима, тотъ за него хорошо заплатитъ, а велѣлъ я его повѣситъ по тому, что онъ былъ въ то время моимъ крестьяниномъ“¹⁾). Княгиня Настя Козечина на запитаннє про безвинне мордованя селянина князя Романа Савгушка відповіла з не меншим зухвалством: „Я его казала змучити, я-жъ его и заплачу“²⁾).

Судоводство копних судів розтягалось майже на всі ті самі проступки та злочини, яких доглядав і домініяльний суд, а також і на деякі спори цивільного характеру. В останніх справах до копи звертали ся люде всіх станів, особливо коли у зробленій шкоді не добачувано лихого наміру. В справах же карних копний суд збрав ся переважно тоді, коли винувник був незвісний, а через те й лишала ся тільки надія дознати ся правди через „опытъ“, себто через розпитування присутних на копі місцевих та околичних мешканців. До такого способу розправи найчастійше вдавали ся люде простого стану, а також і близькі до їх своїм побутом околичні шляхтичі³⁾).

Від часу окремого видання згаданої повисше студії Іванішева (рік 1863) оголошено вже доволі значне число актів⁴⁾, які дають спромогу доповнити сю студию, а рівночасно з тим

302—308; № ХСVIII, ст. 308—310; № СХХХІІІ, стор. 427—437; № СХІХ. стор. 390—393; № СХХХV, ст. 440—442.

¹⁾ Іванишевъ. О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Юго-Западной Россіи, стор. 31; рік 1573.

²⁾ № ХХV, стор. 65, рік 1568.

³⁾ Про останніх диви студию д. Антоновича: „О происхожденіи шляхетскихъ родовъ Юго Западной Россіи“, в „Архиві Юго-Западной Россіи“ ч. IV, т. I. стор. 43—48.

⁴⁾ Окрім вказаного тому „Архива“ диви ще: Виленскій „Археографическій сборникъ“ т. I і III; „Акти“ Вилен. Арх. Комисіи т. VI; сей наш том та додатки до його.

простежити долю громадського суду з часів далеко ближших до нас.

Територіяльне розповсюдження звичаїв судити на копі було вельми велике; окрім південно-західної Русі він був широко розвинений і по північному заході. Найцікавіше те, що в місцевостях над границею великого князівства Литовського і властивою Польщею, як її тогді звали „Коруною“, на копу сходилися мешканці обох держав і розбирали обопільні діла на означених урочищах,¹⁾ що лежали на самій границі біля якогось броду, могили, болота й т. ин. У визначенню границі межі Литвою і Польщею р. 1546 знаходимо вказівки на десять таких коповищ, почавши від Берестейського та Кобринського повіта, далше на Волині та в Київському воеводстві¹⁾: Недостача вказівок на існування копних судів в більш південних місцевостях нашого краю можна толкувати знищенням давніших книг Брацлавського воеводства (ледві уціліло 3 актові книги з XVII віка), а що до Поділля то його давніші акти доси майже не тикані та й у них через дуже раннє підчаненє Поділля Польщі та її законодавству, ледви чи вдасться знайти сліди звичайового народнього суду. Нововідані документи розтягають як область розповсюдження так саме й час існування копних судів: найдавніший акт із згадкою про їх відноситься до р. 1553²⁾, а ми виказали вже вище сліди існування їх у XV віці. З другого боку у сей наш том заведено осуд копного суду з р. 1742³⁾, а найпізніший документ того рода з північно-західної Русі відноситься аж до р. 1773⁴⁾ Оттаку живучість виявила ся форма народнього суду,

¹⁾ Вилен. арх. сборн. I, стор. 50, 53, 101, 106, 110, 115 (три коповища), 117, 122. — Ще одно пограничне коповище згадується в Акт. Вил. комм. Т. VI, стор. 146. Спис коповищ у Троцькому воеводстві див. в Акт. Вил. к. VI, передмова стор. VI.

²⁾ Вил. Арх. сбор. I, стор. 129.

³⁾ Додаток № СXXXII, стор. 414.

⁴⁾ Вил. Арх. сб. III, стор. 239. Цікаве се, що останній документ, який містить в собі осуд на смерть за вкрадіж бжід, відноситься вже до того часу коли від шляхти конституцією з р. 1768 одібрано право карного суду над селянами. Але в дійстности приміна права меча стрічається си й пізніше; нпр. Потемкин купивши Смілянську маєтність звайшов там скрізь по селах шибеніці, які й звелів знищити. Рус. Арх. 1872, ч. 8.

не вважаючи на всі вкорочення та переслідування, яких він зазнавав вже з кінцем XVII віку.

Окрім десяти копних судових округів на Волині, вичислених у Іванішева та двох в Овруцькому Полісі, виказаних д. Антоновичем, по видрукованих тепер актах знаходимо ще подібні до їх у правні громади: у Володимирському повіті: 1) така громада складала ся з осель Твердиня, Осміговичі, Сінявка та Моковичі; 2) з сіл Синово-Ратинське, Синово-Монастирське, Соловійв, Дорогогичі, Заріче, Грідковичі, Шайно, Мезів, Сереховичі, Березів, Грабів (здасть ся теж Бучин, Миків та Секунь), які мали означене місце задля судових зборів урочище Андріву Гору ¹⁾; у Луцькому повіті: 3) королівське село Колчин та панські: Тростянки, Рука, Любче та Володковщина ²⁾; 4) села Годимичі, Ліще, Старий Колк, Ситниця, Омелно, Холпнів, Острів, Трестенець, Лички, Домашів та другий Острів; в Овруцькому повіті подибуємо 5) сліди громади, що була на низу Припеті, а в склад її входили між иньшими містечко Волчків, села Сидорівка, Б ібр та иньші місцевости в сусідстві місточка Хабного ³⁾. Окрім того на підставі вже не закону а звичаю копні суди збирали ся і в містах з маґдебурським правом, як от Житомир та Овруч. Ми повисше вже подали зразок того, як староста зніс копний присуд міщан першого з сих міст у справі проти міщан зі Слущька. Але пізнійше ми знов подибуємо копу в Житомирі, в якій беруть участь і селяне з сусіднього королівського села Вересова. В Овручі ще й у XVIII віці складались копні суди з самих городян задля суду, і се стоїть особливої уваги, над околичніми шляхтичами з приводом обвинувачення проміж собою. До такої підсудности шляхти спонукав її певнійш за все зріст людности в окремих околицях, а що сей зріст стояв у звязи з посявоченням, в більшій же часті й з єдністю походження, то

¹⁾ № СХLII, стор. 460; дод. № XXIV, стор. 71.

²⁾ № ХСI, стор. 282. Ся громада по часті сходить ся з одною з проміж вказаних Іванішевим (стор. 4. прим.), у склад якої входили між иньшими м. Рожище та с. Козин; суперечку проміж їх мешканцями копа розбирала в иньшому акті. Рука та Любче приходять і в Іванішева „Рутка та Любич“, але иньші місцевости в обох актах ріжні.

³⁾ № ХСVI, стор. 296—297; Дод. № СХХII, стор. 366—367.

через се й пішла більша охота всякою правдою та неправдою обороняти свого односельця, родича та іменника, ніж безсторонно розбирати претенсії внесені проти його ¹⁾). Таким робом у склад копних судів увіходили люде ріжних верстов. В одному випадкови у позві про спаш, шкоду обміркували самі шляхтичі, але своє сповіщення про їх присуд возьний називає „копнымъ квитомъ“ себ-то слову „копа“ тут надано то саме загальне значінне, що і в статутах ²⁾).

Одначе дідичі часто не uznавали компетенції копних судів, які знову не мали жадної спромоги виконувати свої рішення. І так ще р. 1553 на домагання „вижа“ виправити з селян присуджене копою відшкодованне за крадіж коней, землянин Тихно Сович відповідає глумливо: „хто будеть пану вашему на людехъ моихъ тую десять копъ грошей присудилъ, тые суды нехай и отправу чинять“. — Нерідко пани проганяли копних судців з свого села, якщо сюди приводив слід злодія, не пускали на копу своїх селян або розганяли зібраний суд і самі відказувались судити своїх винуватих селян і т. ин., при чім відкази їх, направлені не проти самого права копи, а просто виявляють нехить скоритись їй ³⁾). Але по правді треба завважити, що за тієї епохи пани точнісінько так само відносились і до загальних судів, що мали більше сили ніж копні, як що почували за собою достоту власної сили або допомоги свояків та приятелів. Але з кінцем XVII в. виступає новий мотив переслідування копних судів, соціально-політичний. В р. 1687 один шляхтич жалує ся на других межі иньшим за те, що вони „проти явного закона, конституцій і статутів коронних збирали немалочисленну копу ріжного роду людей, що служить поводом до счинання хлопеських бунтів“. В р. 1713 пан Виговський позиває перед суд околичнього шляхтича „за збиранне забороненого законом копного суда“ ⁴⁾). Суди й самі почали переслідувати копи. Так в справі ріжних претенсій проміж шлях-

¹⁾ № LVIII, стор. 155—156, р. 1586; № CV, ст. 345—347, р. 1609; Дод. СХХІІІ, стор. 368—379, р. 1733, р. № СХХХІІ, ст. 414—417, р. 1742.

²⁾ Вилен. арх. сб. I. ст. 166.

³⁾ Арх. Ю.-З. Рос. ч. IV, т. I, стор. 233; *ibid.* ст. 375.

⁴⁾ Диви № LXXXIII, ст. 243; № CV, ст. 346; № CXL, ст. 532; „Бжеди его будете на горло судити, теды васъ всихъ и ката позабиваю“. Дод.

тичами Барановськими городський суд, відкладаючи рішення діла до їх розеліду, засуджує пізваних на 2 тижні в'язниці за те тільки, що вони „на шкоду шляхотській верстві насмілились задля суду над рівним собі шляхтичом збирати хлопів та звеліли його судити, бо через такі свавольства („*quibus licentiis*) виникають хлопські бунти“. Треба завважити, що позовник не дотикав ся в своїй супліці законности копного суду взагалі, а жалував ся лиш на неправильність через незаховане звичайних формальностей при видаваню присуду¹⁾. Постепенне зникання громадських судів власне залежало окрім збільшення влади дідичів ще й від переслідування задля політичної „непевности“. І як що помічаємо існування їх на північному заході ще й у другій половині XVIII в., то тільки через те, що тут зовсім бракувало причини до такого недовіря. Людність тутешня через виложені вище (вкінці I. глави) місцеві обставини далеко ранійше підпала під владу шляхти, а не бачучи для себе ні звідкіль допомоги ані виходу втратила енергію та проживала в пасивній покорі зглядом шляхти. Сама околиця, її ліси та болота, які надзвичайно утрудняли зносини, а також і вплив заведеного тут іще з початку XVI в. волочного господарства, за якого кожний селянин живе цілком нарізно від сусідів, перешкоджували повстанню якої небудь реакції з боку селян. Задля характеристики їх приголомшеного положення, яке вони й самі розуміли, цікавий є акт копного суду з р. 1589. У землянина Костюшка в Берестейському повіті вкрадено з комори скриньку, в якій були гроші готівкою, коштовні речі та різні документи на гроші та на масток. Костюшко зібрав для викриття крадежі копу, в якій брали участь заступники всіх сіл судової громади²⁾, а такечки й з панських дворів її округи, що становить очевидячки останок стародавнього звичаю, який вже не стрічає ся в актах нашого краю. Не прибув тільки й нікого замість себе не прислав пан

№ XVIII, ст. 56 „*sprawiedliwości uczynić nie chce, niech mnie prawem patrzy*“. — Акт. Вил. ком. VI, ст. 93: „на копу не пойду ани пошлю“. — Іванишевь, ст. 44: „я на голое слово мужицкое врядику своему платити не кажу“, Пор. *ibid.* ст. 33.

¹⁾ Прилож. № LIV, стор. 163.

²⁾ Села: Дремлів, Степанки, Хапки, Блишино, Матієвичі, Бахново, Гриневичі, Семенівці, Сехновичі.

Дмитро Здетовецький. Костюшко поставив як доказ копi рукавицю, знайдену на місці крадежі, яку й пізнали як власність шляхтича Мочульського, що на той час гостював у Здетовецького. Нарешті після кількох візвань прибув Здетовецький вкупі з багатьома особами а між ними Мочульський, який признав ся до своєї речі і дав невдоволяюче пояснене що до її пропажі. Копа завважила: „коли вже до рукавицы призналь се, то вже и дѣло его“. Через те, що Здетовецький не хотів поручати за винуваченого та взагалі взяти его в оборону, Костюшко зажадав, аби суд вчинив відповідно до звичаєвого права, себ-то звелів підсудного взяти на допити муками. Але копа не наважилась взяти на себе одвічальність за такий спосіб зглядом шляхтича і се вона й виявила в такій відповіді: „Пане Костюжку: если бы то былъ нашъ братъ мужикъ, tedy бысмо его поймали и на пеньку посадили, а по грошу або по два скинули: если бы смы его не допытали се, мы бысмо его навезали; а теперъ домышляй се, ваша милость, а его поймай а до уряду отвезы“. ¹⁾ По південно-західній Руси ми не подибуємо таких прикладів перенесення справи в уряд через зречення копних судів з своїх прав.

В видрукованих у сьому томі копних актах знаходимо між иньшим ось які дані, що заслугоють на увагу. Иноді копа розбирала діло про вивіз (выскоченье) селян, то признанне копи вважало ся за достаточний доказ факту ²⁾. Брати на допити муками окрім попереднього звичаю, себ-то різками та огнем, почали згодом і дибамі, через віщо на копі иноді бував і кат ³⁾, а самі допити часом набирали признак самовільного катовання позовником, не вважаючи на протести копних судців ⁴⁾. По найпізніших актах копних судів подибуємо значне злагожене кари за крадіж: намість кари смерти або тілесної кари визначає ся тільки грошеву кару у двоє супроти зробленої шкоди, при чім на случай несплати позволяє ся грабити добро винув-

¹⁾ Акт. Вил. ком. VI, стор. 25—38, 41—42.

²⁾ № CXL, ст. 163.

³⁾ „Катъ, мистръ: оправца“. № CXLII, ст. 456—461, р. 1625; № CLXIII, стор. 532—533, р. 1640. — Порівн. Вил. Арх. сбор. I, ст. 292—294, р. 1632.

⁴⁾ Прилож. № CXXII, ст. 366—368, р. 1733. — Порівн. Ивалишевъ, стор. 35—39.

ватих. В одному випадкові з'являється новий рід кари: прилюдне безчестення. Шляхтичови винуватому у крадіжці бджіл вішано на шию коробку, у яку вибирають звичайно мід та „лизиво“, себ-то уживку з ременя чи лика, окремого виробу, за допомогою якої бортники вилазять на дерево, і так тричі обводжено на вколо міського ратуша¹⁾. Подібний спосіб зберігся до нашого часу й ще тепер вживають його иноді волостні суди²⁾.

III.

Податки та обов'язки селян у XVI в. — Устава про волюки. — Устава про похожих людей. — Огляд інвентарів.

Перше ніж розпочинати розгляд актів, що означають обсяг селянських обов'язків по різних місцевостях та поступенні переміни сего обсягу, доконче потрібно коротко згадати про податкову систему у Литовсько-руським князівстві та про їх найбільш розповсюджені назви, бо велике їх число може викликати непорозуміння задля частої синонімності сих назв. Повише ми вже вказали ті постанови статутів, по яким хліборобська людність по шляхотських маєтностях увільнялась від дачок та відбутків в користь держави, себ-то по яким зверхня власть відступила дідичам права відбирати її податки. Таким робом податкові тягарі селян в користь дідичів зразу відповідали їх попереднім державним обов'язкам і тільки згодом, зі зростом кріпацтва, стали являти ся нові драчі, якими обложено нові предмети.

Головним предметом оподаткування завжди була земля, а за одиницю його, до розповсюдження волочної системи госпо-

¹⁾ Прилож. № СХХІІІ, ст. 368—370; № СХХХІІ, ст. 414—417. — Порівн. Арх. ю.-з. Рос. ч. IV, т. I. стор. 109—111; № L, ст. 169—171.

²⁾ Труды экспед. р. геогр. общ. для изслѣд. ю.-з. края, т. VI: Рѣшенія волостныхъ судовъ.

дарства і залежного від неї переміру оброблених наділів, вважалося самостійне, хліборобське господарство ¹⁾ або скількисть робочої худоби в ній. Данину відбирано в частин грошима, в частин різними плодами. Рукодільний обов'язок, хочай здавна існував, згадується розмірно далеко рідше; в загальний ужиток він увійшов вже в XVI віці, коли особливо сильно розвинулася вивозова торгівля хлібом — Виселою в Гданьск, та скотом — переважно на Шлезьк. Грошевий податок, поки він ще йшов на державу, мав загальну назву сребренної дани, а пізніше сю назву змінено на „серебщизну“ і обидві назви вживано вноді синонімно в одному і тому самому акті ²⁾. Але сей податок по різних місцевостях звано ще й инакше: „посощина“ в південно-західній Русі, „подимщина“ в південно-західній; пізніше, як податкове право перейшло до дідичів, з'являються назви „грошовий платъ“ та „чиншъ“ або „диншъ“. В уживанню сих термінів поступово вироблювалася різниця: сребщизною почали звати тільки державний податок, розмір якого щороку означав князь окремою ухвалою, потім знову постанови сойму, і ся дачка пізніше набула ймення подимного, яке й збереглося за нею до пізніших часів. Чинш визначав спеціально податок на пана, в якому значінню се слово задержалося й до нашого часу.

Розклад сих податків був один і той сам, — по господарствам або по скількості худоби в них, а се саме й стає доказом однакого їх значіння. Так от сребщизну розкладали по „сохам“. Н. пр. р. 1507 виденський сойм ухвалив відбирати її по 6 грошів з волової сохи, по 3 гроші з кінської та стільки-ж з тих хліборобів, що, хоч і не мають своєї худоби, але посідають землю й удержують ся з неї ³⁾. Р. 1550 з сохи брано

¹⁾ Зъ дьму такового, въ которомъ земли своей и особного хлѣба užívають“. Акт. Зап. Рос. III. ст. 95.

²⁾ Гляд. Акт. Зап. Рос. I, ст. 43, 82.

³⁾ Акт. Зап. Рос. II, стор. 9. Одначе-ж королівський універсал з того таки року про збір сребщизни признає її значно вищу: з волової сохи по 15 грошів, з кінської 7¹/₂ гр., з хліборобів, що не мають сох, по 6 гр., з огородників по 3 гр. Ibid. ст. 12. Порів. Czacki: O lit. i pol. prawach I, ст. 202. № XXIII, стор. 58.

серебщизни по 5 грошів¹⁾). Одначе посощину — сама назва вказує на предмет оподаткованя — теж розкладали по дворам чи димарям²⁾ тоді як у Московській державі соха, як податкова одиниця, визнавалась в розумінню відомої одиниці землі. Подимну-ж систему вживано в пограничних краях, де сплачувано податок на оба боки. Такою н. пр. була „ревская дань“, в части грошева, в части натуральна, яку ділено не тільки між князів східної та західної Руси, але й між новгородських бояр і осібо на тамошнього владику³⁾). Тотожність подимщини з серебщизною та посощиною запримітив ще й Чацький⁴⁾, а се доводить ся ще й тим, що сі назви згадують ся тільки по різних місцевостях, а ніколи в одній і тій самій⁵⁾). Подібно як від сохи одиниці управної землі, визначувано податок з бортових вгодів від „лѣзива“⁶⁾).

Иноді під сими назвами окрім грошової платні розуміла ся і натуральна, н. пр. у ржевській данині або в брацлавській подимщині, де окрім грошей збирано ще й овес, пашню, кури⁷⁾). Але й найчастійше такі збори плодами звали ся данями або подачками, а бували вони: медові, куничні, осипні, дякольні або дякла і т. ин. Останні дві назви майже однозначні, хоча дякло має трохи ширший зміст, бо ним иноді зазначувано не тільки збір зерном, себ-то властиво осип, але й

1) Strykowski, Kronika polska, litew., źmudz. etc. по вид. з р. 1582, стор. 750.

2) Запис про смоленську посощину постановляє, що як хто посадить чоловіка на такій землі, з якої „хоживала пасощина, — съ того человека даст пасощину“. Акт. зап. Рос. І. ст. 69.

3) Акт. зап. Рос. І. ст. 87.

4) Ор. cit. II, прим. 1049.

5) Обложенне податком хліборобської господарки яко одиниці чи під іменем димаря чи сохи, має свій початок в найдавнішій добі руської історії, сю податкову систему та до того з ужиттем і тієї й другої назви подибуємо ще за перших початків руської держави. Так от літопись під р. 859 каже, що Козари брали данину від Полян, Сіверян та Вятчів „по бѣлѣ и вѣвериць отъ дыма“; р. 964 Вятчі кажуть Святославу: „Козаремъ по шьлягу отъ рала даемъ“; під р. 981 читаємо: „Владимірь Вятичи побѣди и възложи нань дань отъ плуга, якоже и отець его имаше“. Лаврентієвська літопись в осібнім виданню з р. 1864 стор. 9, 34, 44; порів. *ibid.* стор. 11, 45.

6) Акт. зап. Рос. III, стор. 95. — Памятники т. II, відд. 2, ст. 41, 54.

7) № VII, стор. 24.

збір з інших продуктів н. пр. сіна і т. инь. Тіж самі податки, якщо вони не складали з себе постійних дач, а відбирались тільки хвиливо під переїзд князя, своїх чи чужоземних послів, гонців і др., звали ся стаціями. З часом сієї назви вживано в значіню вистачення поживи для війська, але сей збір стацій на військо звичайно переходив у виразний та систематичний грабунок, що часто-часто спустошував цілі околиці. По пам'ятниках подибуємо ще багато назв різних драч грішми і плодами, але вони не тільки змінюють ся по місцевостях, але навіть і по окремих маєтностях і не становлять загально вживаного звичаю ¹⁾.

Натуральні обовязки працею звали ся пригоном, роботизною а потім панщизною; окрім сього були ще толоки, себ-то панщина з харчами та напоєм від дідича, шарварки, иноді „гвалти“ — праця на греблях і т. ин. Розповсюджений був теж обовязок т. зв. підводи, ранійше його звано повозом.

Обсяг податків плодами був неоднаковий і не то що по різних місцевостях та в різнім часі, але навіть в одному й тому-ж маєткови ті самі селяне давали більше, другі меньше, вважаючи на скількість оброблюваної ними землі, скількість худоби, иноді брано на увагу й число робочих рук у сім'ї. Поки людности було мало, а через те й значні просторони лишали необробленими, величинь заоранки головно залежала від скількості робочих сил у господарстві. Поволі-ж зі зростом шляхотського ладу йшло управильненне обширу селянської господарки, коли то її підтягнуто під певні, означені норми. Така узнана за нормальну середня величинь посілости звалась всіляко по різних краях: в Литві її називано службою, на Волині та Полісі дворичем, на Україні о сілим димом. Сі назви неможна брати в рівнім значінню що до обширу, н. пр. литовська служба була більша від Волинського дворича.

¹⁾ Побори сі називано то по предмету обтяження, як от „рогове, очкове, прилаз, воловщина й т. ин.“, куди треба віднести й різні оплати: „торгове, в'єче або вагове, поморне, погребальне“ та инь. то по призначенню збираних грошей н. пр. „кликівщина, сторожівщина, порокове“. Вчисленне та поясненне всіх отаких зборів могло-б доставити предмету до окремої, доволі обширної студії.

По словам Волинської шляхти, хоч сї слова легко підозрівати в прибільшенню, задля самої їх ціли, навіть і два дворища не стояли одної служби ¹⁾; полїські дворища були значно більші, бо містили в собі по кілька окремих господарств чи димів ²⁾. Взагалї розмір господарств за сїєї системи ділення, себ-то до відмірення земель, можна було означити тільки в приближенню, на око, і значна неоднаковість доводить ріжне число чиншів, які сплачували усякі дворища в одному, їй тому ж маєткови ³⁾. У сьому нашому томови єсть акт, що зазначає розмір одного дворища, де було по два селянські господарства: тут вичислено землі, що складаєть дворище, обраховуючи їх по дням, себ-то по такій скількості часу, якої потрібно, щоб з'орати якусь просторонь. Так само і величинь сїножатий зазначувалась числом косарів, які потрібні, щоб скосити траву за день. В згаданому акті подана така скількість землі в одному дворищі: управної по декількох місяцях більш 76 днів, сїножатий на 26 косарів та вільний в'їзд у ліс ⁴⁾. Обчислюванне землі по дням та косарям зберегло ся по богатях місцевостях південної Русі і до сього часу і обом сим величинам надають то саме значінне, близько трьох четвертин десятини. При таких обчислюванню виходить, що в сьому випадку до дворища належало близько 60 десятин управної землі та близько 20 десятин сїнокосів. Очевидячки, що хоч по таких дворищах містилось і по два господарства, то заосмотренне їх у землю треба вважати зовсім достаточним. Ся сприяюча обстановка стала змінитись заведенням та поступеним розповсюдженням волочної системи в господарстві, за якої лїпші шматки землі відрізувано під фільварок, панську ферму, а останні розділювано на волокни, з яких кожда обіймала майже 19 сьогочасних десятин, і от на сих то надїлах, безперечно менших від попередньої селянської заоранки, дїдич уміщував по одному, а опісля по два і навіть більше селянських господарств, вважаючи на скількість робочої сили, а також і на відносини між числом людности і простороню оброблених земель в данім маєтку. Се

¹⁾ Памятн. IV, отд. 3, ст. 50.

²⁾ Ibid. III, отд. 2, ст. 158 і слїд.

³⁾ Ibid. стор. 19 — 56.

⁴⁾ № VI, стор. 10, р. 1526.

осаджування селян по окремих наділах було головною причиною до збереження і до сього часу по північно-західній Русі та Полісся дрібних осель, які не рідко складають ся з двох-трьох загород, а деякі сучасні дослідники невірною пояснюють виключно місцевими умовами або особливістю народного характеру Білорусів та Поліщуків, який швидко за все витворив ся під впливом саме згаданих історичних умов ¹⁾.

Таким робом в західній Русі рівночасно існувало три системи селянського ужитковання землі:

1) Найдавніша з поміж них, яка стояла в звязи з розмірно рідким залюдненням, а достатком незайнятих земель, ґрунтувалась виключно на факті першого займу без усякого втручення та контролі. Найшвидше вона мусіла зникнути по спокійніших та густіше залюднених місцевостях північного заходу. Найпізніші вказівки що-до узнання тут права до землі на підставі факту корчунку лісу належать ще до XV в. ²⁾. За те в південно-західній частині держави такий вид ужитковання землі задержував ся далеко довше. Так от ще в половині XVI в. житомирські міщани орали міську землю „гдѣ хотѣли“, так само і мешканці з Канева, Чигирина, Корсуня, Звенигородки, Брацлава та з інших південних міст, яких території розкинулись на величезні простори незайнятих земель ³⁾. По панських маєтках в сих околицях докладне зазначення селянських земель почало заводитись доперва з кінцем XVI в. ⁴⁾.

2) Постепенне з'ужитковання придатних до обробітки земель вело до легкого уживання їх за окремими людьми та їх нащадками; сьому ж самому трохи сприяло й втручення дідичів. Таким робом виникла селянська земельна посілість

¹⁾ Див. у журналі „Знаніє“ за рік 1875 кн. V. бібліогр. статтю д. Вейдемана. На жаль, не маючи тепер під рукою цієї книжки, не можемо зробити докладнішої нотатки.

²⁾ Акт. ю. и з. Р. I, № 47.

³⁾ Новицький: Матер. для ист. засел. Киев. губ., стор. 82. Арх. Ю. З. Рос. ч. IV, т. I, № 21, 24, 32, 211, 213, 216, 317. — Сей наш том № VIII. — Опис замків канівського та черкаського (Рук. Київ. Арх. ком.).

⁴⁾ № LXXVII. ст. 223—232.

по службам, дворищам, або димарям, яка найдовше держалась в переходовій полосі на Волині та почасти в Поліссі¹⁾.

3) Найпізнійше заведено волочну систему, переняту від західніх сусідів та невідповідну взагалі до попереднього способу селитьби більшими чи меншими громадами на одному місці. Ся система, яка в той час уявлялась можливо найвищим укладом господарства з погляду дідичів, раніш усього прищепила ся в північно-західній Русі, особливо в тих її частинах, що пішли до Польщі, в землях більської та дрогицькій; з більської уставної грамоти з 1501 р. можна виводити, що тут поділ землі на волоки існував вже за Витовта²⁾. Найранішій інвентарі XVI в. в сих місцевостях, основані вже на волочній одиниці³⁾. Але в південно-західній Русі волочна система подибуєть ся доперва при кінці XVI в.⁴⁾, а що тут її запроваджувано по таких місцевостях, де доси панувала цілком вільна займанщина і не встигла ще розвинути ся навіть переходова система орудовання дворищами, то людність відносилась до неї особливо ворожо. Ми знаходимо вказівки, що селяне не приставали на заведенне її та писанне інвентарів, похваляючись в такому разі кинути землю й усім загалом піти собі на инші місця, бо на їх думку волока та інвентарі саме й становили істоту закріпощення⁵⁾. Оттаке змаганне селян одначе ж не

¹⁾ Див. н. пр. № XXXV, стор. 32; № XXXVI, ст. 37; № XLIII, стор. 108; № XLIV, ст. 110; № XLV, ст. 111—116; № XLVII, ст. 117—126; № XLVIII, ст. 200—202; № LXXXI, ст. 244—253.

²⁾ „Часу Витовта, кгда ку сеженью кмѣтгове были везваны, теде вшелкй кмѣтъ зъ волоки робилъ“. Акт. зап. Рос. I. ст. 225.

³⁾ Вилен. Арх. Сб. I. № XXII, ст. 31 р. 1536. — Сей наш том № X, ст. 30 р. 1552.

⁴⁾ № LXX, ст. 203—207, р. 1590. — Памятн. III, отд. 2, стор. 60—158; р. 1598.

⁵⁾ „Wszyscy gromadą krzykneli temi słowy: Boże tego uchoway, aby my mieli włokami grunt sobie rozbiierać y w registr plemienia swoje wpisać dali;... czego oycowie nasi y my sami mieszkając już postarzelі się, a tego iako y nie tylko widzieli, ale o tym y nie słyszeli, abysmy tak włokami mieć mieli; a to my zaraz iako ludzie wolne, dawszy jegomości panu naszemu teraznieiszemu, który nas trzyma, po groszy 20, wychodzim, y dokąd chcem, przydzіem, a tu mieszkać nie będziemy“... Taki rozruch między sobą uczyniwszy, a wszystkie poczęli się buntować“. № LXXVII, ст. 225, р. 1593.

завсїгди достигло своєї мети і трохи пізнійше в тій же самій місцевості розміряно землі вже на волоки ¹⁾.

Значінне всіх трьох ріжних господарських укладів задля економічного стану селян остільки ясне з наведених вище особливостей, що ступень залежності селян від дідича по тій чи иньшій країні не потребує навіть порівняння абсолютного обсягу обовязків, — доволі знати, якої в даному случаю вживано системи селянського ужитковання землі. Порівняння доконче потрібне і тільки там воно можливе, де існувала одна і та сама система. Перші дві з проміж сьх систем не потребують особливих пояснень: одна через свою первісну простоту, основану (після роздачі земель шляхті) на бажанню дідичів притягнути в свій маєток поселенців і тим самим мало змінену через відбуток кількох робочих днів в рік на толоках, які швидче мали вигляд прислуги ніж обовязку; друга — через свою невизначність з дійсно нерівних побутових умов кожного хлібороба з його неоднакових робочих сил — челяди та інвентаря, а через те й відмінного обширу рілі та сінокосу. Остєя то неоднаковість і спонукала дідичів до поділу селян на категорії: на дворичних, півдворичних та огородників, що иноді були й рільниками ²⁾, а розділ обовязків роблено вже відповідно сьому поділові, себ-то тільки більше-менше по земельному наділу а затим і заможности. Що-ж до волочної системи то вона, як найбільш штучна та стояча на висшім степені упорядкування селянського господарства, становить найбільшу одноцільність та консеквентність, а поруч з тим відбилась і в більшому числі памятників, бо потребувала ріжних інструкцій та пояснень.

Важнійшою з проміж таких інструкцій є безперечно „Устава на волоки господаря его милости у во всемъ великомъ князстве Литовскомъ“ з р. 1557, з якої ми й скористаємось задля характеристики волочної системи ³⁾. Але треба завважити, що у приватних дідичів, хоча основи були ті ж самі та подро-

¹⁾ № СХІV, ст. 373.

²⁾ № XLVІІ, стор. 123 „12 загородниковъ, которые ку огородамъ своимъ и роли мають“.

³⁾ Рівночасно видруковано в „Памятниках“ Київ. ком. II, отд. 2, та в „Акт. зап. Рос.“ III, № 19, ст. 72—95. Хоча обидва видання користали ся не одними і тими самими списками, але ріжницї у них маловажні. Задля догід-

биці одмінялись, звичайно не на користь селян, як побачимо се з інвентарів волочних маєтностей.

Істотні особливості волочної системи полягали в точнім перемірі земель та розділі їх на наділи однакової величини, в поділі селян на категорії з рівними наділами членів кожної категорії, от через те й наложеними на них рівними обов'язками. За одиницю поміру приймалась волока та морґ, що становив $\frac{1}{33}$ волоки. На сучасні-ж міри волока буде мати до 19 десятин а морґ близько 1400 квадр. сажнів. Таким робом селянське господарство, осаджене на волоці, мало далеко менше землі, ніж колиб воно орудувало дворичем або хоч половиною його. Волоки нарізувано по змозі відрубними шматами, ділено на 3 руки, по 11 морґів кожду, і в середній призначалось місце для селитьби селян.

Земельні наділи ділились на службові, осадні та тяглі, відповідно до обов'язків, що накладано на селян за користання з наділів. Службові люде ділились по своїм спеціальним відбуткам ще на кілька категорій, а саме :

Путні бояре, що походили виключно з давних поселенців сього-ж стану, мали обов'язок давати підводи в разі особливої потреби; якже не було такої потреби, то вони платили за землю чинш такий самий, як і осадники. З проміжних боярів вибрано кілька служок, які постійно були при „дворах“, щоб розвозити письма, послжки, гроші і т. инь, а землі їх були вільні від обов'язків. Ті другі діставали в наділі 1 волоки.

Бортники одержували теж по 2 волоки й на них лежав обов'язок військової служби. Під мирний час вони платили податки, як осадники і ставали в означених місцях мости. Як що їх послали мостити міст понад обов'язок, то таку роботу зачислювано в платню.

Конюхи на дійсній службі мали 2 волоки без платні, та окрім того діставали ще що року по 4 копи (близько 18 карбованців на наші гроші); вільні-ж від служби платили за волоки як і осадники.

нійшої перевірки відкликуємо ся не на сторони котрого небудь видання, а на статті самої устави.

Стрілці, обов'язані прибувати на дови та війну, мали даром по 2 волоки, хто хотів, міг брати й третю за платнею осадницького чиншу.

Двірські слуги находились в такім самім становищу, що конюхи, окрім платні; ті, що постарілись на службі, могли з особливого дозволу одержати 2 волоки безплатно.

Осочники, себ-то побережники, обов'язані доглядати гущавини та брати участь в ловах, пожиткували з 2 волок безплатно.

Сільські вїйти сповняли обов'язки приказчиків та найближшої поліційної власти; гляділи за роботами, за валками, сповіщали уряд про всякі події, берегли межових знаків та границь. Місцевий уряд, хоч і судив них за провини, але скидали їх з посад тільки ревізори, обираючи нового вїйта за згодою самих селян. У деяких случаях до них належала й судова власть: так у спорах селян за межі вони скликали копу, брали участь в рішенню справи і виконували засуд. Кожному вїйтови доручалось до сотні волоків надїлу. За свою службу вони мали одну волоку безплатно, а могли брати і другу за осадний чинш.

Лавники повнили обов'язок сільських вижив, себ-то переводили судові оглядини і посвідчини, але волока їх не увільнялась від обов'язків; нагороду вони діставали по грошу „оглядного отъ шкоды“. Виходить, що хоч вони і справляли службовий обов'язок, але в дійсности їх причисляно у весь селянський загал, який складав ся з осадників та тяглих.

Осадниками звано селян, що платили чинш. Підчас заведення волоки в місцевости зазначалось число господарств, потрібних, щоб обробити панщиною двірські землі; на иньших накладано чинш за волоку по 50 грошів та по бочці жита або ще по 10 грошів. Вони були обов'язані ще справити 12 толок або сплатити за них 12 грошів та впорати половину двірських сінокосів.

Тягли селяни, яких було найбільше, дістаючи по волоці, платили чинш та відбували панщину. Висота чиншу залежала від якости землі, що досталась селянинови. Земля-ж подїлялась на 3 роди: оподаткована по 21, по 12 та по 8 грошів, по 2 бочки вівса, з гіршої по одній, або намість кожної бочки по 10 грошів (5 за збіжжє та 5 за доставу), по фірі сїна або 5

грошів (3 за сіно а 2 за доставу), по гусці або по $1\frac{1}{2}$ гроша, по 2 курці або 16 пінязей, по 20 яець або 4 пенязі, по 2 гроші „на неводы“ та по $2\frac{1}{2}$ „за стацию“. Від найгірших піскуватих або болотнистех земель установлено чинш тільки по 6 грошій і не браано вже ні сіна ні вівса. Панщини установлено з волоки по 2 дні на тиждень і в літі 4 дні толоки; 3 тижні в році — на Різдво, мясниці та Великдень — були вільні, отже робочих днів на рік випадало 102, а платні та данини відповідно до землі, 53, 44, 30, і навіть 13 грошів, себ-то майже по 4 карб., 3 карб. 20 коп., 2 карб. 25 коп. та по одному карбованцеві на нинішні гроші, — в дійсности далеко більше по тодішньому курсу грошовому. Виказуючи-ж усі обовязки робочими днями мати-мемо відбутку за волоку 128, 124, 117 та 108 днів на рік з 19 десятин наділу.

Порядок відбування панщини був такий. Війт що неділі пригадував селянам, на якому дні в тижні призначено роботу й яку саме. Селяне повинні були працювати від сходу до заходу сонця, до того-ж у довгі літні дні тричі давано відпочинок: з худобою по годні, а пішим по пів години в обід, в полудень та передвечер. Хто не виходив на роботу в призначений час, той мусів відробити свої дні опісля й до того за першим разом платив гріш кари („огурного“), вдруге давав барана, а втретє його бито „бичемъ на лавць“. Як хто не міг вийти з важної причини, то треба було сповістити про се війта і тоді винуватого увільнювано від кари і він тільки відроблював занехане.

Селяне, осаджені на волоках, були, звісно, тяглими й у теперішньому значіню сього слова, себ-то орудовали робочим скотом; окрім них при дворах були ще т. зв. огородники, що посідали не великі шматки на 3 морти ($\frac{1}{2}$ волоки, $1\frac{3}{4}$ десятини). Вони відбували по дню пішої панщини на тиждень з свого шматка, а крім того 6 день жіночої роботи в літі на жнивях або полотту, що рівняє ся 26 тяглим дням на рік, себ-то без порівняння дорожче задля них ніж задля селян-хліборобів. Опроче і грошова платня була далеко вища за дрібні шматки, які зістали ся при межах наділів з відрізків цілих волок.

З сього огляду видко, що взагалі по королівських волостях волочне господарство не виявляло особливих тягарів для селян. Деякі боки сього устрою були дуже путящі і цікаві

навіть для нашого часу: обовязки накладано не тільки відповідно до скількості, але й якості землі. Далі годить ся згадати про дуже користні відносини селянської і двірської рілі: у-становлено, щоб на кожду двірську волоку принадало що най-менше 7 волок, якими користують ся селяне, що справляють панщину ¹⁾. Годить ся вкінці звернути увагу на деякі особливості у самім стяганню виплат та данин: пору зносити їх призначено на осінь, від свв. Михайла до свв. Мартина, себ-то від 29 вересня до 11 падоліста. На сей час спинались всякі приватні виправи довгів з селян і ніхто не мав права жадати від них сплати довгів, на случай несплати в останній речинець уряд дізнавав ся про її причини і якщо сї причини були достаточні, то платню зовсім даровано. А такими причинами визнавало ся пожежа, смерть або тяжка хвороба одного з робітників сім'ї, голод, град і взагалі злидні (убожество). Як що не платячий мав з чого, а не заплатив через своє недбалство, то єго замикано у вязницю, покиль не сплатить. Робочу худобу не можна було забрати не тільки за довг або яку иньшу виправу, але навіть за обовязки.

Волочний устав задля королівських маєтностей, який ми розглянули для докладнійшого вияснення сїєї системи господарства взагалі, ледви чи й уживав ся по південно-західній Русі у такому саме виді. Приватні дідичі, заводячи волоку по своїх маєтностях, дуже часто зменчували селянський наділ, а прибільшували обовязки. Королівськіж маєтки тут більшістю пороздавано в приватне посідане ще до видання уставу, а ті, що зістали ся, вважались прилученими до замків, яких старости відбірали на себе майже всі обовязки: вони стояли у відворотних відносинах до тієї користи, яку з приписаних до замків сіл мав сам уряд. Де ще дальше існував обовязок військової служби лагодити твердині, удержувати полеві сторожи и т. ин., там поодинокі обовязки на старосту були менчі й навпаки. На доказ сього розглянемо обовязки мешканців, що до девяти замків південно-західної Русі, що їх описи зроблені теж в поло-

¹⁾ Арт. 24: „На заробленье пашни на кождую волоку, абы было оставлено по семи волок освлых подданных наших съ волы и съ клячами, поблизь двора и пашни, которые по 2 дни въ тыждень служити мають, съ чимъ урядъ розкажетъ.

вині XVI в., в рр. 1545 і 1552, є відомі нам до тепер ¹⁾). До того-ж у розгляді будемо держатись географічного порядку з північного заходу на південний схід, по черзі покажемо характер та обсяг обов'язків мешканців, належних до Володимира, Луцька, Кременця, Овруча, Житомира, Київ, Канева, Черкас та Брацлава.

Правні та побутові умови, в яких находились різні замки, були неоднакові. Замки на Волині в значній мірі втратили своє державне значіння й уявляли з себе безпечне місце, щоб панам було де сховати своє добро підчас татарського нападу. Сі замки, хоч і вдержувались справійше ніж понаддніпрянські, але були далеко бідніші від них : останні заховали ще значну частку приписаних до їх королівських маєтків, що постачали й доходи й військову потугу, тоді як на Волині майже всі замкові маєтки пороздавано князям, панам та землянам, а про військову службу міщан або приписаних волостей нема й згадки. Тут перш за все виступає наперед верства дідичів ; користуючись своєю численністю та силою, ся верства вміла вже скинути з себе тягар замкових обов'язків, відбуваючи їх остільки, о скільки се здавалось доконечним кожній окремій особі задля укріплення замкової башти чи городні, що належала до сієї особи. Сталої платні чи данини на замок з землянських маєтностей більш нема, а встановлювано їх хвилево в разі наглої потреби у перебудові, та й то у що найменшому розмірі ²⁾). Тягарі, наложені на горожан та селян, зростають, бо за наданням комунебудь приписаних до замку сіл нові дідичі переставали сповняти обов'язки, що тяжіли попереду на сих селах, а тепер звалювались на самих горожан і на інші приписані ще села. Жалоби податників, попирані грамотами давніх часів, не мають успіхів. Могутні магнати не хотять навіть відповідати на сі жалоби, як вчинили се н. пр. князі Чарторийські, коли королівський ревізор захотів розсудити домагання володимир-

¹⁾ Опис волинських замків в „Памятниках“ Київ. ком. т. IV, отд. 2. — Овруч — в Арх. ю.-з. Рос. IV, т. I. — Житомир — в Матер. для ист. заселенія Київ. губ.“ — Київ, Канів та Черкаси, у невиданій ще копії з книжок Лит. Метрики, зняті членом комісії, д. Лебединцевим. — Брацлав — в отсому томови № VIII.

²⁾ З десяти чоловіка по одному брусу та по одному робітникови, а з 20 душ по мірі борошна. Памят. IV, см. отд. 2, ст. 20.

ських міщан, що до обов'язків і маєтности Литовижа, який належав до Володимирського замку, а потім перейшов в дарі до Чарторійських¹⁾ Одивока волость Смидинська, що зісталась в половині XVI в. при сьому замкови, зазнає руйни від другого магната, дідича Ковельського та Вижевського, Семашка, який захопив смидинські поля, луги та грабував селян так, що по вислову володимирських міщан, скоро не буде їм оборони то „оная волость наконецъ згинеть и люде розойдутся и замокъ володимерскій безъ той волости не будетъ ни за что стоитъ.“ Слова сі майже цілком здійснились, коли новий дідич з Ковеля, князь Курбський, остаточно зруйнував Смидинську волость, просто заявляючи Смидинцям, що як тільки вони будуть противити ся, то він їх вивішає²⁾. Між тим на міщанах, як згадано вище, тяжіли всі попередні обов'язки: вони платили й сребщизну й ординщину та до того вложено на них обов'язок достачати живности підчас переїзду післанців. Сей обов'язок тяжів передше на приписаний волостях, а в части покривав ся митовими дачками. Всі ті тягарі ставали ще висшими через те, що не всі міщане брали в них участь; ті, що оселились в місті, на землянських частинах уперто, відказувались від сповнювання яких небудь обов'язків і не хотіли навіть ладити міського муру.

В Луцьку були некраші порядки, і тамошні земляне, хоч ще й не цілком, зрівнялись в правах з польською шляхтою, мало чим уступали їй у сваволі, самоволі та непокірливости зглядом властей; замок несправний, будівлі виводять нетревалі, хоча до одної городні приписано по сім та по вісім панів, а до найменших по чотири та по пять, „просто немає на што глядѣти и хвалити“; деревляні укріплення розтягають на топливо, а доглянути нікому, „кождый собѣ старшій, а за тымъ жадное рядности и sprawy доброе нѣтъ“. Сторожа біля брам замку не приносять ніякого пожитку, бо сторожів бють і силоміць вривають ся до міста; „сторожа одного князь Буремльскій по шыя тьяль самъ своєю рукою, за малымъ ему шыя не впала“.

¹⁾ Памятники т. IV, отд. 2. ст. 62, 65.

²⁾ Жизнь кн. Курбского въ Литвѣ и на Волыни т. I. ст. 5, „если ся будутъ Смидинцы уярунтъ мой Вишовскій ветуповать, тогда ихъ кажу имать и вѣшать“.

Й сїж самі міські земляни в своїй самоволї нічого не дають з своїх людей, що живуть у Луцьку, грабують міщанські землі, беруть з останніх велике проїздне по шляхах мимо королівських та князівських грамот, і т. инь. При Луцькому замкуви, що лежав дальше за Володимир від границь Польщі й поза Полїсєм, заціліло ще значне число приписаних маєтностей, усього 30 сіл, а в них 124 дворищ селян, окрім того 11 рибалок та 3 огородники. Обовязки селян на замок були різні, але взагалї мали значінне виключно господарське: з 30 сіл тільки в двох були ще замкові слуги, обовязані до служби на конях, а було їх всього 11 дворищ. Інші-ж селяни повнні були возити дерево, косити сіно, приставляти з рудокопні залїзо, доставляти підводи на потреби старости та ключника й майже всі ходили на панщину через усю весну та літо, користаючи між иньшим з полекші зимою ¹⁾ Коли луцьким державцем був князь Костантин Острожський, то задля двох сіл завів новий обовязок: цілу зиму годувати худобу, яка стояла в одному з замкових маєтків. Так ми бачимо, яким робом князівські намістники, державці або старости, замість попереднього свого призначення — бути заступниками зверхньої власти та головами військової сили в повіті, помалу перемінились на тимчасових дїдичів, властителїв бенефіцій, з яких вони дбали витягати тільки доходи у власну кишеню на шкоду землі, міст і навіть скарбу. Не минуло й 20 років з того часу, як Жигмонт I видав устав задля своїх державців та урядників у Литві, на підставі якого він полишив їм тільки третину доходів та й то далеко не всім ²⁾, а тимчасом у Луцьку ми подібаємо такі відносини: з приписаних до замку сіл та людей приходить що річно королеві грошової данини одна копа і 36 грошів, староста-ж відбирав грїшми 19 кіп і 40 грошів, а крім того багато жита, вівса, курий, яець, білого та чорного хлїба, прядива та ниток, лисицю та 20 вивірок, дохід з ниви та иньші дрібні данини. Старости підчас опису замків багато доходів затаювали, зовсім не згадуючи про них. Так от Володимирський староста начислив з замкових доходів усіх зборів на 130 кіп грошів, а комісарі поза тим довідались про деякі пропу-

¹⁾ Памятники, т. IV, від. 2, ст. 161—167.

²⁾ № VII, ст. 11. — Акт. зап. Рос. т. II, № 359, ст. 195.

цені жерел зиску, які давали старості більш за 250 кіп що року, а се відповідає по кількості чистого металю майже 1100 сучасним срібним карбованцям, коли-ж перевести ся на тодішній курс, то вийде без порівняня більше.

Кременець та його повіт, що ще не зовсім поправив ся після татарської руїни під кінець XV в., находив ся трохи у виїмковому становищі, бо тут найвидатнішим дідичем була королева Бона, тому то тут і збереглось ще чимало маєтностей, що належали до замку. У 18 замкових селах було 275 дворів, з яких 31 відбувало службу на конях, а інші сиділи на тяглі. Обовязки останніх були розмірно вельми легкі, бо панщини вони справляли тільки по 6 день на рік від двора, данину-ж плодами вони давали просто марницю.

З проміж замків землі Київської, в Овручі, обовязки те-ж були не великі. „Городян, не відомо вже через віщо, з деякого часу цілком увільнено від панщини; за те вони повинні були на рівні з иньшими станами давати на удержанне польової сторожі; обовязок військової служби те ж був однаковий задля місцевих земель, бояр, подорожних слуг, міщан. Замкові доходи складали ся переважно з торговельних, судових та шинкових оплат, подимне-ж по грошу від хати платили всі мешканці однаково без огляду на стан. Ординські слуги та міщани паленицькі(?) поруч з деякими обовязками їздили з гонцями в Орду і те-ж відбували службу на конях. Військова служба припадала навіть і на волостян, себ-то селян, приписаних до замку, інші давали грошеві та медові данини, а про панщину зовсім не згадуєть ся.

Мешканці Канева та його округа всі брали однакову участь у будові міської огороди, удержуванню сторожі та військовим обовязку й однаково і бояри і міщани і селяни давали підводи та стаці задля гонців або післанців. Замітне се, що робити на замок обовязані були одні козаки, про яких згадано або як про хвилевих в місті мешканців, що забрали на зиму з степу, або як про наймитів у інших городян. Рілі та пасіки замкових людей були вільні від обовязків, але підчас ревізії внесено жалобу, що князь Дмитро Путивельський почав вимагати на себе десяту частку. Ті самі обовязки, які справляли городяни, мусіли відбувати й землянські селяни, що постійно чи дочасно жили при замку, не виключаючи й військової

служби. Міські мешканці користали з багато ріжних вгод — пасік, бобрових гонів, рибних озер і т. инь., розкиданих на величезному обширу понад Дніпром, Росью, Сулою, Удаєм, Песолом та иньшими ріками аж до Самари. За користанне з сих вгод мешканці давали часть одібраного зиску плодами або платили невелику грошеву аренду.

З таких самих привілеїв користали й мешканці двох південних замків, Черкаса та Брацлава, з тією лиш ріжницею, що в окрузі останнього міста, яке лежало ближше Польщі, істнувала, хоч і численна, людність землян, яких майже не було в Черкасах. Земельні вгоди були однаково багаті; Черкаські міщани орали, „гдѣ хотять“, „уходы“ їх сягали від Тясмина, Ворекли та Орелі до Дніпрових порогів, Самари та Тавані. Про багатства брацлавських міщанських пасік, що розкидались нерідко на „три милі“, згадано вже вище, так само, як і про те, що тут захоплювали землю ріжні особи невідомого походження, які звали себе землянами, але самі ймення їх мало стверджують таке завіренне ¹⁾

Ми виложили головні прикмети економічного побуту міст південно-західної Руси з приписаним до їх сільським людом, поступаючи з північного заходу до Диких Піль, і бачимо, що місцеві ріжниці зовсім годять ся з виложеними вище загальними замітками: чим далі на південь та схід, тим слабша перевага землян, тим менше ріжниць проміж станами, просторнійше жити, а в купі з тим і обовязки лекші. Те саме повторяеть ся й пізнійше, коли шляхецький стан став дужчати й на Вкраїні, але тут економічний гнет шляхти ніколи не доходив до такого степеня, як на Полїсі і навіть на Волині.

Найранійші інвентарі панських маєтків, себ-то уставні грамоти, що відповідали волочному уставу по королївських маєтках, дійшли до нас тільки з другої половини XVI в., принайменьше в південно-західній Руси. По них, звісно, подибуємо тільки організацію дворищану або волочну, бо саме списане інвенваря вже доказує, що вільне ужитковане землі вже скінчилось.

¹⁾ Н. пр.: Мурмулі. Кудренки, Козари. Мішко Чорт, Хруць, Митко Золотар, Комарі, Дмитр Звенигородець і инь.; див. №. VIII, ст. 26.

Найдавнійший інвентарь південно-західної Русі з р. 1566¹⁾ відносить ся до Заборольського маєтку у Луцькому повіті. В нїм ще нема ні подїлу землі на означені надїли, ні подїлу селян на категорії, ні певного зазначення обовязків, а тільки вчислено селян та скількість робочої худоби. Се зневолює нас вбачати в ньому інвентар — так мовити — допотопний, на перекір гадці Іванїшева, який толкував його особливости тільки тим, що Забороле було заселене виключно людьми отчизними. Про се нема виразної вказівки в актї і шановного дослідника збила з толку згадка в інвентарі, що селяни „на роботу повинни слухати якъ розкажуть“. Окрім того вони давали данину — по маці вівся від вола, а се те-ж показує на брак управильнення земельних відносин. Судячи по скількості худоби, Заборолоські селяни, хоч і не визначались особливою заможністю, але не знали й злиднів: на 62 господарств було 46 коний та 94 волів, себ-то 140 штук робочої худоби. Заборольський інвентар єсть одинокий з проміж відомих нам що до своєї первісної недокладности²⁾.

Інвентарі дворищні з XVI в. видруковані в сьому томі, а вкупі з тим і видані ранійше відносять ся майже виключно до волинського воєводства і до того тільки до повітів Володимирського та Луцького, що виясняєть ся тим, що нерозібрано давних книжок Кременецького повіта, які більшістю розбиті та на-пів гнилі. Окрім одного такого інвентаря видрукованого в „Памятникахъ“ Київської комісії (III, отд. 2, стор. 17—59), тепер видають ся ще кілька, які тут і наведемо по місцевостям, а потім зробимо з них загальні виводи. Інвентарі Вишкова в Луцькому повіті з р. 1572, Цєвова Луц. пов. р. 1573, Григорович Луцьк. пов. р. 1582, Конюхів, Завідова і иньші Володимирського пов. р. 1582, Житанов Волод. пов. р. 1585 та Верхова Луцьк. пов. р. 1589³⁾.

1) Памятники т. III, отд. 2, ст. 1—16.

2) Іванїшев подає зміст ще і чотирьох „подібних“ інвентарів маєтностей, заселених — як він висловив ся — отчинними людьми; але згадка в них про дворища та відповідний спосіб обтяження обовязками вказує вже на початок управильнювання господарства. Памятн. т. III, передм. стор. IX.

3) Див. № XXXV, ст. 92—93; № XXXVII, ст. 97; № XLIII ст. 108—109; № XLV, ст. 111; № LV, ст. 148—149; № LXVIII, ст. 200—202.

Тут у деяких випадках дворища бувають неоднаково великі, а з тим відмінні й обов'язки за них. Але здебільша дворище визнаєть ся за певну означену одиницю, обтяжену однакими задля всіх обов'язками, осаджені-ж на їх селяни діставали назву подворищних, а згодом тяглих. Подекуди через поступенне зменшення селянських наділів подибують ся вже селяни, осаджені на дворищі по два, хоча їх вважають за одно спільне господарство, або такі, по мають окремо половину дворища; перших звать потужниками, а других півдворцями. По деяких селах згадують ся ще бояри, огородники, підсусідки, халупники та вольники. Ось які їх обов'язки з дворища після оцінки статута з р. 1588 та після переведення платні на робочі дні. Ціну за робочий день ми приймаємо по два гроші, відповідно до одної вказівки з р. 1583¹⁾.

У Черногогородському маєткові, що складав ся з 15 сіл, дворища й платні від них були дуже різні. Розмір панщини не був докладно зазначений. Окрім того данину медом зазначено загальним числом з усього села, так що сей інвентар не може спричинити ся до повного зазначення обов'язків.

У Вишкові (1572) 5 дворищ посідало 8 селян, з яких ішла „боярская служба“, що частиною складалась із грошевої платні; иньші 6 дворищ займало 13 селян, що відбували панщину, але розмір її не показано. Огородників числом 7 названо тут підсусідками, один же в хаті („халупі“) без города.

У Цєвові (р. 1573) було 10 дворищних селян, обов'язаних що дня виходити на роботу. Як видно з другого акту, то вони робили на панщині тільки пів дня²⁾. Окрім того з дворищ давано 6 грошів, по 8 маців вівса (76 грошів) та по дві курці (4 гроші). Усе те разом винесе по згаданому рахунку 190 робочих днів.

У Григоровичах (р. 1582) селяни працювали по 5 день на тиждень з дворища, окрім того орали переліг та на ярину по 4 дні; давали по 4 маці вівса, по 6 грошів, по 3 курки, по возі сіна, а все те рівнає ся 279 дням роботи. Огородники

¹⁾ № L. ст. 133.

²⁾ № XLIV, ст. 110.

робили по 3 дні в літї, а по 2 зимою, давали по 3 гроші та по курці; все те винесе 127 днів.

В Конюхах (р. 1582) 8 селян мало цілі дворища, а 4 по пів дворища; з дворища йшло по 8 маців вівса, по пів копи грішми, по дві курці; робити мусіли по розказу; додаткові обовязки відповідали 55 робочим дням. Огородники працювали по 2 дні і давали по 6 грошів та по курці — усього на 102 дні. По иньших селах того маєтку обовязки були майже такі самі, як то: у Млинові (1 ціле дворище та 11 половин) брали те-ж саме. — В Білополї (8 дворищ та 19 півдворищ) — те-ж саме; з 4 огородників на 103 дні, а з 12 підсуєдків на 49 днів. — В Кутах додаткові обовязки рівнялись 50 дням, з огородників те-ж на 103 дні. — В Деречинї данина не сягала за 15 днів. — У Завидові вона виносила 60 днів.

В Житанах (р. 1585), де на кожному дворищу жило по 2, а навіть по 3 селян, всі обовязки з дворища сягали до 207 днів, — до того-ж тут повстають нові назви виплат, як от „сторожевые“, „орѣховые“; з огородників приходилось по 101 день.

Вкінці в Верхові (р. 1589) окрім сторожового згадуєть ся ще „пороховое“; крім того відбирано ще дачки, що їх не можна оцінити, — десятину з свиний, овець та бджіл; овес ішов по четверику від вола; иньші данини, а іменно панщина — не сягали за 160 днів.

З наведених даних видно, що обовязки огородників були рівномірнійші — до 100 днів чи, відповідно тодішній ціні праці, майже 8 карбованців на наші гроші. Обовязки же дворщанних селян вагувались, мабуть відповідно до прикмет маєтності, між 190 і 290 днями, або між 15 і 23 карбованцями від дворища. Порівнюючи задля більшої ясности тодішню ціну праці з ціною збіжа, а саме жита, мати-мемо, що огородник відроблював та віддавав вартість 27 нинішніх четвертий жита, а з дворища 55 до 81 четвертий. Се порівнянне чисел доводить нас до вельми цікавого виводу, що за останні 300 років ціна хліба зростала без порівняння швидче, ніж ціна праці, себ-то що тепер відносини сих цін далеко некористівійше задля робітника, ніж як се було при кінці XVI в. Звісно, такий вивід, зроблений нами тільки мимоходом та в приближенню, має по-

ки-що лише проблематичне значінне і вимагає більш докладної перевірки через досліджуванне змін вартости в загалі.

Дивно, що ні в одному з виданих тепер інвентарів дворищаних маєтків не згадуєть ся про прихожих людей або вольників. Мабуть відстрашувала їх істнуюча тут у значних розмірах панщина, бо взагалі селяни охітнійше приставали навіть і на важчі грошеві виплати, ніж на відробіток. Отже-ж ми знаходимо згадку, що селяни просили своїх дідичів „осадить ихъ на чиншь, а отъ работы своее вызволить“ ¹⁾. З другого боку дідичі вбачали, що їм далеко користнійше мати панщиняні ніж арендарів землі за гроші, то й утворювали навіть офіціяльні страйки супроти вольників; установляли великі грошеві кари супроти шляхтичів, що приймають до себе поселенців на умовах грошової платні. Тут особливо цікавий „уставъ о похожихъ людяхъ“, уложений та ухвалений на шляхотськім соймі воеводства полоцького та витебського р. 1551. Постановляючи умови, яких мусіли всі дідичі однаково держати ся підчас селитьби вільних людей, шляхтичі з'обовязали ся взаїмно перевести в таке-ж становище й всіх тих слобожан, що жили у них в ту пору. Хто-ж би нарушив сей устав, то мусів заплатити на короля кари 500 кіп або 2 тисячі зверхом нинішніх карбованців. Умови, на яких ухвалено приймати вольників, полягали ось в чім:

Поселенець мусів віддати дідичові четверту частину всього урожаю, змолотити її під доглядом панського висланця, харчувати при тім його та звести її дідичови; меду мусів віддавати половину. Окрім того він обовязаний чотири рази на рік робити по 2 дні панщини, відробити 8 день „толоки“ та ходити на лови. Як би він не схотів прийняти на панщину, то мусів би робити по 2 дні на тиждень та 8 день толоки, себ-то 106 днів на рік. Дальші постанови зазначають спосіб виходу вільного чоловіка з маєтности, умови пільг задля поселенців „на сирім корени“, себ-то на неораних пустках і т. инь ²⁾. Через два роки шляхтичі вдавались до короля, що на його землях умови селитьби далеко лагіднійші, а через те захожі люди

¹⁾ № XXXVI, ст. 94.

²⁾ Памятн. т. I, отъ. 2, 8—14.

втікають з дідичних маєтків у королівські, — то король при- став на заведенне сього уставу, по своїх маєтностях¹⁾.

Природня річ, що з поступенням та доволі незначним ши- ренням важких умов кріпацького права з північного заходу на Полісе та Волинь прихожі люди простували далі в українські воєводства, де ще при кінці XVI в. умови селитьби були да- леко легчі. В сьому томови єсть кілька інвентарів того часу, що належать до місцевостей київського воєводства сусідніх навіть з Волиню і ні в одному з них про панщину нема згадки; за те тут часто стрічають ся оселеня слобід з довгочасними пільгами від всяких обовязків. Так от у списі селян міста Ловкова та с. Мократич з р. 1582 знаходимо, що тут було 7 селян-отчичів чи засиділих, 6 данників, що давали всього 8 ві- дер меду, а інших 15 названо людьми кувичними, себ-то віль- ними поселенцями за платню²⁾. Р. 1585 пан Тишкевич віддав свій маєток Пулини в аренду, оголосивши охотникам до селитьби 20 років пільги, то тогож згадуєть ся про закопаній „водлугъ обычаю“ становить³⁾. Як р. 1599 укладано перший інвентарь Слободижського маєтку, то виявилось, що тільки 70 мешкан- ців з м. Старих Слободищ платили по 20 грошів і робили по три дні на рік, та й від сього увільнили їх дідичі. По інших же 22 місцевостях сього величезного земельного маєтку, по яких було 857 дворів, ніхто не сповняв ніяких обовязків; мі- щани з м. Кодні до того завважили, що вони инколи допома- гають зібрати хліб, але тільки по своїй добрій волі, за мого- рич та й то не більш одного дня⁴⁾. У тому-ж акті згадуєть ся про данину з села Пулин на Полісі: з 50 дворів сього села йшло всього десять кіп гроший та 14 відер меду⁵⁾. Навіть в Овруцькому Полісі інвентарі великої Веледницької волости з року 1595 подано тільки спис селян, але про обовязки не згадано⁶⁾. В останніх роках XVI в. київський біскуп Вере-

1) Ibid. ст. 15—19.

2) № XLII, ст. 116—117.

3) № LIV, ст. 146.

4) № LXXXII, ст. 223—232.

5) Ibid. ст. 226.

6) № LXXXI, ст. 244—253.

щинський осаджував слободу на величезних просторах Хвастова та Дорогинки ¹⁾).

Не диво, що тут і селянська заможність була далеко більша; в Житомирському повіті селяни запрягали в плуг по десять волів ²⁾, а ще далі на південь у Брацлавському воеводстві ціна майна 26 селянських родин зазначена числом зверх 4000 кіп, себ-то 12000 карбованців, — сума на той час вельми груба ³⁾).

Волочна система в XVI в. ледви почала ще лише проди- ратись на Волинь; ми подибали її тільки в двох північних місцевостях сього краю, а обовязки показують ся тут вищі ніж по мастках з дворичами. Так от у Митицах Луцького повіту з волоки відбували півдня щоденно, давали півкопи та курку, що й дає 163 днів ⁴⁾ Далі до північного заходу в Койленському масткови Володимирського повіту панщина та вартість обовязків доходила навіть до 233 днів ⁵⁾ При порівнанню сих обовязків з наведеними передше дворичними не треба забувати, що волока в четверо менша від дворича.

IV.

XVII в. Інвентарі першої половини сього віку. — Повстан- не Хмельницького. Вплив козацьких війн на побут се- лянського стану.

З девяти актів сього нашого тому, що свідчать про обо- вязки селян у першій половині XVII в., з виїмкою одного тільки, всі відносять ся до Волині, а саме її двох північних повітів. З них ми довідуємо ся, що волочна система тут вже зовсім взяла перевагу. Оподаткованне по дворичам ми подибуємо тільки в одному інвентарі з р. 1626, який відносить ся до с. Городка

¹⁾ № LXXXVI, ст. 261—262.

²⁾ № LXIV, ст. 179.

³⁾ № XLII, ст. 117—126.

⁴⁾ № XLIV, ст. 110.

⁵⁾ № LXX, ст. 203—207.

Володимирського повіту ¹⁾). Й тут, здається, воно заціліло тільки тому, що сей маєток належав не до приватної особи, а до володимирської соборної церкви св. Богородиці; се й відбило ся на деяких висказах інвентаря в користь селян, бо сам інвентар зладжено з приводу віддачі маєтку в аренду шляхтичеві Ліневському. Тут звертають на себе увагу те-ж високі в порівнянню відносини межі числом селян, що мали цілі дворища і числом загородників: перших було 13, а останніх тільки 6, півдворищних зовсім не було, тоді як по приватних маєтностях сї відносини зовсім инші. Хто мав ціле дворище, то виходив на роботу що дня, себ-то по одному робітникови з дворища, а загородники по 3 дні на тиждень; до тогож висказано, щоби у свята селян не силувано до роботи; про толоки сказано, що їх на рік не може бути більше десяти, й те-ж не підчас свят, та до того не збирати їх насильно і щоб дома зоставало ся потрібне число людей ²⁾). До всіх селян відносить ся ще й така загальна постанова що до самого виконання роботи: „А подданные вси кгда одну роботу роблять, другое работы не повинни робити, то есть: коли поидеть зъ косою — зъ серпомъ не повиненъ, albo зъ плугомъ — зъ цепомъ не повиненъ; такъ же иншихъ работъ, одну отправуючи, другое не повинни“. А скоро і не вважаючи на так лагідні очевидно відносини, обовязки все таки й тут вищі, ніж вони були в XVI в., навіть у приватних дідичів, то се доказує тільки, як швидко зростала за сїєї доби економічна залежність селян і як легко вкоріяло ся в публичній гадці пересвідчене доконечности такого зросту. Саме з даних XVI в. ми одержали пересічні обовязки з дворища близько 240 днів, а тут їх зазначено на 304 дні; задля загородників там було близько 105 днів, — тут 157 днів; в додатку обовязки с. Городка були тим важчі, що у склад їх не входять які небудь данини, а всі вони відбувались особисто працюю.

В маєтностях, що належали до Володимирського уніятського єпископства р. 1633, знаходимо вже волочну систему, до

¹⁾ № СХLIII. ст. 462—465.

²⁾ „Найбольшей толко десеть толокъ быти маєть, однакъ не квалтомъ и на голову всехъ вкланити, зоставуючи челяди и подданнымъ на ихъ власную роботу и потребу домовую“.

того ж і робочі сили селянських господарств були вельми слабкі: так в с. Петиднях 10 хазяїв спромогли ся тільки на два плуги (себ-то 8 штук волів)¹⁾, в Хрипаловичах два плуги належали до 18 хазяїв, а в Микуличах 17 хазяїв мали 18 штук худоби. У якому розмірі селян сих наділено землею, себ-то кілько хазяїв мало по волоці а кілько по півволоки, з акту не видно. Обовязки зазначено такі: за волоку мусіли відробляти по 5 день на тиждень, в жнива-ж по 5 день в двох; окрім того платили чиншу один золотий та давали ріжні данини, які ми тепер вже не будемо наводити подрібно, бо не маємо даних, щоб означити їх ціни в той час в порівнанню до ціни праці; з півволоки з сього стягано по половині. Найголовнішим же тягаром були толоки, які збирано що неділі, себ-то відбирали в селянина одинокий його вільний день та ще й до того в сей день мусіла йти на роботу й вся його сім'я²⁾.

З третього інвентаря володимирського повіту, який належить до приватного та невеличкого маєтку, ми довідуємось, що тут обовязки значно збільшились ще за далеко ранішних часів: у с. Ружині ще від р. 1606, коли перемеріано землі, ні один селянин не мав цілої волоки, так що й за податкову одиницю прийнято півволоки. З сього-то наділу відбувалось панщини по 4 дні на тиждень, а в жнива по 5, окрім того 5 толок, платили по 12 грошів, давали жито, кури, яйця, прями по 3 лікті біля та обовязані були ставати підводами за 10 миль³⁾.

З проміж інвентарів Луцького повіту, один з р. 1606 взначаєть ся тим, що в ньому панщину та підводи замінено на грошеву платню; висота її у порівнанню з иньшими обовязками показує, що дідичі більш за все запобігались особливо за даремною працею. В селі Витковичах натомість панщини та підвод платили по 8 золотих з волоки, а чиншу тільки по 10 грошів. Окрім того селяни давали десятину з свиний, з сіна, льну, конопель, курий, яець, меду, навіть жолуди, а те все в разі неврожаю замінювано на пів тої скількості жита⁴⁾.

1) № СХХ, ст. 395.

2) № СLII, ст. 488—491.

3) № CI, ст. 337.

4) № CII, ст. 337—338.

Інші інвентарі Луцького повіту уявляють загальну головну черту, саме щоденну панщину за волоки, змінюють ся у них тільки предмети та скількість інших данин. В одному інвентарі с. Білого Стока (р. 1619) між іншими вимагалось ще по пів золотого грошового податку ¹⁾: у другому інвентарі с. Шпакова (р. 1631) селяни мусіли орати 8 день на рік поза щоденною панщиною; вкінці в останньому інвентарі с. Богурина (р. 1631) ²⁾ згадуєть ся про обовязок бояр, їздити конем з розказу за 4 милі, або ходити пішки не дальше одної милі, — сільські ремісники повинні були робити даром, їм давано тільки материял та харч підчас роботи. Проміж залежною людністю в сьому селі ми знаходимо й кількох безземельних шляхтичів, яких обовязком було стерегти ліса, а також перебувати на початок та кінець польової роботи. Тут ми у перше подибуємо в інвентарі назви: закоски, обкоски, зажинки, обжинки ³⁾. Доконче ще треба зауважити, що по всіх тих маєтностях селяни на волоках мали значне число худоби, що очевидно при щоденній роботі становило простий інтерес дідичів.

За сїєї ранньої епохи з'являєть ся побіч інших доходів дідичів т. зв. право пропінациї, яке полягало не тільки в виключному праві торгівлі напоями, але й в забороні своїм селянам купувати їх в иньшому місці. Разом з пропінациєю дідичі забрали до своїх рук монополь млива. Віддаючи оба сї права в аренду дідичі установили значні кари за їх нарушення ⁴⁾.

Зріст обовязків людности в корнегь шляхти помічаєть ся і в територіяльному напрямі. Одинокий відомий нам інвентар сеї епохи з Київського воеводства, а саме м. Бердичева та сїл Бистрива й Жидовець з р. 1611, показує, що не пройшло ще й 20 років після того, як тутешня людність так енергічно протестувала проти інвентарів та перемиру земель, — а волочна система ветигла вже прищепити ся й тут. Звістно, обовязки тут були поки-що легкі, в порівнанню-ж з Волиню незначні, а панщини ще й зовсім не було. Так от у Бердичеві платили з во-

¹⁾ № СХХ, ст. 395.

²⁾ № СLXXI, ст. 479—481.

³⁾ № СL, ст. 481—486.

⁴⁾ № СХIV, с. 443; р. 1607.

локи кону грішми, по мірці жита та вівса, по 6 возів сїна, по гусці, по 2 курці і мусїли ставати підводами до Львова або західного Буга. Ті, що не мали рїлї, платили від димаря по $1\frac{1}{2}$ золотого та по 4 курки ¹⁾.

Недостача даних не дає нам простежити, о скільки волочна система встигла проникнути далеко в глуб України, хоч би й в такім злагодженім видї. Але під сей час шляхта оселялась вже й по Задніпрянчинї, захоплюючи величезні простори землі і годилась зразу з свободою хлїборобської людности, щоб потїм набравши сил і зміцнивши своє становище поволи узурпувати сю свободу. Тутешні землі, на які ще не розпросторонило ся право шляхетської власти, вважались — на її погляд — пустими, себ-то такими, що їх можна роздавати. Так р. 1632 король надає свому скарбниковому писареві Фільону — Петру Мировицькому два городища над рікою Вореклюю й грамота висловлюєть ся про них в сей спосіб: Два пусті городища, що звуть ся Глинськ та Більск на Вкраїні, в воеводствї Київському, за рікою Вореклюю, біля могили, званої у Скоробора ²⁾. Одначе ж далї в тїй самїй грамотї при вчислюванню вгодїв сих пустих городищ, згадуєть ся про млина та корчми. — Р. 1639 король надає полковнику Станиславови Потоцькому маєток за Дніпром: „Максимівку з городищем та слободами, яка межами своїми сягає до річок: Пиви, Герман, Йорданка, та до озера Курослав і Білозеро, до того ще слобідки Бужин та Воронївку, що межами доходять до озер Криве та Доманївка, аж до ріки Вистрик, до Старця, де Стрїльникового перевозу і до Савиночі, з усїма иньшими слободами, островами, входами, солами, що тепер існують або мають основати ся в будучности, селянами (poddanemi)“ і т. инь. ³⁾. З акту з р. 1640 довідуємо ся, що Домантове, Пісчану та Золотоношу посїдав на той час коронний стражник Самійло Ляц Тучапський ⁴⁾. Р. 1646 пан Гурський жалувєть ся, що якїсь хлопи Омелян Іванович та Радко Василевич неправно засвоїли собі право розпоряджування його

¹⁾ № CXIV, ст. 373.

²⁾ „Horodyszczta puste dwie, Hlińską y Bielską nazwane, wyżey Połtawy nad rzeką Worskłem, podle mogily, u Skorobora nazwaney, z rzeką Psłem, na Ukrainie, w woywedztwie Kiiowskiem leżące“ № CLI, ст. 487.

³⁾ № CLXXX, ст. 513—515.

⁴⁾ № CLX, ст. 520—521.

маєтністю над рікою Вореклою біля Шандбарового перевозу ¹⁾. Під датою р. 1647 знаходимо арендний лист князя Яреми Вишневецького, яким він віддає місто Лубни коронному стражникові Олександрови Замойському. В сьому листі згадано і про монастир Бернардинів у Лубнах. З акту видно, що тамешні мешканці не то що відбували майже ніяких обов'язків, але навіть деяких належитостей, як от мостове та валове йшло в користь міщан ²⁾.

Так отже то ширенне шляхотської власти на степах України далеко більше ніж гнет селян сею властю, який сюди ще не сягнув, було власне головною причиною загального повстання за Хмельницького. Селянство на Волині та Поліссі вже о стільки було пригноблене поступенно зростаючим гнетом, що не виявляло активної відпори або обмежувалось на поодиноких вибухах, а головню шукало спасення в мандрівці. Ся частина людности, що втікла, найбільше завзята, не могла знести самої присутности шляхти між собою, від якої саме вона втікала, натерпівшись до волі. І справді ми бачимо, що найбільш активну поміч Хмельницький найшов не у дуже неволеного волинського селянства, але навпаки в тих саме місцевостях, де шляхецький елемент не встиг вкоренитись та цілком виявити свої справжні змагання; діло в тому, що сі змагання досить добре були відомі тутешній людности по давній її памяти.

Що до впливу повстання з р. 1648 на селян, то се повстанне приняло характер селянської рухавки самою силою відносин без усякого зарані придуманого пляну. Головний козацький проводир, бодай з початку повстання, навіть дуже не спочував селянам, маючи на оці національно-релігійну, і навіть в части особисту ціль, а ні в яким разі соціальну. Се найліпше доказує славетний універсал Хмельницького з 20 вересня р. 1650, де він остро наказує селянам корити ся панам, а панам дозволяє „жебы сами панове, весполь съ полковниками нашими, Белоцерковскимъ або Киевскимъ (тих сваволців) сурово, бы и на горле, карали; а тын зась, которыи кровь невинную пролили и покой нарушили горлового караня не уйдуть

¹⁾ № CLXVII, ст. 543—545.

²⁾ № CLXX, ст. 549—551.

якожъ и тутъ за тоє не одного на горло сказали — есмо“¹⁾. Такі-то відносини його до селянського руху й були причиною, що нарід своє лихоліття від Татар з р. 1653 приписує іменню Хмельницькому і до сього часу проклинає в пісні „Хмеля“ за те, що він звелів ордї брати в ясвр дівчат та молодиць²⁾. Повстаннє з часів Хмельницького та пізнійші заволоти подвійно вплинули на селян: в поодиноких випадках вони викликали насильства, вбійства, грабіжі, иноді навіть самовільну розправу з сусїдами — селянами³⁾. Але більш загальний та розповсюджений вплив війни складав ся із збудження в народньому загалї сильного руху в територіяльному розумінню: одні втікали від козаків, другі йшли до них, третї взагалї користали з нагоди переімінити місце оселї, иноді дуже невдачно. Так при кінці 1649 року до 500 селянських родин із Звягольської волости Луцького повіта втікли в Житомирський повіт, до місточка Вільськ, але тут їх до чиста ограбив місцевий арендар шляхтич Цеклінський і потім геть нагнав⁴⁾. Сильний перехід з місця на місце доказує з’явище, що саме в сей час в актових книгах являють ся численні оповістки про утечі селян і навіть про запустіннє цілих сіл, на зразок чого можна навести донесеннє київського підкоморя Юрвя Немирича про число втікачів із його Лугинського маєтку. Виявилось, що з міста Лугин та з сіл Теснівки, Глухової, Терехів та Дивлина втікло 275 селянських родин і в той-же час прибуло 80 нових поселенців⁵⁾. В актовій книжці житомирського городського суду за р. 1650 знаходиться 79 таких документів⁶⁾. В Паволоцькій волостї з 68 місцевостей, що равїше були залюднені, до р. 1683 під впливом козацьких війн мешканці зістались тільки в двох місточках, числом 76 дворів⁷⁾. В Іванківській волостї, що близша була

1) № CLXXVIII, ст. 573—574. — Памятн. т. II, отд. 3, ст. 57—63.

2) Автонович и Драгомановъ: Историческія пѣсни малор. народ. т. II, ст. 116—118.

3) Порівн. н. пр. № CLXXIV, ст. 566—567.

4) № CLXXII, ст. 558—562.

5) № CLXXX, ст. 576—579.

6) В списку Центрального Архива № книжки 19. — Ширший вибір з сих документів у Матер. ист. заселенія Киев. губ. ст. 20—27.

7) Приложение № LI, ст. 152—154.

до Поліся, з 22 місцевостей залюдненими остались тільки пять, а в них 133 дворів ¹⁾.

Не дотикаючись до того впливу, який мусіли мати взагалі на добробут селян воєнні події, переходи війська та саме се вештанне людности, годить ся згадати, як все те властиво відбувало ся на обсягу обовязків селян. Інвентарів з південних воеводств тут знов не достає, бо тут і не було ніякої потреби писати їх. У Володимирському повіті, в селі Житанах (р. 1664) обовязки вставлено з волоки на 6 день в літку та по 3 зимою, всього 234 дні, окрім того по 3 чвертки віса та по 7¹/₂ грошів від хазяїна ²⁾. В селі Руснові (р. 1667) відробляли з пів волоки по 3 дні з худобою та один день піхотою; до того ж з 17 хазяїв тільки 4 мали по пів волоки, иньші 13 всього по чверть волоки ³⁾. В Добратині та Букоймі (р. 1671) з'являєть ся проміж селянами дуже багато прихожих, тому-то обовязки тут не високі, не більш 3 днів, а більшість робила тільки по одним дню на тиждень ⁴⁾. Не зовсім такими були обовязки в Луцькому повіті: в Пашові (р. 1655) відбували з пів волоки по 1, по 2 і по 3 дні; але тут важне вичислення селян в інвентарі: майже про кожного сказано, що в нього не має нічого, навіть перестали давати яйця, бо не має куриї; про одно господарство сказано: сидів на півволоці, але що тепер у нього нічого не має, то й на зиму нічого не сїяв ⁵⁾. В Кам'яній Горі (р. 1655) обовязки відзначались висотою та різнородністю: тут робили по 6 днів на тиждень, а сьомий день жіночий, чиншу платили по 2 золоті та 3 гроші; до того давали по пів мади хмелю, гуску, два кашлуни, 12 повісем прядива, 100 гривів, 20 яець, пів мади жолуди та 2 ложки червеця ⁶⁾. Одна панщина побіч всіх сих данин, вносить 356 робочих днів. На жаль не показано скількість наділу. В єдиному з проміж Овруцьких інвентарів зазначено по 2 і по 3 дні робочі на тиждень ⁷⁾

З першого погляду наведені дати суперечать одна одній і не можуть спричинитись ні до якого загального заключення.

¹⁾ Приложение № LIII, ст. 154—156.

²⁾ Приложение № XXIII, ст. 69—70.

³⁾ Ibid. № XXXVI, ст. 103—105.

⁴⁾ Ibid. № XXXIX, ст. 107—115.

⁵⁾ Ibid. № II, ст. 5—8.

⁶⁾ Ibid. № III, ст. 8—10.

⁷⁾ Прилож. № XVI, ст. 37—40, р. 1664.

Але сю на око суперечність легко пояснити. За весь попередний час ми помічали напрям обовязків до зросту; ясна річ, що по тих країнах, на які військові події не впливали до якогось часу, вони все зростали, навпаки по країнах, що підлягали впливови подій, хочби й лиш посередно, обовязки з огляду на зменшенне числа, а через те збільшення платні робочих рук, з огляду на прихід захожих робітників та змаганне задержати їх, мусіли дещо змаліти. Таке поменьшенне або лучше задержка зросту обовязків були головним загальним вислідом козацьких війн. О скільки-ж ся задержка поруч з тими подіями, що були її умовами, могла сприяти добробутові селян, — се друге питання, на яке ледви чи можна-б притакнути, тим більше, що сама задержка тревала дуже коротко. Вже з самого початку XVIII в. замітний доволі високий розмір обовязків, який і далі підвищував ся, як се виложено вже в студії д. Антоновича, що становить вступ до другого тому VI. частини „Архива Юго-Западной Россіи“¹⁾.

V.

Надужитя дідичів, — вплив аренди та заставу. Реакция з боку селян: утечі та безупинні переходи; явні бунти та аграрні переступки.

Як-що виложені вище умови побуту селян, визнавані обовязуючим законом або усталеним звичаєм, були вельми важкі, — то дійсність, яка дуже часто не відповідала ні законови ні звичаєви, була ще важча. На жаль, ми не можемо мати даних задля точного зазначення пересічних обставов сієї дійсности, бо визнання повної панської власти над селянами й позбавленне їх права самостійної жалоби на дідичів, не тільки управлявали сваволлю й відбирали від судової власти всякий привід до втручання в економічний устрій та домініяльну юрисдикцію дідичів, але навіть не припускали до можливого

¹⁾ Видано й окремою брошурою п. з.: „Исследование о крестьянахъ въ Юго-Зап. Россіи по актамъ 1700—1798 г.“ К. 1860.

збереження по актових книгах якихсь більш визначних фактів панської самовласти, як-що тільки вона всею своєю вагою падала виключно на селян. Такі факти ставали предметом судової хроніки тільки в тих випадках, коли тут стрічались інтереси двох чи більше осіб упривілейованої верстви і комусь з проміж них задля своєї власної користи приходило ся посередно боронити й інтересів селян, що входили в таку чи в иньшу звязь з його інтересами. Ми звісно не можемо заводити сюди тих випадків, коли пан стає оборонцем селян в наслідок заподіяних їм цілком чужою людиною шкід та насильств, бо такі випадки, хоч і вельми важні для характеристики обичаїв та побуту даної суспільности, а своєю щоденністю вельми впливали на положення селян, все-ж таки були тільки проявами ні на чім заснованої сваволі. Далекі важніші під сїм зглядом ті випадки, коли інтереси селян та шляхтичів сполучались на основі якоїсь правничої умови шляхтичів, себ-то коли дійсна власть над селянами дочасно переходила з рук власника до иньшої особи, от н. пр. підчас аренди або заставу маєтку. Оба сї способи ужитковання були дуже розповсюджені в Польщі. Застав становив окремих тип заставу нерухомого майна, який досі заховав ся на Україні у козаків та селян під сїєю-ж назвою, і при яким майно переходило в посідання не того, хто позичає, а того, хто позичив, і користував ся зиском з маєтності за сплатою відсотків від позички. Застав, як і аренду найчастійше встановлювано на 3 роки, а хто не викупив маєтку не тратив його через те, а тільки час викупна відсував ся знов на тойже трирічний речинець і т. д., так що застав по своїй істоті був заставом без речинця. Розповсюдженню заставу сприяла як в загалі місцева осілість шляхотських родів з їх традиційним привязаннем до своїх „гнізд“, ¹⁾ так ще

¹⁾ Сим іменем gniazdo польські історики і генеалоги звичайно називають первопочатковий родовий маєток якоїсь родини, що йноді дала йому назву, а ще частійше сама дістала від його. Зразки першого випадку: Новий Верещин, Н. Ружин від Верещинських, Ружинських і т. д. Назвища то прямо походили від назви місцевости, як Острожські, Ружинські, Заславські, Порицькі князі, або Бугоємські, Лецинські, Трипольські і иньші, то прізвище, взяте від місцевости, прилучалось від первісного родового задля ріжницї проміж галузями роду, а з часом иноді і зовсім витручувало перше прізвище, н. пр. Гавсовичі — Кукольські та Гавсовичі — Шостаковські, Гулевичі — Воютинські — Гу-

більше залежність деяких політичних та цивільних прав від земельної посілости: займати посади місцевої управи можна було тільки шляхтичови, оскільки (*bene natus et possessionatus*), шляхоцьке *habeas corpus* (*neminem captivabimus, nisi iure victum*) розтягалось теж тільки на них, тоді як безземельні шляхтичі, потягнені перед суд, мусіли представити ручителя, інакше могли підпасти слідчій вязниці. Під впливом таких законів дідичі воліли радше застав ніж втрату маєтку, бо вона зберегала їм фікцію правну посідання маєтку, який в дійсности не належав до них іноді вже через кілька поколінь.

Основою до визначення як арендної платні, так і позичуваної істини на застав маєтку, звичайно був інвентар, що містив в собі спис та оцінку селянських обов'язків та данин; до повної їх вартости приходив ще дохід з корчом та млинів, як що вони були, а все те разом становило що-річне арендне, при заставі-ж ціна маєтку визначалась через зведення на істину вказаного доходу з десятичних відсотків. Таким робом в обох випадках вгода та доходи з самої господарки не брались в рахунок, а за чистий дохід визначалась тільки даремна праця селян та виплачувані ними дачки в виді безпосередних чи посередних (пропінація, мливо) податків. Зрозуміло, що в правильнім зладженню та виконанню інвентаря були інтересовані й селяни й обі умовляючі сторони; однак нерідко були надужиття з одної чи другої з них, й сей том містить в собі доволі багато документів, що дотикають ся таких справ. Спільна їх всіх прикмета — се гноблене становище селян, але жерело сього гноблення було різне: воно походило то від самих дідичів переважно під час заставу, то — за аренди — частійше від дочасних володільців. Розмірно рідші документи про надужиття управителів або опікунів маєтку.¹⁾ Під час віддачі маєтку в застав дідичам було користо вираховувати як найбільше доходів; тому то вони зазначали в інвентарях не лиш всі дій-

лєвичі — Перекальські, Киселі — Дорогинецькі та Киселі — Низкінецькі, Оранські — спершу Войни Оранські, Боротинські — спершу Ворони — Боротинські і т. и.

¹⁾ Прилож. № XXVIII, ст. 82, вимоги управителя та насильства над жіноцтвом; № С, ст. 319, катування селян; № LXII, ст. 218, знищення маєтку опікунами.

сно відбувані обовязки, але додавали й нові, що ніколи не існували; а заставний дідич певно вимагав від селян відбувати все згідно з інвентарем, при чім иноді виявлялось, що селяни не мають до того навіть й фізичної спроможности. Так ми подибуємо неправдивий виказ панщини в подвійнім розмірі, зазначення числа робочої худоби більше ніж її було і т. инь. неправди.¹⁾ Нерідко, заставши маєтність, себ-то діставши приближену ціну його, сам дідич починав нищити та гнобити селян, ні трішки не дбаючи про те, що се може спричинитись до їх розтїчи. Один акт переказує нам ось яку відповідь пана кривдженим селянам: „Йдіть, куди хочете, — і вас і ваше майно я вже сховав у скриню.“²⁾ Що до „заставних володільців“, заставників, то найбільше від них доставалось селянам під кінець речинця заставу, коли сподівали ся небавом викупна маєтності дідичами, так що останні нерідко відбирали маєтності у зруйнованім стані й зі значним зменшенням людности через відхід селян.³⁾ В разі віддачі маєтності в аренду надужиття дідичів були розмірно рідші, ніж гноблення арендарів; вони мали місце переважно в тих випадках, коли дідич лишав собі частину маєтності, оселяв ся тут сам і заставляв робити на ній і тих селян, яких заарендував другій особі, причім звичайно не послїдня роля припадала погрозам жорстокої розправи після арендного терміну, а иноді такі погрози зараз-же і виконувано.⁴⁾ Що до гноблення селян андарями, то се було

¹⁾ Прилож. № CL, ст. 481, № CLVII, ст. 495, № CLXIII, ст. 518; № CLXVIII, ст. 532.

²⁾ Житомирський мечник, Михайло Прушинський віддав свій маєток в застав й потім, *poddanym swoim woły pozabierawszy, na kuchnię swoią porznać kazał, przez co pańszczyzny odbywać iakoż y sobie robić nie miał czum, y iuż na zimę nie sieli, y tylko z duszami siedza, y quis scit — ieżeli przez nie pójda obwinionego przymuszaniem, ponieważ inculpatus, ażeby precz poszli, varios adinvenit modos, haec formalia enucleando, że „wy idźcie precz, ia iuż was y waszą chudobę mam w szkatule!“* Прилож. № CX, ст. 342.

³⁾ № XCV, ст. 395; Прилож. № V, ст. 12; № XLV, ст. 126; № IC, ст. 317; № CLVIII, ст. 399; № CLXVII, ст. 530; № CLXXIV, ст. 551.

⁴⁾ Так от дідич каже заарендованим селянам: „Ia to tu pan, a nie kto inny, co zechce, to uczynie z wami.“ Прилож. № CLXV, ст. 525. — „Хлопе, выниидеть аренда, — буду тебе умель карать и не одного на шибеницю пошлю;“ № CVIII, ст. 352. — „Трохъ подданныхъ, южъ по сессіи протестантовъ будучихъ, жоны ихъ забравши и до везеня своего приватного. до двору

найзвичайнішим явищем і про нього згадуєть ся в численних актах, що дають змогу, хоч і не прямо, зазначити, о скільки дійсне положення селян відрізнялось від норм, опертих на законі або встановлених звичаєм. От ми бачимо, що арендарі навпаки праву силували селян працювати у свята, невиключаючи навіть першого дня Великодня,¹⁾ заставляли сільських священників відбувати селянські обовязки;²⁾ висилали иноді селян на роботу, а кому на се не старчило сили, то ставлено за него на його рахунок наемника;³⁾ приневодювали селян, що зістались, відбувати обовязки й за втікачів⁴⁾ і т. инь. Наведемо кілька примірів, що показують, до якої степені за арендарів в деяких випадках доходило обтяження обовязками. Так ми подибуємо підвищення панщини в шестеро супроти означеної інвентаром норми; таким робом замість роботи по 3 дні на тиждень висилано на роботу по 3 душі з двора щоденно.⁵⁾ В такій же мірі обтяжувано селян й иньшими обовязками. В одному акті з р. 1619. селяни заарендованого маєтку з'ображають своє положення, що спонукало частину їх до утечі

Туричань, осадившы, и муками албо тортурами ихъ страшачы, одпудили.“ Прилож. № XXVI, ст. 76. — Порів. № CXXII, ст. 398; Прилож. № XCIV, ст. 308.

¹⁾ „Въ неделю и въ свята иншия, которые суть штерцизою варованыя, наостатокъ и въ самый день Великой Ночи работи розказуетъ и примушаетъ; а кгда хлопъ для незносной кривды идеть, теды, што бы мель оного шукать и овшемъ другимъ мовить: вси идьте, я и квиты вамъ дамъ“. № CXLVII, ст. 474, р. 1630.

²⁾ „Pora do swych posluszeństw przyniewolają i przyniewolili,“ № CLXXXII, ст. 581. — Замітна річ, що сей факт відносить ся до розгару козацьких війн за Хмельницького, р. 1652.

³⁾ „Jeżeli by który z poddanych rozkazaniu dosyć nie uczynił, takowy swoią lubo karę lubo winą odniosł, w ostatku y w kaydany zakowywano dla nieposluszeństwa, nad zwyczay w kaydanach robienie, a niewydołajacemu do robienia robotnika, — co musieli“. Прилож. № XIII, ст. 41.

⁴⁾ „Poddanych dwóch wypędził, ale y teraz ostatniego poddanego pociągając do nienależytey pańszczyzny, za tych dwóch zbiegłych, do ucieczki przymusił“. Прилож. № LXXXVIII, ст. 296. Порівн. *ibid.* № XCIV, ст. 309.

⁵⁾ „Въ инвнтару повинность тыхъ подданныхъ — работи въ тыждню по дней три, а онъ што день въ тыжтевь по трое вигонаеть, же собе небожата работи коли и поживанья взяти откуль, презъ тяжкые работы не мають, которые... прочъ пошли. № CXXX, ст. 420, р. 1620. Порівн. № CXLVI, ст. 473; № CLXVI, ст. 538 і багато иньших.

в сей спосіб : „За свого пана ми не працювали так, як тепер ; зимою по 2 чоловіка з волоки що дня, літом і по три ; з пів волоки зимою робимо що дня, літом і по два, отже-ж собі ніколи й посіяти та зібрати хліб ; дрова возимо на кілька миль не в рахунок панщини ; варту передше відбували тільки піші зогородники, по черзі числячи дні до панщини, тепер же вимагають від усіх по черзі двох вартових що дня, окрім панщини ; з підводами посилають на пять-шість миль і не числять сього ; дадуть змолоти міру зерна, а вимагають з неї півтора міри борошна ; коли ми їздили до Львова із збіжжом, то мусіли платити мито своїми грішми, а продавши по різних цінах мусіли віддати гроші після найвисшої ціни продажі ; і хоча ми під той час їздили підводами, а панщину за нас відбувано і т. д. ¹⁾ Надужиття арендарів з боку економічного були, судячи по кількості документів того рода зовсім звичайні, сполучаючись нерідко з різного рода насильствами, самовластю, жорстоким

¹⁾ „Пыталъ подданныхъ, што бы за причина была и за тежарь одъ арендаторовъ, же ихъ двадцать и килка прочъ пошло ? Котрые хлопны съ плачомъ поведили, же тая причина, ижъ зъ волоки и зиме по двое робимъ, лете зъ волоки и по трое, а съ полвлочка зиме и теперь счо день робимо, а лете по двое, — немашь себе коли ане засеяти, ани хлеба уробити, а передъ тымъ, за пана своего, теды есмо такъ не робляли ; до того дрыва за килка миль безъ дня возили есмо ; сторожу, которую передъ тымъ загородники тилько, што кони не ймили, и одправовали, и то колесю, а коли одправовали, теды дни не робили, а панове арендарове погнали и подданныхъ, потягли колесю, зачимъ хошь пансчизна припала, предсе стеречи казано по два сторожи, тыежь сторожи въ ноци стерegli, а въ день пасли, што передъ тымъ пастухове одправовали ; подводу за пять, шесть миль безъ дня до того, и то съ тежаромъ ; мацу жита дано зъ двора на мелене, а пувтори мацы муки съ тое мацы казано оддавати ; коля и хворосту никды дармо на оторожене урубаци не позволено, ажъ мусель килкоро куръ дати ; фуру цопелную мусели мы отпраовати, которое передъ тымъ не бывало ; до Лвова зе збожемъ коли ездили, мыта муселисмы давати, а пристава при насъ не было ; што есмо дали померного нехотено приняти, яко то венць бываетъ, же не однаково на торгу ценять, мусели и продати : теды, яко котрый найвисшую цену продалъ, такъ вси мусели платити ; и хотя есмо въ подводе были, предсе пансчизну мусели есмо робити ; безъ пансчивны робене кросень, робене полотень и прядива накидали, наветь и гуси занявши мужицкие, пани Кганецкая подскубовати казала. За такими тежарами пошли прочъ, але было ли бы такъ должей, — и остатокъ пойдець“. № СХХIV, ст. 409—411.

катованем, а навіть карами смерти в виді домініяльного суду або просто через проявленне грубої сили.¹⁾

Зовсім природно, що дійсний гнет, якого зазнавали селяни в далеко більшому розмірі, як сього можна було сподіватись по тодішніх законодавчих та звичаєвих постановах, — викликав завзяті змагання слобонитись з під таких умов, що виявлялись то пасивно — через утечу поодинокими сім'ями а навіть цілими селами, — то иноді активно — в формі селянської воухобні та злочинів супроти дідичів або їх повірників.

Утечі селян, що в значній мірі залежали віє нерівномірности очовязків та сили панської власти по різних частинах польської держави, від існування у південно-східних околицях Польщі пустих степів, а відтак від користних умов в Позадні-прлянщині, вкінці-ж від випадкових місцевих причин, як от нападів сусідів, пустошення Татар або свого та союзного війська, — були в протягу більш двох віків хронічною хоробою речі посполитої; ся хороба пережила й саму Польщу. Про розтіч селян в наслідок гнету дідичів або хвилевих панів згадуєть ся майже в кожному з наведених вище актів, і надужиття панів найчастійше стають причиною втечі, як кажуть, самі втікачі. Напрям, в яким змагали втікачі, був очевидно ріжний, зазначаючись случайними місцевими обстановами, але найчастійше супроти залежности сих обстанов від більш постійних та загальних причин; переселенці прямували на південь та схід. По всіх тих випадках, де переходи відбувались на меньше або більше віддалене, з одного повіту у другий, вказаний напрям виявляєть ся зовсім ясно. Так от в сьому томі ми маємо приміри утечі: з Володимирського повіту, с. Мокович, у Луцький повіт в села Кисилин та Твердинь¹⁾, з відсіля-ж с. Калусова на Поділе до Каменця²⁾; з Пінського повіту с. Цлинь у Луцький в с. Березницю³⁾; з Режицького повіта в Київ⁴⁾; з Корецької волости Луцького повіта — в повіт Жи-

¹⁾ Диви нпр. № XXV, ст. 64; № XXVI, ст. 66; № XXIX, ст. 74; № XXXII, ст. 88; LXXIV, ст. 217; № XCV, ст. 295; № CVIII, ст. 353; № CXXI, ст. 398 й багато иньших.

¹⁾ № XIII, ст. 36.

²⁾ Прилож. № XCIII, ст. 305.

³⁾ № C, ст. 311.

⁴⁾ № LXXXIX, ст. 240.

томирський (Бараші, Вильськ) та Кременецький (Остропіль, Любартів)¹⁾; із Звягольської волости того-ж повіта в Житомирський²⁾; з Овруцького повіта, с. Поздриша, в м. Білогородку Київського повіту³⁾ і т. д. Одинокий приклад переселення в супротивленному напрямі, з Овруцького повіта, за границі великого князівства Литовського, ні трохи не перечить загальному напрямові втеч та оселення, бо саме переселення в цьому випадкові відбуло ся силоміць⁴⁾. Розміри мандрівок бували вельми значні, вколи виходили мешканці всього села і ся мандрівка не мала характеру бездомного бурлацтва, але на вигляд се було певне переселення по змозі з усім добром. Звісно, що такі переїзди не могли відбуватись нагло, під впливом хвилини, — селяни заздалегідь готовились до сього, вивозячи потрохи з дому своє добро, особливе збіже, що найбільш перешкаджало в дорозі. Ся обставина викликала konieczність вишукання помічників по сусідних місцевостях, де найчастійше втікачі переховувались якийсь час, поки дідич розшукував їх та була надія на погоню. Допомога в утечі нерідко виявлялась особистою участю в вивозі селянського добра в супроводі утікачів аж до нової оселі, навіть в оружній обороні їх від гнобителів. Лучалось нераз, що така допомога переменяла ся в свого рода промисл, яким займались спеціально т. зв. викотці, хоча се ймення прикладано й кождому, хто чим небудь помагав до втечі. Що такий промисл мав значні розміри й деяку організацію, то се видно з обширної власти, на яку розстиралась діяльність викотців; так н. пр. они з України заходили в доволі далекі місцевости на Волині, до Межиріча Корецького і т. д.⁵⁾. Нерідко в ролі викотців виступали самі дідичі, що мали маєтности по ріжних місцевостях: вони пільгами знаджували селян від сусідних панів і давали їм способи до переходу у свої подальші маєтности. Задля характеристики самих способів переселення та вчинків викотців можуть послужити такі два випадки⁶⁾.

1) № LXVII, ст. 152.

2) № CLXXII, ст. 558.

3) № LXV, ст. 188.

4) Прилож. № CXXXVIII, ст. 440.

5) № CXXXIV, ст. 438.

6) Порівн. те-ж про викотців в Антоновича, Исслѣд. о крастьян, ст. 32—37.

Берестейський чашник, Ян Куровицький, мав маєтність на Поділї, а також і в Володимирському повіті, де до нього належало с. Замличі: з відсїль то він і набирав переселенців з проміж сусїдних селян. Раз якось дїдич з с. Куласова, що було поблизу, київський чашник, Вацлав Стецький, бажаючи ранком розпитати у свого наставника (dozorce) про призначені на той день господарські роботи, побачив на диво, що нї у дворі нї на селі нїде ані душі, й „не сь кїмь даже перемолвить слова“. Слуги й селяни втїкли до душі, одначе-ж з панського добра нічого не взято, факт, який повтаряєть ся й в багатьох иньших подібних випадках. Звернувшись за помічю до сусїдів, Стецький розїслав погоню на всі боки, особливо у південно-східному напрямі — до перевозів через річку Стир, але втїкачів не знайдено. На повороті вже, в переїзді через ліс помічено остронь дим і один з посїпаків збочив туди та надобав втїкачів, що ховались тут з своїми родинами та добром. Вглядївши погоню, вони кинулись в розтїч так, що захоплено тільки дві жінці з дїтьми, які признались, що частина втїкачів у Замличах перемелює в тамошнім млинї збіже, вивезене за-далегідь та схоронене в панськїм шпихлїрі, а селянська худоба находить ся те-ж в дворі Куровицького. З млина втїкачі встигли повтїкати, а тимчасом місцеві селяни заняли та приховали їх добро, що було на забраних в лісі возах, так що Стецькому вдалось захопити тільки частину селянської худоби. Куровицький же, що передержував втїкачів з їх добром, показав їм в лісі безпечне місце та ставив остронги що до погонї, прикинувь наче-то й нічого не знає і прибувши до дому якраз на трус та забиранне худоби, мовчки насунув шапку і поїхав собі геть ¹⁾).

У другому випадкови вкотрець поводиь ся прямиїше і більш отверто. Управитель Лабунської маєтности графа Лубомирського, шляхтич Гржибовський, післав в ночі узбровний віддїл з 30 чоловіка надвірної мілїції у маєток! Букшин, з відкїль вони вивезли кїлька заможних селянських сїм'їв з усею худобою та рухомостю, відповідно до зробленої передше умови. Втїкачі їхали не ховаючись, але наче-б то уступаючи перед ворогом, так що навіть устроєно по козацькому звичаю табор

¹⁾ Прилож. № ХСІІІ, ст. 205—308.

з возів, а кілька чоловіка становили варту позаду. Дідич дівнав втікачів, але задні навели його на табір, з відкіль погоню зустрінuto вистрілами так, що вона кинулась на втікача, при чім богатях з погоні страшенно побито, поранено та обдерто і тому довелось їм вертати достотно як мати родила, не маючи навіть, як говорить ся в супліці, „чимъ прикритъ стыдъ чело-вѣческой“¹⁾).

Подані зразки відносять ся вже до перших років XVIII в., але акти про утечі селян тягнуть ся без перерви від другої половини XVI в., раніше навіть Люблинської унії, а викотців та оружні стрічі втікачів з погоню подибуємо як тоді, так і в першій половині XVIII в.²⁾ Вивіз та перепровадженне селян як предмет промислу муїло скінчитись аж з поворотом південно-західного краю у склад російської держави при кінці минулого віку, так саме як і утечі муїли змінити свій характер; з переселення они перейшли в бурлацтво, що тягло-сь майже до знесення кріпацтва. Безперечно, що заведенне російського законодавства та адміністраційного порядку вправді облегло залежність селян від панів, що до підсудности в карних справах та обмежило доміняльну юрисдикцію взагалі, але рівночасно перепиняло вільному переселенню через заведення ревізських сказок, паспортів та головно тим, що на уряд накладено те піклуванне про переслідуванне втікачів, яке попереду цілком полягало на спроможности самих панів.

Все те разом скріпляло на якийсь час дійсну залежність селян, особливо по тих краях, де перше переходи були легкі та звичайні. Польське законодавство з своєю перевагою приватного права дозволяло кожному ветоювати за свої інтереси власними силами, тим більше що його незвичайно слаба виконуюча власть унеможливила якесь енергічне діланне з її боку; необхідне впорядкованне краю та управильненне державою станових відносин вели до того, що в Росії права, переносини та місця оселі кожної людини муїли оцінюватись те-ж не з приватного а з державного погляду, хочби вони при тім не

¹⁾ Прилож. № LXXVI, ст. 261—265.

²⁾ № XX, ст. 49; № XXXIII, ст. 89; № LXIV, ст. 170; № XC, ст. 274; № CIX, ст. 355; № CXXXIV, ст. 438; № CXL, ст. 451; № CLXXII, ст. 558 і т. д. Матеріали для ист. засел. Киев. губ. ст. 14—20.

вчиняли приватній людині ніякої шкоди. Історична безсторонність велить признати, ще здійснення вказаних вимов в деяких поодиноких випадках відбувалось вельми болючо на с'ім'ях, які часом зовсім не сподівалися цього і навіть не могли підозрівати причини до переслідування. Не слід однак забувати що тільки заведення строгого державного упорядкування взаємини проміж селянами і панами та однакові тревалі вимоги послуху для постанов законів з обох сторін, се тільки одно могло, хоча б і за ціну численних жертв, довести остаточно до знесення кріпацтва дорогою мирної реформи, а не кривавої революції, яка потрясала краєм більш сотні років без всякого певного наслідку, тоді як організована реформа, що почалась заведенням інвентарних правил 1846 р., оголошена по 15 роках, 19. лютого 1861 р. у всій своїй цілості, а наслідок завершена царським указом з 30. липня р. 1863 про офіційний викуп ¹⁾.

¹⁾ Задля вияснення наших уваг про вплив російського законодавства та адміністративних порядків попереднього часу на свободу селянських переселень, через брак відповідних дат за останні роки минулого віку, вважаємо потрібним навести приклади з судової практики пізніших часів, які ми витягаємо з місцевих архівів й які становлять факти карного переслідування селян у таких випадках, коли інтереси їх панів та взагалі приватних людей зовсім не вимагали цього.

I. Селянин Київської губернії, м. Кагарлыка, власности п. Троциньського, Яків Юрченко, через угнетення приказчика, як сам він посьвідчав, втік, щоб „искать лучшей жизни“. Прийшовши у Москву він тут прожив на роботі два роки, потім пішов у Казань, а вкінці в Тобольську губернію, де й прожив до р. 1833. Притриманий в Курганську за те, що не мав пашпорта, він висидів в острові майже рік, а тимчасом на підставі його зізнань про своє походження розпочато переписку з богуславським земським судом. Місцевий уряд, не дождаючись відповіді, зважився ослобонити Юрченка з в'язниці і його навіть застановлено за нічного сторожа у місті; скориставши з цієї обставини, він втік з Курганська в намірі, вернутись в рідне село, де в його була жінка і син, якого він кинув ще дитиною. В Троїцькому повіті, Оренбурської губернії, Юрченка придержано вдруге й етапом відставлено в Київ. При розборі його справи ніхто не кидав не нього підозріння за доконане якого будь злочину; односельчани його теж дали добру відповідь про його поведження, але позаяк пан не згодився прийняти його назад, то Юрченка суджено як волоцюгу. Архивъ кievскаго уѣзднаго суда; по описи № 1, дьло № 957, р. 1837.

II. В 20-ти роках цього віку Ржищевський маєток в Київському повіті належав до графії Дзялинської, а в склад його входило й с. Липовий Ріг Селянка з м. Ржищева, Маряна Буркалівна, подрабившись з селянином з Ли-

Реакція селян супроти надмірного гнету та над'ужиття не завжди обмежувалась на таким чисто пасивним способі, як переселення; в деяких випадках реакція виявлялась пряміше — повстаннями або аграрними злочинами поодиноких людців, що не знаходили законнійшого виходу з свого нестерпного положення і виявляли справедливо накипілу злобу на панови, управителеви або арендареви. Поминаючи повстання, що приби-

пового Рогу, Ведмеденком, жила тут до р. 1829, а около сього часу зіставшись цілком одна, бо чоловік її втік, вона вернулаь у Ржиців, 7 до 8 верстов від Липового Рогу, і там жила до р. 1836. Тимчасом с. Липовий Ріг перейшло в посідання пані Роттермунд і через се Ведмеденчиху, що жила як вийшло в чужому масткови, в подолстві 1836. р. заарештовано в м. Ржицеві за те, що не мала пашпорта, етапом пригнано в київський земський суд і суджено як волоцюгу. Суд засудив її на 5 різок кари і відослав під сторожею для осадження „на мѣстѣ жительство“, себ-то в Липовий Ріг. Се рішення дало причину до над'ужиття якого допустив ся місцевий шляхтич, управитель. З початком січня 1837 р. свьященник з Липового Рогу сповіщає київський земський суд, що в се село приведено під сторожею селянку Буркалівну, що була „въ бѣгах“ і яку засуджено та покарано в Києві за волокитство. Хоча в бумазі з земського суду, з якого її прислано, стояло — як каже свьященник — що, позаяк Буркалівну вже покарано, то єї не слід карати за се-ж вдруге, все таки економ, однопворець Франц Гавсевич, зведів єї жорстоко вибити різками перед корчмою, а на другий день в вдруге перед селянами, що робили на панськїм тоці. Через се катування Буркалівна дістала чорну хоробу і збожеволіла, в наслідок чого єї й виряджено до шпиталю в м. Ржиців, себ-то в те-ж саме містечко, де вона родилась, прожила кілька років тепер і звідкіля єї взято за те, що не мала пашпорта. При переведенню слідства з сього приводу Гавсевич не перечучи того, що він покарав Буркалівну два рази „для общаго поспраhlenія“, толкував ся, що він видав таке розпорядженне, не розпечатавши навіть бумаги, бо не було арендного дідича; але покаравши Буркалівну, він таке прочитав „изъ любопытства“ наказ земського суду, не дізнавшись арендатора, а як побачив, що суд не зведів єї карати, каюв ся, що раніш не прочитав письма. Одначе у дійсному(?) наказі суду, що находив ся при сїм ділі, не-то що нема сїєї вимоги, але навіть зовсім не згадано про засудженне та кару Буркалівни. Позаяк сам факт катування був доволі вияснений зізнаннями свідків, то київський повітовий суд приговорив: скинути Гавсевича з посади економа, придержати його під сторожею в мійському острозі і з'обовязати його на письмі, що на будуче здержуватись-ме від таких кар. Ibid. по описа № 1, дѣло 1349, р. 1837.

Наведені випадки, що мають багато аналогій, сподіваємо ся доволі з'ясують, як некористні задля селян наслідки мало приписуванне утечам характеру не лишень нарушення права приватного, але й державного злочину, що підлягав під карний осуд навіть без приватного обжаловання.

рали більш-менш загальний, народний характер і через се саме сюди приміщував ся окрім суспільно-економічного ще й національно-політичний та релігійний елемент, ми обмежимо ся на представленню кількох більш дрібних фактів, які знаходимо в документах сього тому.

На увагу заслугує та обставина, що найраніші випадки самопомочи з боку селян, про які дійшли до нас свідощтва актів, не мають нічого спільного з першими козацькими повстаннями XVI в. і навіть значно їх попереджають, а припадають на добу перерібки першого статута, що схилилась до більшого гнету селян та на той час, коли підготовлювано Люблинську унію, яка довела до такого самого наслідку. Вже р. 1563. повстають у Кременецькому повіті селяни з місточка Ляховець та з сіл Войнегова, Янкова, Кащинець та Вариводинець проти свого дідича, п. Матвія Синюти; напавши на двір, вони вломилась в горницю (в комору), де находив ся пан і вбили його, а самі тієї-ж таки ночі щезли з своїми сім'ями і своїм добром. Проміж втікачами були й „атамани“ з усіх названих сіл¹⁾, се дає причину думати, що злочин викликав сам Санюта своєю жорстокістю. — Ще більшої певности набирає таке толкованне що до якогось пана Матиса Хорковського, якому князь Марко Сокольський відступив с. Копче в Луцькому повіті і якого нераз підпалювали то свої селяни то їх сусіди, Рожищани. Так при кінці р. 1582. він вдаєть ся з суплікою, що в його неприсутности чоловіка з 15 прийшло в його двір, замкнули з надвору комору, де була його жінка й діти, а челядь в комнатах і тоді підпалили двір. Хоч люди й встигли вихопитись з огню, але всі будівлі й добро пропало, а палії тим часом втікли собі з добром та сім'ями (числом кілька десятків душ) так, що сільце зовсім опустіло. До того втікачі захопили з собою й частину худоби Хорковського, а мешканці й урядники з місточка Рожищі не то що припустили їх через свій міст на р. Стирі, але ще й проводили їх більш ніж на милю, за віщо дістали подарунки²⁾. Ледві Хорковський встиг сяк-так виставитись на ново, як через місяць зверхом його знов підпалено і се як він каже — вже пята пожежа і в пята згоріла

¹⁾ № XVIII, ст. 45.

²⁾ № XLIX, ст. 128.

його оселя. Копа, що зібралась з сього приводу вела „сльдъ“, який і привів їх до сільця Свинюх, що належало до Рожищанського маєтку, де жили чабани. Але ні тамошні мешканці ні Рожищани взагалі не вийшли на копу і сліду не вели далі, через що й копа присудила, виправляти з них втрати ¹⁾). З розвитком козацьких повстань почали частійше бунтуватись і селяни на Волині, де вони одначе не повставали громадно, як на Україні або на Подолі. Так от 1664. р. селяни з с. Пекалова під Дубном замість того, щоб виконувати розкази арендних дідичів, явно зібрались перейти на Україну, а коли економ хотів їх завернути, відняли від його зброю і виспали йому сотню цїпків, грозючи завдати те саме й жінці арендаря, що втручувалась в се діло ²⁾). — Шляхтича Куберського, заставного дідича с. Котова Луцького повіта, що вернув ся після того, як вийшли козаки і російське військо, селяни схопили, ограбили і віддали козакам, а сі вже віддали його в полон Москалям ³⁾). Р. 1707. кілька селян з с. Матийок Луцького повіта обступили в лісі управителя маєтності Баховського, наче-б то з приводу якоїсь просьби, стягли його з коня, порубали сокирою і тут-же закопали, засадивши могилу дрібним сосняком та вересом, щоби знищити всякий слід злочину, якого подробиці визначають ся особливою нелюдськістю ⁴⁾). Такого самого характеру було й вбийство шляхтича Погребецького, що зупинив був втікачів з с. Костюхнівки ⁵⁾).

¹⁾ Ивашевъ: О древне сельскихъ общинахъ, ст. 46.

²⁾ Прилож. № XVII, ст. 52.

³⁾ Ibid. № XXI, ст. 63.

⁴⁾ Прилож. № LXXXV, ст. 284—288:... „Rękę prawą obuchem przetręcili, tandem zwlokшы z konia, wszyscy do siekier rzuciwszy się, na ziemi rąbali, głowę z mózgiem tymiż siekierami na sztuki roznieśli, piersi pogruchotali obuchami, aż po śmierci, gdy się piersi palcem kto dotknął, kości za skórą iako orzechy rozsypane odrywali się, że zaś za gardło znać dusili, szyja wszystka y gardło iak węgl czarny zostało; co sprawiwszy, złomawszy go y zwinowszy we dwoie, z plec głowę do nóg przywiодszy, iамę w tymże lesie wykopali y tego trupa rozsiekanego, we dwoie zwinionego, w te iамę storezma wepchali, y na tey mogile, żeby nie znać było choiny młodey y wrzosy nasadziwszy, odeszli; co zaś ci zabójcy za okrucieństwo czynili, iako dokazywali — groza słuhać, iak sami teraz przed ludźmi gloszą y iako się męztwen swoim zalecaią“.

⁵⁾ Прилож. № LXXXIX, ст. 297—299.

В И С Н О В О К.

Зводячи до купи все виложене ми приходимо до таких висновків що-до долї селянського стану південно-західної Русі під литовським, а опісля польським пануванням:

1. Февдальна система великого князівства Литовсько-руського завдячує своє повстання не так перенятю, як головно розвиткови з відносин князів до дружинників через заміну грошевої платні на земельну, себ-то має аналогічне походження з „помітною“ системою східної Росії, хоча в дальшому розвитку зовсім розійшлась із нею.

2. Під впливом цієї системи в період її панування станові відносини не були докладно означені. Більша часть хліборобської людности заховала особисту волю, підлягала загальному судови або користала з громадського суду, поносила податкові тягарі в користь держави і не була позбавлена права до землі, хоча се останнє було однаково доступне і задля неї і задля вищих верстов.

3. Економічні умови побуту селян були у відворотних відносинах до степені залюднення краю і ставали тим тяжчими, чим більш зростала людність в тій чи иньшій частині держави й тому то за кожної даної епохи они були легчі по південно-східній частині під впливом достатку незаселених земель, сусідства Татар та Козаків і триваючої кольонізації лівобережної України.

4. Обмеження селянських прав почалось перш за все з суду, потім виявилось в переході до дідичів податкового права, а вкінці у виключенню селян від права посідання землі та особистої свободи.

5. Згадані обмеження спостерігаємо від другої половини XV. в., а особливо вони розвивають ся у слідуячій століттю, в часі загальних законодавчих реформ і остаточно санкціонують ся третім статутом, яким скасовано невольництво як назву, на ділі-ж завдано в неволю весь хліборобський стан, тоді як дідичі самі від сього часу набули рівноправність між собою і загарбали всю державну власть.

6. Слідком за встановленою неволею почав ся постійний зріст селянських обовязків, які стали особливо тяжкими під впливом дочасних дідичів, арендарів та заставників, що викли-

вало своєю чергою збільшенне селянських утєч та аграрні злочини.

7. Загальна реакція селянського стану в формі явних повстань виявилась переважно не по тих місцевостях, де положенне сього стану було важче, а саме там, де воно давало більший простір задля самостійного розвитку народнього життя та заможности хліборобів.

8. Селянські повстання XVII. в. мали більш-меньш позитивні наслідки, тільки задля тих місцевостей, що через їх перейшли до Росії; в границях же Польщі пісьля многих руйновань краю від 1648—1720 повстали знов попередні відносини і обовязки селян почали знов постійно зростати.

9. Вкінці з переходом краю до Росії панська власть була обмежена в своїх розмірах, але zarazом набула в полішених їй межах більшу, чим передше, безпеку через офіціальну підмогу від виконуючих властей і тільки загальний розвиток російського державного життя приніє з собою дальші обмеження, а остаточно цілковите знесенне панської власти.

ПРО ПРАВНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН У XVIII. В.

НАПИСАВ

Володимир Антонович.

Від першого сполучення межі Литвою і Польщею за Ягайла до Люблинської унії минуло дві сотні років. У протязь цього часу Поляки й уряд, цілком підлягаючи під польський вплив, безперестанку впливали на себе, щоб оскільки мога зміцнити звязок межі обома країнами та витворити з них одне неподільне політичне тіло. Але сі всилоння подибували сталий відпір з боку Литви, заснований на почуттю расової та політичної самостійности своєї держави, на багатьох відрубних рисах суспільного устрою, та на витворених обичаях та звичаях. Тільки після того, як литовська суспільність підпала у протязь двох віків польському впливу, коли під натиском цього впливу почали у вищих верствах суспільности зникати риси суспільного побуту, що не скидалися одна на другу, й коли проміж литовською суспільністю скріпла верства, яка у сполученню з Польщею бачила значні особисті вигоди, так от тоді тільки урядови й можна було приступити до давно бажаної для Польщі унії. У хвилину першого сполучення Литва уявляла з себе цілковито ріжний від Польщі суспільний організм, який не то що виявляв споконвічні ріжниці що до походження своїх мешканців, їх віри та мови, але так-само-ж несхожий з Польщею й характером та ступнем розвитку державних та суспільних форм свого побуту. В обох державах сі форми однаково склалися з двох супротивних основ: слов'янської громади та германського феодалізму, але обопільний вплив їх поміж собою, сила та протязь впливу феодалізму й самий хист переймати у Польщі й Литово-Руському князівстві були неоднакові, отже ж через се й виникли цілком неподібні між собою наслідки, у виді того, як от буває у хімічних сполученнях ріжних матерій, коли у добу самого сполучення

змінено увоми функції, то наслідком останнього можуть стати, при одних й тих самих складових частинах, дві цілком неподібні одна до другої речі.

У Польщі словянська громада підпала під вплив германського феодалізму геть за раніших часів. Вже в X в. польські князі записують ся у число членів святаї римської імперії, але щоб оборонити якусь частку самостійности, навіть яко ленників імперії, польські князі та королі мусіли видержати три сотні років боротьби з Німцями. Напруженне, які ся боротьба викликала, не дали ся дурно. Встоюючи за національню незалежність, Поляки мусіли раз на завіди зректи ся громадського національного устрою у життю. Довгочасна боротьба поділила старосвітську громаду на дві верстви: військову та хліборобську й перша (військова верства) зараз же повернула виключне на свою користь усї політичні та суспільні права, які колись-то були власністю всієї громади. Останню реакцію кметів хліборобів рицарського верства придушила остаточно в XI в.; при кінці цьогож віку в одному зі стирійських монастирів вмер останній король, про якого всі забули, якого рицарі вигнали з рідного краю, а духовенство, що потягло за рицарями, прокляло, але який попробовав стати на бік кметів і шукав, може бути, межі кметями ґрунту, що-б піднести права мовархічної влади, яку чим дальше усе більше обмежувала військова верства. Вже з кінця XI в. рицарство практично захоплює у свої руки всю політичну владу в країні й кладе ґрунт тому ладови, який у пізніші часи мусів цілком розвинути ся у шляхецькій речі посполитій. Фактично переважаючи у державі, польське рицарство, не вважаючи на повсякчасну боротьбу з Німцями, дуже швидко переймає від останніх германські верстові розуміння, якої додають рицарству сили тим, що постачають моральну підпору за для фактичної переваги військової верстви. А все-ж таки германським аристократичним розумінням неможна було цілком запанувати у Польщі. Феодалним умовам тут не можна було увійти у норму вже тому, що тут рицарство не було верствою завоювників, якім вільно було і землю й тубольців вважати за свою власність, здобуту мечем й яку треба поділити межі їх, до того ж завоювникам можна було-б визнати за ґрунт до ділення та обопільної залежности поміж собою ті степені, які

кожний з їх посідав у військовій єрархії під час завоювання країни. Навпаки польське рицарство, від'окремлюючись з проміж народу, що мав рівне за для всіх право, пильно доглядав, щоб продинокі його члени не повертали на свою власну користь верстової переваги у більшій мірі ніж і всі інші члени військової верстви. Таким робом, виділяючись з словянської громади, рицарство польське розуміння про рівне право переносило у своє верстове коло, воно засвоювало германські аристократичні розуміння що до верствів не військових й задержувало словянську рівноправність громадську що до умов промеж себе, витворюючи ту гібридну політичну форму побуту, яку польські історикі зазначають назвою: „шляхецька демократія“¹⁾. З початку XIV в. польське рицарство з'являється цілком складеною вже, з'організованою та повноправною верствою, воно встигло зовсім від'окремити ся від інших верстов суспільности, збути ся від усіх громадських повинностей, окрім військової, захопити земельну власність та обмежити монархічну владу. З часу Хенцінського сойму (р. 1331) влада видавати закони та класти рішенець на всі, скільки-будь факхові державні питання переходила до рук рицарів-шляхти²⁾.

Приладнання рівноправних громадських основ до верстового побуту шляхти не мало впливу на пом'якшення аристократичної виключности сієї верстви, навпаки воно надавало ще більшої сили виключности. Що найбільшійший шляхтич, вважаючи себе за цілком рівноправного члена з найбагатшим та найзначнішим з своєї верстви, тим самим ще дальше відсовував ту межу, яка відокремлювала його від нешляхетних верствів. Беручи участь у витворенню законів, у керуванні державними справами, в виборі королів — через се саме шляхтич вирозумівав повність своїх громадянських прав, не обмежених ніякою верстовою єрархією, й гордував ними, — отже се й надавало йому привід зневажати верстви, яким відмовлено сих прав, та відчувати у собі право панувати над ними й нехтувати ними. Складаючи компакти, рівноправну й в порівнянню вельми

¹⁾ „Gminowładstwo szlacheckie“ у Лелевеля та Марачевского.

²⁾ Слово „шляхта“ на думку К. Шайнохи старо-германська форма слова „geschlecht“ рід, позичана у Німців, щоб відрізнити людей „родовитих“ від простих.

численну аристократичну верству, шляхта не виявляє тих перехідних ступенів, які-б, знизу кінчаючи феодальною драбину, прилучалися до народу й часами, придушені вищими верствами, захотіли-б знайти в народі пункт підпори та допомоги задля розширення власних прав та інтересів. Що до народу то вся сила шляхти лягала на останній рівним тягаром, а що до експлоатації та гнету нешляхетних верствів, то тут зазеїди шляхта виявляла примірну й рідку, що до рішення інших питань, згоду.

Рівноправність шляхтичів, так звана „шляхецька демократія“, дуже рано впала тяжким ярмом на долю польських селян. Вже у XII в. усі повинности, які справляли громадяне на державу: десятини, підводи, варту й т. ин., шляхта повернула на свою користь, не поділяючи на різно розуміння інтересів держави й інтересів шляхецької верстви. Одночасно з сїм, на підставі грамот князївських, якими поодиноким людям давано право суду над кметями по відомих округах, шляхтичі засвоїли собі се право на обширі всього королівства. Опісля сього в XIV в. обмежено право вільного переходу селян — у статуті короля Казиміра ухвалено, що у протяг року тільки одному селянинови вільно помандрувати геть з свого села, а такечки ж визначено й кару та пеню втікачам-селянам, навіть й у такому разі, колиб вони довели, що мусіли втікати від нелюдського поводження з ними шляхтича. Закон сей дозволяв крестянам мандрувати з села тільки у таких трьох випадках: коли дідич знущався над жінками-селян, коли з селянського добра правили пеню через злочинство дідича, або коли через провину пана селянам на рік відмовлено церковної відправи. Не вважаючи на сї незручні тези закону селяне користалися ще з двох фахових прав: земля, над якою вони працювали, складала їх власність і закріпленне їх до сїєї землі було чисто особисте, а не нащадкове. — Правда, що земельну власність обложено значною податтю на державу (12 грошів від лана), та окрім того крестяне платили панові подушне (głowne), але останній не мав права ані одібрати від селянина землі, ані міняти його наділи, ані впливати на спадковий перехід землі. З другого боку крестянин, примушений законом не кидати землі мав повне право відсилати своїх синів та виряжати їх у інші села або

в міста задля науки ремеслу й т. ин. Але небавом обидві згадані вище пільги скасовала шляхта, яка держала в своїх руках владу видавати закони: р. 1374 король Людвик прохав у шляхти передати престол після його смерти одній з його дочок; після довгого змагання нарешті на кошицькому з'їзді він досягнув бажаної згоди, але натоміць він мусів раз на завсїди поступити ся на користь шхягті тим податком, який платили селяне на державу за землю. Через кошицькі ухвали крестяне мусїли щорічно в державний скарб виплачувати за лан землі тільки 2 гроші, а решту 10 грошів мусів відобрати пан. Тиким чном вийшло, що кметї платили чинш за свою спадкову землю на користь шляхтича; очевидно, що після сього шляхтичови вільно по своїй сподобі збільшити сей чинш (тим більше, що тойже самий шляхтич був єдиним судцем, до якого крестянам можна було вдавати ся з сунліками), грошову платню одмінити на натуральну, одібрати землю, на случай несправної платні, передати її чиншовикові справнійшому або такому, що обіцяє далеко значнійші гроші й т. ин. Одно слово окрім тієї, що була вже, особистої залеглости крестянина, з'явила ся друга, ще важча й безпорадня — залеглість економічна, — земельна власність випорсала з рук крестян. Слідком за сим скасовано право, на підставі якого синам крестянина вільно виходити з села. З початку (у постанові короля Івана Альбрехта) його обговорено таким робом, що з кожної сїм'ї одному тільки синові вільно переселити ся, а згодом і зовсїм знесено. За короля Зиґмунда I. закон у сьому напрямі пішов ще далі: він встановив відносини шлюбів крестянських до кріпацької залеглости, ухваливши, що як поберуть ся, то нова крестянська сїм'я мусить йти у підданство до того дідича, на якого землі воно оселило ся. Таким робом устрейство крестянської сїм'ї підбито під контроль дідича й повінчати ся! стало можливим тільки за згодою останнього. — Нарешті р. 1520. сойм, що відбув ся у Торні, завів панцину, яко загальну повинність обовязкову для всїх крестян у королівстві, зверх тих чиншів та податків, які вони виплачували¹⁾.

¹⁾ Volumina legum (вид. 1859) т. I., стор. 13, 24—25, 119, 172, 178. Також Moraczewski — Starożytności Polskie, т. I., стор. 127—131, стаття „chłopi“.

Таким робом низкою прогресивних засобів, які допроваджували до законної норми фактичний захват крестянських прав та особи, шляхта встигла ще за довго, в перед Люблинською унією повернути] крестян у свою повну й безумовну власність.

Рівноправність членів шляхецької верстви, певне обмежене дворянською верствою монархічної влади та безумовне панування шляхти над особою селян — ось ті характерні риси польського суспільного ладу, на які пристала польська шляхта й прикликала землянів литовських, закликаючи до політичної спілки.

Тим часом суспільні відносини у Литві склали ся зовсім на инчий лад, і тільки пильні заходи уряду в продовж двох сотень років змогли підігнати та наблизити до польського устрою литовську суспільність о стільки, що можна було пропонувати унію не в жарти. В добу ж першої спілки за Ягайла устрій сей був цілком відрубним від польського що до всіх трьох наведених вище умов, а через се окрім зверхнього звязку, виразом якого була особа короля загального для обох держав, неможна було і гадати про повну спілку.

У великому князівстві Литовському походження аристократії засновано на звоюванні Литвинами велечезних південно-західних руських земель, яке відбуло ся дуже швидко (з половини XIII до кінця першої чверті XIV в.). Литовський нарід притиснутий двома дужими німецькими орденами, які бажали знімчити одну по одній всі галузі його, виявляє надзвичайну енергію в обороні. Боронячи з дивовижною тревалістю та впертістю свою самостійність, Литвини нарешті виrozumіли свою несилу. Усім потугам литовського народу, за найбільшого напруження їх не можна було видержувати натиску германських рицарів, які заповнювали свої ряди війська безупинною вербовкою промеж рицарями всієї західної Европа. Отже ж й за таких тісних обставин Литвини дали собі раду; вони не залишаючи боротьби з Німцями, кидають ся на сусідні уділи руські, що збезсилили через безладдя з приводу нескінченних чварів та що стерпіли страшенну втрату від монгольського нападу, опановують майже без праці величезною територією і дбають надати їй такий устрій, який більш за все спричинив ся б до збільшення військового континенту, потріб-

ного за-для боротьби супроти хрестоносців. Військовий лад по ново-звойованих землях та витяг з останніх войовничих сил, ось мета, що під час першого устрою панувала переважно в литовсько-руським князівстві: отже суспільний устрій у цьому князівстві повинен був втворити ся під впливом сівї необхідности. Литвини й ужили феодальної форми, яко такої, що виявляла ся перед усього сама через себе, що виникала з пануючих скрізь у той час розумінь натурально-господарського устрою держави, зразок якого, по можливости вироблений, можна було бачити по німецьких державах. Великі князі литовські через звойовання Руси придбали величезні обшири землі й зараз же ужили всю землю, що достала ся їм, яко скарб, гідний за-для наймів військового люду. Принципіальне визнаючи, на підставі права звоювання, всю землю своєю особисною власністю, великі князі зараз же відчужували її на підставах ленної залежности, нащадкової та особистої. Великі князі роздавали землю то цілими великими уділами другорядним князям литовським та руським¹⁾, то більш дрібними шматками землянам, — нащадкам дружинників князів руських або рицарям литовським та чужоземним, що були в них на службі; а то віддавали вільним громадам мійським та сільським, нарешті-ж особисто вільним хліборобам (бояре панцирні та путні), вимагаючи намісць відданної землі однієї неодмінної умови: військової служби, відповідної до кількості землі. — Точнісенько на таких умовах другорядні князі уділові віддавали частками землю, що достала ся їм, своїм землянам та боярам: нарешті земляне по св'їх маєтках також мали боярів, що мусіли справляти на них військові послуги²⁾. Таким чином рицарська верства у великому князівстві Литовському уявляла цілу градацію залежних один від одного ленників, які не рівно користали ся з земельної власности й сто-

¹⁾ Литовські князі роди походили або від родів царствуючого князя (Гедиміновичі), або від значійших його військових діячів (Гольшанські, Радзівілі й ин.). — Руські роді були нащадками руських князів уділових, що визнавали над собою владу великого князя литовського (Острожські, Четвертинські, Друцькі й ин.).

²⁾ Акты Ю. и З. Рос., т. I, 58, 70, 226; т. II, 63, 66; Акты Западной России, т. I, №№ 10, 17, 18, 19, 20.

яли у різних відносинах до центральної влади: тоді як зверхні стани військової верстви через родинні звязки, вплив та обшир володінь стояли майже нарівні з великим князем, нижчі стани (бояре) непомітно зливалися з вільними хліборобами і мійськими громадянами. Коли прирівняємо сей устрій до польського, то ясно визначаються дві риси, що рідко поділяються між собою: брак у Литві рівноправності між членами дворянства та недостача різкої верстової межі, яка б поділяла шляхецьку верству і верстви невійськові.

Відносини військової верстви до селян у Литві уявляли не менше надзвичайні риси супротивності: у великому князівстві Литовському крестян не пригночено як у Польщі цілою системою ворожих за-для них законів. Литовське дворянство само витворилося недавно й не встигло ще сформуватися у стало з'організовану верству; відносини дворянства і крестян до редакції литовського статуту не занотовано ще й законом, укладалися ж під впливом звичаю, переказів старих людей та місцевими умовами земельної влади. — Взагалі у великому князівстві Литовському до люблинської унії становище крестян у порівнянні було дуже вільне: крестяне користалися в якійсь мірі з права самосуду в копних судах або нарівні з служилими людьми підлягали судови старостів та інших великокнязівських урядників. У більшості випадків крестяне мали земельну власність й значне число їх користалося з повної особистої волі, обмеженої тільки часовими контрактами з доброю охотою. — Позаяк становище крестян обмежувалося звичаєм, який витворився в тій чи инчій місцевості під впливом економічних та історичних умов, то й відносини останніх до дворянської верстви були різними. Загального рівня залежності не було. Після вказівок, що збереглися, по дарових грамотах та запродажних записах того часу, а також після нотаток, які заведено до статуту під час його редакції, ми можемо занотувати такі групи, на які, відповідно більшій чи меншій повноправності, розбивалася вся сила хліборобської людності великого князівства Литовського: 1) Челядь невільна або двірські слуги, 2) отчичі, 3) данники та 4) люде похожі, слободичі або вольники.

Невільна челядь у великому князівстві Литовському складала ся в єдину цілком безправну верству крестян, але се повне рабство могло бути тільки особистим: діти рабів, відповідно звичаєви, який певно виходив з економічних умов краю, зареєстровували ся в отчичів а з часом сьому звичаєви надано силу закону. Взагалі за джерело особистого повного рабства визнавав ся тільки полон під час війни, уся-ж решта рабів зречення від особистої волі: продаж себе в рабство, народження від рабів: шлюб з рабом, віддача у неволю за злочинство були обмежені звичаєм до дочасного значіння, часового контракту або взагалі скасовано. Сей звичайовий погляд на неволю згодом відгукнув ся в законі, коли вкладав ся литовський статут; такечки продаж у неволю заведено до статуту у розумінню часової служби, обовязкової до того часу, поки вартість послуг не буде відповідати грошам, які поперед узяв довжник. — Походження від рабів було всунено заведенням дітей челядників у реєстер отчичів; шлюб з рабом, давав право вимагати розводу, після якого вільний, знов одбирав свою волю; нарешті віддача у неволю за вдіяне злочинство тій особі, якій воно зроблено на шкоду, такечки ж трактовало ся як джерело сповнення зроблених убитків через виплату їх натурою — відбуттям відомих послуг, аж поки не буде відроблено вчинену з'обидженому шкоду, тільки людей виданих з'обидженому за-для кари на смерть, вважали за рабів останнього до живоття, на случай, як скривджений пристав на помилування; але і сей звичай з часом набув значіння тільки часової, хоча й більш довгочасної залежності; за другої редакції литовського статуту (р. 1566.) його скасовано¹⁾. Таким чином за існування всіх вище наведених обмежень, челядь мусіла скласти купку вельми не численну поміж крестяньською людністю у великому князівстві; і ми справді пресьвідчуємо ся у сьому, коли переглянемо грамоти того часу. З числа 42 документів, на яких більш менч точно зазначено відносини крестян у західній Русі до Люблинської унії, тільки в двох згадано про „челядь невольную“²⁾, тоді як

¹⁾ Леонтовичъ. Крестяне юго-западной Россіи по Литовскому праву. Университ. извѣстія 1863 г. Ноябрь. стор 16—18.

²⁾ Актъ Юж. и Зап. Россіи, т. I, №№ 45 та 56.

у решті документів перелічено тільки отчичів, людей тяглих, данників, слободичів і т. ин.

Другу категорію селян складали отчичі (дідичі, селяне, підданці чи просто люде). Вони різнили ся від челяди тим, що залежність їх від пана була не особиста, а обставляла ся умовами користання відомим шматком панської землі, за яку вони справляли „службы и работы“ та платили „подати“. До кінця XVI. в. панови не вільно було відчужити отчича без землі; отчичі вважали ся за повноправних що до маєтку, иноді навіть посідали земельну власність, але їм не вільно було зійти з землі й коли стороння людина введе їх то се лічило ся вже за крадіж — таким робом отчичі уявляли з себе категорію люду строго приписаного до землі (*glebae adscripti*). Джерелом залежності отчичів від панів було походження їх від челядників-бранців, тому то про них часто згадуєть ся з додатком „отчичи прирожденные“¹⁾. Залежність отчичів від землі, з якої вони користались, ясно зазначаєть ся самим текстом грамот: так по дарованих грамотах великих князів на маєтності в реєстрі доходних статей постійно подибуємо такі вислови: „нехай они тыи люди держать и зъ ихъ землями пашными и бортными, и съ сѣножатями и зъ службами тыхъ людей и податями и зо всемъ съ тымъ, какъ тыи люди ку замку нашему служивали и въ своихъ границахъ маютея“. — Кількість повинностей, які справляли отчичі по грамотах та документах зазначаєть ся звичаєм, такот у замітному листі р. 1490., повинности отчичів зазначено таким робом: „А проміняв я той маєток... з усіма придатками, як я сам держав... А люде мої „дідичні“ на ймення: (показано 25 імен) мусять служити так, як повів ся в тій землі звичай, а не йти собі геть від його“²⁾. Численність цієї категорії крестян, оскільки можна бачити з документів, що зацілїли до нашого часу, була далеко більша ніж численність невилної челяди, але все таки була менча ніж кількість двох инчих категорій: данників та людей похожих: з числа гра-

¹⁾ Леонтович, стор. 14—16.

²⁾ Актъ Юж. и Зап. Россіи т. I, №№ 47, 49; Памятники, изданные временной ком. для разб. древн. акт., т. I, ч. 2, стор. 2 та 52.

мот, які ми переглянули, 8 ясно згадує про отчичів, 16 про данників та 10 про слободчиків.

Дуже численну категорію селян у великому князівстві Литовському складали данники; вважаючи на даровані грамоти, що заціліли до нашого часу, спостерегаємо, що чим до ранішого часу належать сї документи, се-б то чим менше встигли в Литві набрати ся польських правничих розумінь та польських звичаїв, тим частійше згадуєть ся про данників й тим рідше про отчичів. Так от з 6 дарових грамот великого князя Свидригайла, які належать до першої половини XV. в. (1408—1458). вї одна не згадує про істновання по надаваних маєтках отчичів або невольної челяді а всі шість зазначають повинности крестян, що жили в подарованих маєтностях, виключно платою данї або подати: „со всеѣми платы што къ тымъ имѣніямъ слушаєть и слушало“¹⁾. Данники були вільними хлїборобами, що більшістю посїдали надїли власної землі; позаяк вони не справляли військової служби, то натомісць й вони мусїли давати на державу, се-б то на великого князя, відому данину грїшми чи далеко частійше натурою: Але одбирати сю данину та знайти за-для неї ужиток на всьому величезному обширі великого князівства було незручно, тим то князі й більше дбають перевести сю повинність прямо на обовязок військової служби. Позаяк же данники посїдали шматки землі уже за малї, щоб їм можна було скласти цілу „службу“, та до того мабуть не мали й охоти до військової справи, так от князі й передають право одбирати данину людям військової верстви, вимагаючи натомісць збільшення кількості військової служби, яку вони справляли. Походженне залежности данників через оттакі контракти, ясно виявляєть ся з тексту деяких грамот. Так наприклад у даровій грамоті великого князя Олександра, яку він дав р. 1500. Генрихови Шлягеру на маєток у пуці Берншт. ській, сказано: „И тоє имѣніє и люди вышєйписанные потвержаемъ... съ платы грошовыми и медовыми и куничными и котрымъ-колвекъ именовъ могутъ названы або менены быти... нехай онъ то держить, а намъ съ того службу

²⁾ Акты Юж. и Зап. Росс. т. I, №№ 19, 20, 24, 25; Грамоты вел. кн. Литовскихъ, №№ 3 та 8.

земскую заступаєть, какъ жо оные бояре, шляхта наши намъ служатъ“¹⁾. У другій грамоті сього-ж самого князя р. 1496. висловлено: „Былъ намъ челомъ намѣстникъ Звягодьскій, Яцко Мезь, а просилъ у насъ во Врудкомъ повѣтъ челоуѣка, на имя Лазорка, и зъ его сынами и зъ братаничи его, а повѣдалъ намъ, што жъ дей съ нихъ одна служба, а дани они дають двадцать ведеръ меду и четыре ведра, а помернаго два гроши и подымщина, а служба дей ихъ — тоє три дни сѣно косятъ, а три дни жыта жнуть и иныи службы служатъ; ино мы того челоуѣка, Лазорка Мошкевича, и зъ его сынами и зъ его братаничи дали ему изъ данью и зо всеми ихъ землями спашными и зъ бортными и со всемъ потому, что здавна тыи люде держали“²⁾. Суть контракту — поступ князя приватній людині данини, яку відбирав він від вільних державців землі, що володіли землею „здавна“, за військову „службу“ виявляєть ся з наведених грамот. Хоча факт володіння крестян землею, як данників, такєчки й отчичів, те що закон визнає за ними земельну власність ми подибуємо на кожному кроці по тодішних документах: майже по всіх актах, де тільки згадуєть ся про крестян, прописано поруч і вислов: „со веѣми ихъ землями пашными и бортными“. В одному судовому листі р. 1498., коли обмірковувано позову за владу „грунтами“ помеж дорянокю Светохною Щепиною і „людьми Кошевицкими, Горностаєвцами и Гаковцами“, крестяне зі згаданих волостей оповістили князеві Федору Ивановичу Ярославичу, який розбирав се діло: „мы милостивый пане не на Светохну тые земли розробили, але на себе, а такъ, дей ваша милость, дубровы напротивко тыхъ земель нашихъ старыхъ нехай она также собѣ розробливаєть“. Князь визнав докази крестянів справедливыми, признав за ними власність спорних земель й виділив Светохні инчі землі.³⁾

Не втрачючи земельної власности, особистої волі й повного права, крестяни-данник, окрім оброку, нічого більше не повинен був давати на користь дворянина. Сама кількість та

1) Акты Юж. и З. Россіи, т. I, № 33

2) Грамоты вел. кн. литовскихъ, № 10. — Подібну грамоту заведено й до „Актвъ Ю. и З. Рос., т. II, № 73, III.

3) Акты Ю. и З. Рос. т. I, №№ 182, 47, 60, 72, т. II, № 100 й т. и.

якість данини обмежувала ся звичаєм, але близько до правди, оскільки се можна спостерегти по уривкових відомостях, що вони були зтяжкими данникам; взагалі данину відбирали натурою: данина медова згадуєть ся частійше за все; иноді до неї прилучаєть ся данина боброва та куничня, рідче згадуєть ся дякольне, а ще рідче данина житом, та грошима; прибавка кількох робочих днів на рік, от як у згаданій грамоті, у виключних тільки випадках сполучаєть ся з реєстром данини ¹⁾).

Нарешті останню категорію крестянів у великому князівстві Литовському складали слободичі, відомі під назвою: людей захожих, прихожих, похожих, слободників або вольників. Слободичі були вільними людьми, що не мали земельної власности, вони контракували шматки землі дворянів, яким князі жалували пустоши з правом „людей на новомъ корни посадить“, або „ново посадить“; иноді навіть у грамотах ставило ся державцєви за безпремінний обовязок до якогось терміну завести на подарованому пустирі селидьбище. Коли люде похожі осідались „на новомъ корнѣ“ то давали дідичєві „листъ или записъ добровольный“, стверджений трьома сторонними сьвідками, на підставі якого контракту вони брали на себе обовязок за взяту землю давати панови відому умовлену кількість збіжа, яке вони здобуватимуть з землі, або відбувати відому службу, або нарешті, давати „платы“. Позаяк похожий чоловік, коли оселявсь у більшости випадків одбрав у дідича ще й запомогу, то от у такому випадкові він приймав обовязок до часу не зходити з землі (за сѣдѣльй); в инчому-ж разі (незасѣдѣльй) йому вільно зійти з слободи коли завгодно, але муєть заплатити „выходъ, какъ въ земли обычай есть“ й виплативши його, мав право „пойти, где хочетъ“. По маєтках слободичі користали ся з ріллї й тоді, нарівні з отчичами, звали ся, що до роботи, „людьми тяглыми“ або відбирали на своє користання бортьові вгоддя: „бортники“, або ж наймали тільки один ґрунт і тоді звали ся „огородниками“. У всякому разі залежність їх від пана була виключно економічна й вони

¹⁾ Акты Ю. и З. Рос. т. I, №№ 37, 60, 72; Грамоты велик. князей литов. № 37 та инчі.

зберегали право на особисту волю та повноправність що до маєткових та правничих відносин ¹⁾.

З реестру категорій, на які поділяло ся крестянство у великому князівстві Литовському та з порівняння їх правничого та економічного становища з станом „хлопів“ у Польщі, виявляєть ся та величезна різниця, якою визначали ся, що до верстового побуту, обидві держави у мент першого сполучення. З помеж усіх категорій литово-руського крестянства одна тільки невільна челядь була в тому становищі повного безправя, яке в Польщі виїло над усією силою хліборобської людности; та й ся категорія в Литві складала виключне, нечисленне та переступне явище. Отчичі були вже у безпорівня кращому становищі: самосуд, джерелом якого була участь у копах, маєткова вартість прав, залежність від землі, з якої вони користали ся, а не від особи пана та заборона відчувувати їх від сїєї землі давали їм становище, яке було без порівняння вищим ніж польських селян. Нарешті в Литві більшість крестян: данники та похожі, складали хліборобську верству, яка користала ся з повної особистої волі — явище, якого вже не було в Польщі під кінець XIV. віку.

Таким чином і в відносинах дворян до крестянської верстви Литва уявляла з себе остільки-ж різку відміну від Польщі, як і в умовах членів шляхецької верстви промеж собою до монархічної влади. Обернути в нївець сї три різниці в устрою обох держав було необхідним, щоб допровадити до бажаної Полякам спілки. От польська шляхта й затрачує дві сотні років безупинних всилувань на початкову працю, поки нарешті, сї всилування довели до бажаного кінця р. 1569. Звісно для виголошування політичної спілки першу необхідну умову складала згода на єї короля, якому доводило ся виголосити зречення на користь литовській шляхті від нащадкового права на корону, від необмежної влади та від права власности над землею, яку пороздавано дворянам на умовах ленної залежности. Потомкам Ягелли, які завсїди жили в Польщі під

¹⁾ Аткы Ю. и З. Рос. т. I. №№ 21, 24, 25, 33, 56. — Грамоты вел. кн. литовскихъ, №№ 3 та 39. — Памятники, т. I, ч. 2, стор. 3. — Леонтовичъ, стор. 8—9.

впливом польського сенату та польських соймів й які звертали особливу увагу на поступ польських справ, легко було згодитись на такі відступи й останній з них Сигизмунд Август, за кілька років до Люблинської унії (р. 1564 та 1566), самохіть зрік ся віковичних прав Гедимнівської корони¹⁾. Далі, окрім згоди монархичної влади, нова унія в осередку самого великого князівства Литовського мусіла опирати ся на ту верству, яка-б у переході з литовського суспільного устрою на польський мусіла знайти розширення, до можливих меж, своїх прав особистих, верстових, маєткових та політичних, се-б то на шляхту. Серед феодального розділу литовської військової верстви польським шляхецьким розумінням про рівноправність дворянської верстви не можна було надівати ся на зустріч з однаковою сімпатією на всіх ступінях феодальної ерархії. Тоді як князі та великі ленники дивили ся на шляхецьку рівноправність, яко на інститут, який повинен безчестити їх становище в країні й зрівняти їх з землянами та боярами, що равійше підлягали під них; останні, навпаки, вбачали тут розширення своїх прав, легальне зрівнання їх з вищими достойниками та уділовими князями, вбачили тут можливість набути повну незалежність що до земельних так і верстових відносин, нарешті, вбачили набути необмеженого впливу на політичне життя краю. Очевидячки, що за такої ростици інтересів литовського дворянства, Поляки й уряд, яким Поляки кермували, повинні були за-для запровадження унії звернути особливу увагу на землянів та боярів литовських, допомогти скупити ся їм у міцну верству, за всякої нагоди розширювати права їх й особливо старатись ознаймити їх з правами, привілеями та побутом польської шляхти, покладаючи надію на непобориму принаду свого прикладу. Поляки й ужили такий напрямок ділання, починаючи з городольського з'їзду, ухвали якого уявляли з себе начеб то точки програми будучого руху зносин й зазначали остаточню мету їх. У постановках сього з'їзду Ягелло, вносячи своє бажання з'єднати Литву з Польщею намір „зняти з шиї дворянів литовських те службове ярмо, яким вони до сього часу були обтяжені та звязані“ й прирівняти права їх до прав польської шляхти. На перший

¹⁾ Volumina legum, т. II, стор. 29, 31, 65 (§. 3).

раз він дозволяє дворянам-католикам відчужувати маєтності без попереднього дозволу великого князя, передавати їх спадщиною, яко посаг чи дарунок, видавати своїх дочок заміж, не питаючи сузерена, їздити за кордон й т. п.¹⁾ На тому-ж таки з'їзді багато з литовських родів одібрали герби польської шляхти й їх визнано рівними в усіх правах з новими своїми побратимами. Таким робом витворено першу завязь литовської шляхти, яка повинна була вбгати в одну верству всі різні елементи литовського боярства. Тоді як розпочате витворенне литовської шляхти підтримуєть ся поступенною видачею шляхецьких дипломів поодиноким родам литовських дворянів, розповсюдження шляхецьких польських розумінь у Литві посуваєть ся наперед і збільшуєть ся через загальні з'їзди з кожної нагоди, селитьбу польських шляхтичів по литовських областях, через відпис до Польщі окремих литовських земель (Поділля) а більш за все через редакцію литовського статуту. Литовський статут, заховуючи старі правні руські звичаї, що до вияснення відносин верстових редактовано під впливом виключних польських розумінь. Но вважаючи на сутінки, які існували, та на обопільню залежність дворянів литовських одного від одного, статут зовсім не розглядає сих відносин; за те всю військову верству без винятку: „пановъ, князей, шляхту и бояръ“ статут визнає за членів одної благородної верстви, рівноправної промеж себе та різко обмеженої правно-верстовими привілеями від людей посполитих²⁾.

Одночасно з тим як пропoгaнда шляхецтва та рівноправности таким робом проскакувала в Литву, і заступники вищого дворянства вживали своїх засобів, аби не випустити з своїх рук впливу, який випорев уже. Вони оточили великих князів своєю радою й, користаючи ся з заколотів та з недолітства одного з них, узяли з останнього присягу, що він не попустить відписувати областей великого князівства й не буде нічого важного вчинати без згоди на те ради. Князі Острожські, Чарторижські, Глинські, Гаштовди, Радзівіли, Ходкевичі завше дoглядaють за межами великого князівства, складають раду, вимагають обрання окремого князя за-для Литви на случай, коли

¹⁾ Volumina legum, т. I, стор. 29—31.

²⁾ Lelewel Historie de la Lithuanie et de la Ruthenie, стор. 194 та 210.

їх князь перейде на польський престол, подають прошення в іменні земель великого князівства про заборону Полякам заводити по вел. князівстві оселі й заявляють рішучу незгоду за кожної проби внесення унії.

Таким чynom аристократія литовської шляхти пробує боронитись від сполучення з Польщею, але кінець сієї боротьби чи ранійше чи пізнійше неминуче мусів довести до того, що шляхта та польський вплив возьме верх. Не кажучи вже про однаковість сил борців, інтереси, які боронила князівська партія для членів її не уявляли з себе питань першої вартости. І справді, як що ся партія, за сполучення з Польщею, повинна була втратити ті переваги, з яких вона користала у Литві в порівнанню з рештою членів дворянства, слобонити сю решту від усякої правничої залежности від великих ленників та визнати їх цілком рівноправними з собою, то з другого боку на пайок князівської партії припадав значний зиск, бо сама вона визволяла ся з під ленної залежности від великого князя й посідала величезні землі, яко цілковиту та нащадкову власність, якими до того часу тільки з умовами користали ся члени її. Зрікаючись від виключного свого права складати раду великого князя, вона входила у склад веретви, яка остаточно обмежувала сю владу, яка мала в руках голос не поради, а законодавчої влади, яка мала право своїм „veto“ спинити всякий рішенець монархи й перевіряти всі його вчинки та розпорядки. Хоча серед дуже численної та рівноправної шляхецької веретви литовські князі начеб то повинні були стати окремими одиницями, а через свою нечисленність непомітними в силі шляхти; але їм легко можна було розрахувати, що рівноправність шляхоцька що до них зістанеть ся мертвою буквою закону. Влада над величезними обширами землі, які зостають ся власністю їх, незмірна перевага богацтва неминуче мусіли надати їм остільки великий вплив на всю силу шляхецтва, що зречення від формального та правничого нерівенства мусіло стати що до них реторичною фікцією. Дійсно, дальший рух історичних подій ясно показав, що після Люблінської унії в Литві не то що послабшав вплив так званих магнатів, а навпаки княжі роди литовські втворили з себе сталий осередок вищої аристократії, навколо якого почали громадити ся заможнійші та значнійші роди самої Польщі. Всла-

влена шляхоцька рівноправність усе таки сяє по соймових про мовах, по редакціях законів, по афоризмах, якими велавлювала сама себе дрібна шляхта („шляхтич, що має одну загороду, рівня воеводі“ „nobilis Polonus omnibus par, nemini inferior“ і т. и.), але що до діла, то се було одна мана. Несчисленні юрби рівноправної братії підслесливо стали до ряду слуг та придворних в богатих панів, продавали їм свої голоси на соймах та соймках, рубали ся в чварливих сварках панів і т. и. Обачнійші члени литовської аристократії вгадували таку свою ролу в речі посполитій й через те один по одному відставали від партії, що боролася супроти унії. А тим часом змагання се держало ся виключно на одних магнатах; та верства, якій довело ся розплачувати ся за унію, за шляхецькі права землянів та за вплив магнатів, не мала сили у політичному життю литовського князівства й неспроможна була голосувати супроти унії з Польщею.

Справді ввесь тягар перестройки суспільних відносин великого князівства Литовського впав на селянську веретву, від якої одібрано й особисту волю, й земельну власність й громадський самосуд. Грабіжка сих прав, можливість повернути литовських селян на той ступінь цілковитої залежності останніх від дідичів, як у Польщі, й були головною причиною, на яку поквапили ся литовські дідичі. Як що за редакції литовського статуту замовчано тільки про відтінки, якими відокремлювали ріжні стани литовських дворянів, маючи на меті виробити промеж ними рівноправність, то в точках, що дотикали ся до крестян, законодавство далеко більше підлягло під вплив польський. Статут, який тричі перероблювано в протяг 60 років, за кожної редакції додавав законів, які все більш та більш притискали селян: то самосуд громади, який був споконвічним руським звичаєм, викреслено з закону на користь доміяяльного суду, то врізано та притиснуто масткову гідність прав крестянських¹⁾, то нарешті, цілою серією ухвал скасовано ріжницю, яка існувала серед окремих категорій литовських крестян, та вжито всіх можливих засобів, щоб прикріпити їх до землі й закріпостити

1) Статутъ 1566 ч. VIII, 5.

під панамі. Так; вже перший статут заводить під загальну категорію людей (отчичів) та челядь, а третій статут зовсім прирівнює їх права промеж собою, попускаючи продавати втікачів-крестян без землі; звідсіль і пішов звичай продавати отчичів без землі. — Далі той самий статут призначає час, після якого так саме й засіділі люде втрачують вільний вихід з землі (10 років), визнаючи таким чином за джерело неволі довгий час мешкання на одному місці; після сього дідичеві варто було тільки пропонувати крестянам вигідні умови слободи у протяг перших 10 років, або довести їх завчасною господарською допомогою до значного довгу, який доконче треба було заплатити до виходу з землі, щоб зареєструвати похожих людей у категорію отчичів, яких теж спровола принижували до ступня невільної челяди. Нарешті статут надає більшої можливости повернути в кріпацтво слободичів через закон про втеки, на підставі якого всякого вільного крестянина, що втік з землі раніше умовленого часу або не сплатив довгу під час виходу, видавано дідичеві, яко його отчича ¹⁾. — Нарешті в статут заведено закони що до маєткової гідности прав селянських сі закони мали нахил прирівняти данників до инчих категорій крестянських, бо люде, що належали до категорії данників, засновували ся власне на дрібній земельній владі. Так от усі три редакції статуту обмежують право лишати своє добро духовним записом: з початку до третини всього добра, а потім й зовсім скасовано право писати духовну. Нарешті третя редакция статуту одбирає від селян-дідичів право давати свої землі дочкам, яко посаг, відступати їх стороннім людам, продавати, віддавати у застанову або в найми без згоди та дозволу пана ²⁾. — Такий розвиток закону, що обмежував крестян, підтримував ся настроєм громадської думки литовської шляхти. — Визнаючи закріпощенне похожих крестян зовсім користним за-для себе, шляхтичі старають ся прискорити його через економічні змови серед себе. Вони відбувають з'їзди, на яких беруть обовязки, не поступатись спільно укладеною нормою умов за-для зложення контрактів з крестянами, які осідають на їх землях на

¹⁾ Леонтовичь, стор. 14—15 та 19—23.

²⁾ Тамже, стор. 35—36,

слободі, й сю загальну норму старають ся оскільки можливо збільшити, додаючи до данини обовязкові роботи та десятини. Вони теж клопочуть про побільшення трудностей за-для виходу з землі крестянам, мотивуючи се формальностями та піднесенням виходової платні. Уряд стверджує сі змови й на-кладає обовязок запровадити ухвалені на них умови й по коронних маєтках та прикладувати їх до похожих людей, які осіли по коронним землям¹⁾.

Таким чином стежкою законів та розвитком верстових розумінь серед шляхецької верстви закріпощенне крестян по великому князівстві литовському посовувало ся наперед й готовило відтручення головнійшої ріжниці, знищити яку було донконець потрібним, щоб провести унію. Коли-ж нарешті сталась унія, то шляхтою, почали вважати умови до крестян, які виробили ся в Польщі, за своє натуральне право й, порушаючи останки крестянських прав, що заціліли ще від підготовляючих засобів, та за які встоював один лишень звичай, одібрали на свою користь. Крестяне, які не складали з себе скупченої верстви, не мали заступників, не вміли провадити політичної боротьби та й не здатні на неї, опротестували тільки тим, що всидовувались невігодної за для них новини, що насунула на них, уникнути втеками, не розбираючи того, що новий лад заводить ся скрізь на обширі всього великого князівства, а через те, виходить, і втікати нікуди. Про те, що втеки крестяни після Люблинської унії складають характерну рису побуту у витвореній через унію державі та й те, що вони досягли величезних розмірів, так про се свідчать і безліч скарг дворянських, з яких зложено цілі томи й заховано у Київському Центральному Архиві, і польське законодавство того часу, що прийшло за Люблинською унією. Переглядаючи *Volumina legum*, ми знаходимо, що у протяг століття (з кінця XVI до кінця XVII в.) сойми видали 42 ухвали що до втікачів-крестян, зпромеж яких 20 спеціальне дотикають ся до областей колишнього великого князівства Литовського. У сих постановках сойми пробують спинити втеки крестян усіма можливими репресаліями та тим, що дають панам ріжні пільги та полекші, аби стежили та ловили втікачів. Сойми видають закони,

²⁾ Памятники, т. I, ч. 2, стор. 8—19.

якими забороняєть ся шляхтичам, з погрозою кари 100 гривен, приймати слуг та крестян, як вони не покажуть писаного свідощтва від пана, на землі якого вони сиділи попереду, про те, що вони вільні, висиділи в його умовлений час і сплатили виходне. За те, що прийме хто небудь чужих крестян, пеня збільшуєть ся до 500 гривен за кожного крестянина, а з часом ся пеня зросла до 1000 гривен; окрім того призначаєть ся пеня, тисячу гривен, тому, хто силоміць відбере від пана втікача-крестянина, якого він вловив ¹⁾. — Гродські уряди повинні були не вагаючись виправляти сї пенї з добра виноватих чи рухомою, чи нерухомою, а на случай смерти виноватого, з добра його наслідників. Окрім того за неявлення на суд після першого закликку з проводу обвинувачення перетримання втікачів, а такечки-ж за найменше змагання видатиїх або виплатити пеню, гродські уряди повинні були виголошувати винуватим осуд банніції ²⁾. Далі сойми постійно клопочуть ся, щоб скоротити формальности процесу що до втікачів та щоб, оскільки можливо, полекшити правничі позви сього напрямку. Так сойми ухваляють: півзваний мусить прибути на суд після першого закликку й на найближчий судовий термін, але ні в яким разї не пізнійше 4—6 тижнів рахуючи від дня выдачи позви; позви про втікачів вільно вести у найближчому гродї, не звертаючи уваги на околицю, де живуть позивач та півзваний; у процесах такого напрямку усуюють ся всі проволочки та відкладання, які попускає закон з ріжних причин у процесах ничих напрямків; грод розв'язує позов остаточною й апеляцією на такий рішенець заборонено приймати у трибуналі ³⁾. — Нарешті соймові постанови давали можливість кликати в суд до відповіді громадських старост та урядників, які через загайку в рухови процесу, відкладання його терміну з приводу якихсь мотивів, або через відмову прийняти скаргу та видати позов спричинили ся до незадоволення того, що відшукав своїх крестян. На случай, якби таке помагання втекам селянським та було доведено старостї чи урядни-

¹⁾ Volumina legum, т. II, стор. 166 та 269; т. IV, стор. 14, 329 та 471.

²⁾ Тамже, т. IV, стор. 329 та 376, та т. III, стор. 456.

³⁾ Тамже, т. II, стор. 176, 185, 189; т. III, стор. 24—25, 95, 955—956; т. IV, стор. 20 (§ 99), 438, 471; т. V, стор. 230, 327 та 367.

кови, то на нього накадано кару і відбирано уряд¹⁾. — Окрім такого безперестаннього пікловання про знесення крестянських втек, про прикріплення до землі та про ствердження залежності їх від дідичів, польський закон зовсім промовчує про крестян, попускаючи їх на повну волю шляхти без усяких гарантій безпечности та оборони їх особи з боку держави. За винятком згаданих законів про утеки, тільки раз одна конституція згадує про селян та її се натякане доводить тільки те, як безмежно польська шляхта розуміла той ступінь залежности, на якому, на її думку, мусіли стояти крестяне. Конституцію сю ухвалила генеральна Варшавська конфедерація р. 1573.; у сій конституції шляхта кладе заповіт не втискувати один одного за ріжницю що до справ віри, але тутже додає: „конституція ся одначе не повинна ані на крихту порушати владу над підданими як мирських, так і духовних панів, не повинна послабляти повинної покірливости до панів серед підданців їх; навпаки, якби десь виникла сваволя під позором ріжницї віри, то у такому разі кожний пан матиме її у будучности право, яке він і завсїгди мав, карати кожного непослушного підданого, як у мірському, так і в духовному згляді“²⁾. Таким робом після розуміння шляхти, яке набуло вартість закону, залежність крестян не обмежувала ся на підлеглисти особистій та маєтковій, але повинна була розпросторити ся й над правом перевіряти совість їх.

Необмежене кріпацтво, що таким робом після Люблинської унії запануваало по великому князівстві Литовському, не здолало стало затвердити ся тільки по південно-західних країнах, де козацтво складало з себе веретву, яка була вільна, володіла землею, була доволі численною та дужою за для того, щоб насправжки стати супроти нового устрою, у рямки якого само козацтво не поміщувалось. Довгий рядок козацьких повстань, який почав ся з кінця XVI. віку і турбовав шляхту до початку XVIII. в., опирав ся між иньчим на спочуттю народу, який вбачав у козацькій реакції єдину тільки силу, яка фактичне припиняла сваволю панів, та обіцяла на случай успіху, заведення кращих, на її думку, суспільних від-

¹⁾ Тамже, т. II, стор. 189 та 208; т. III, стор. 337 та 457.

²⁾ Тамже, т. II, стор. 124.

носин. — Поки козацтво держало ся по Україні речі посполитої, то у гравцях його була країна, куди крестянам можна було тікати у повній надії, що пани зазброєні гродськими приговорами, не досягнуть до них й не оселять їх у попередньому місці життя; була міць, якої в якійсь мірі бояли ся пани сусідних воеводств й яка примушувала їх не доводити власних крестян до краю, що вони не „козачились“ або не втікли у козацькі ряди. До тогож завзята боротьба з козаками, плюндровні походи озвіреного боротьбою польського війська та не менч згубні напади Турків та Татарів, що взяли участь у сій боротьбі під кінець XVII. в., повертали на руїну області, за які сперичались. Після прилучення до Росії Лівобережжя та Запорожжя, межі речі посполитої поужчали й мандрівка за кордони останньої стала задля крестян зручнішою. Нерідко підчас самї боротьби крестяне з цілих областей та округів, зневірившись у боротьбі, кидали рідний край та й перебирались у гетьманщину або в слобідські полки. Отже мимо труднощів, що виникали з боротьби з козацтвом, дідичі південно-західних руських областей мусіли здержувати ся ще й через крестянську мандрівку за кордони речі посполитої, перепинити яку ні правно, ні фактично не було спромоги.

Певне панованне шляхти по південно-західній країні починаєть ся тільки з початком XVIII. в., коли козацтво цілком зникло на Правобережній Україні та коли сталі зносини з Росією, а в купі з тим і те, що на Лівобережже набила ся сила силена люду, як що не зовсім знищили, то до якоїсь міри обмежили можливість крестянських утек. — Але відносно до селян, джерелом яких був шляхоцький устрій речі посполитої, не можна було завести одразу на всьому обширі південно-західнього краю: після того, як зникло тут козацтво, значна частина краю (майже вся теперішня Київська губернія, за винятком тільки самої північної частини її та південні $\frac{2}{3}$ Поділля) дістала ся шляхті в стані повної пустелі; решта Поділля та теперішня Волинь до річки Случ — на заході та до лісової місцевости (Полісся) на півночі ¹⁾ були залюднені дуже не густо; тільки Київське полісся та Волинь були залюднені трохи густійше й могли стати придатним ґрунтом задля при-

¹⁾ Колишній Житомирський повіт Київського воеводства.

ложення до них шляхецьких панських поглядів. Шляхтичі, що відшукали чи наново випрохали документи на села та землі, які лежали по степовій Україні, власне не відшукали по занотованих урочищах сел, але їм лишила ся надія розвинути панські умови тільки тоді, як би їм поталанило зманити у свої родючі маєтності крестян, що порозбігали ся по за Дніпро, то на Новоросійські степи, то у Молдавію. Тим то пани мусіли з приводу пильної економічної потреби пропонувати крестянам користнійші за-для останніх умови селитьби на панських землях, ніж ті умови, які вони знайшли в місцях свого пристаносища. Такі умови пропонували пани й виголошували через своїх слуг та урядників, які заходились „викликати слободи“, їздячи по ярмарках східньої України або списуючи на закопаних стовпах по тих урочищах та селищах, де була думка осадити село, всі пільги, які пани давали слобожанам. Умови сї так висловлювали ся, що просто дивували нікчемністю повинностей, які крестяне мусіли справляти за землю; сї повинности більшістю ставали на вимагання кількох день на рік праці та наймізернійшої данини натурою, або на невеликому грошовому чинші. Иноді пан віддавав крестянам землю на час слободи цілком дурно¹⁾. Хоча виголошуючи такі умови, шляхтичі повсїгди додавали одну вимову, яка здавала ся крестянам не важною; вони призначали слободі час (15—30 років), промовчючи про те, яку вони повинні зробити одміну в поставлених тепер умовах, як мине призначений час пільгам.

Закликаючи людність, що втікла з Правобережя, пани переманювали й охоче приймали крестян і з сусідних більш людних воєвідств речі посполитої. Селяне з Поліся, Волині, західного Поділля, з воєвідств Руського та Белзького (сучасної Галичини) кидали тяжкі умови побуту й бігли то по одинці, то цілими купами на Україну, куди знаджували їх слобідські умови, які давали можливість сподівати ся хоч на дочасну полегкість у тяжкому економічному становищі їх. Нерідко самі пани з степових слобід з'являли ся на Волині або Поліссі, їздили по селах і підмовляли чужих селян до себе на слободу або „викачували“ їх, як казали тоді. Потреба робочих рук була остільки великою, що виник окремий про-

²⁾ Див. № 21, стор. 53. (Архивъ Юго-Западной Россіи ч. VI. т. 2).

мисел — щось схоже до контрабандного торгу людьми. Дрібні шляхтичі, жида дворові, панські люде часто витворювали з „викачування“ ремество, яке давало їм засоби до життя та значний зиск. Так званий „викотець“ брав у степового дідича підряд на достачу в його слободу за умовлену платню якогось числа крестянських сім'їв. Такий „викотець“ йшов у одне з сусідніх, більш залюднених воевідств, заїздив у село за-для підходящого випадку, братав ся з крестянами й всилоував ся якравими красками змалювати їм принадливе та роскішне життє по українських слободах. Як що він подбывав податли-вих слухачів, а недостачі на них ніколи не було, то обере-женько вихоплював ся з своїми послугами, щоб допомогти пе-ребратись. Одібравши згоду потрібного числа охотників, вико-тець, зчезав з села й потім в умовлену ніч під'їздив з потріб-ною кількістю підвід під хату селян. Крестяне складали на вози все своє збіжжя, вигонили худобу, яку мали, збирали всю сім'ю й за приводом меткого афериста кидали рідне село, мандруючи шукати талану, з яким набывав ся новий пан. Не вважаючи на суворі репресалії закону, промисел сей о першій половині XVIII. в. остільки розвинув ся, що по актах сучасних нерідко можна здибати процеси, в яких обвинувачено ріж-них осіб за те, що вони працювали над „викочуванням“ у про-тяг 20 та 30 років. Взагалі в першій половині XVIII. в. за-гальні мандрівки крестян складають найвидатнішу рису по-бутових відносин по південно західній країні. Оскільки втеки були частими та численними, можна виобразити собі з кількох документів, заведених у сей том. Сі документи узято цілком принадливо, без перебору, з величезної сили схожих посвід-чень, якими переповнені актові книжки того часу. Так от у одну тільки Київську декретову книжку заведено 95 при-судів з приводу передержки втікачів-крестян, у другій — декретовій Винницькій, таких присудів 34, у третю Київську заведено 56 скарг з приводу крестянських утек й т. п. З самого тексту актів ясно, що мандрівка була далеко не при-падкова та непоодинока, а навпаки мала вигляд переселення людности, правдивої кольонізації. Так у кожному акті, де по-дано реестер мандрівців, дідич скаржить ся, що вони втікли від його не самі, а „з жінками, дітьми, з кіньми, волами й

усім хатнім добром“; до того-ж з самого реєстру втікачів, можна виводити, що велика численність селян мандрувала з місця на місце: от наприклад, дворянин Шлюбич-Заленський жалівсь ся, що з його сел, Овадна та Гнійна, втікло за один раз 14 селян з сім'ями та добром; київський воевода, Йосиф Потоцький вимагає від дворянів Конських повороту 30 селянських сім'їв, що втікли до них з його маєтностей; дворянин Щеневський скаржить ся, що з його маєтностей: Ходорова та Липового Рогу, втікло у Канівське староство 28 селянських сім'їв; київський каштелян, Стецький, розшукує 30 селянських родин, що сховались від його в Билиловській¹⁾ волости й т. и. — Мандри селян иноді відбували ся на доволі значному обширі: з Волині — у староство Канівське; з воєводства Руського — у Подільське й т. инче; але в більшости випадків, позаяк переходити великі обшири з сімєю та всім добром було дуже незручно, то от крестяне втікали з своєї місцевости у ближчу країну, де людність була рідча а через те й умови крестянського побуту були легчими, а селяне з своєї місцевости втікали до иночої й т. д. Взагаліж усі мандрівки йшли з північного заходу на південний схід, скупуючись як в огнищи, по родючих степах Брацлавщини та Київщини, які таким чином мали вплив на економічний побут селян та на обмеження панської влади не тільки по місцевостях, що зходились з ними межа в межу, але й на області, що розкинули ся на доволі значному обсязі району, аж до Припяти, західного Буга та Сяна. Скільки не лідкали ся генеральні сойми та воєводські соймки, скільки не запобігали іроди та урядники, скільки не ганяли ся за втікачами самі пани, але спинити, скасовати або навіть поменшити кількість утеч було неможливим, і тільки повне залюднене України, недостача на селянські робочі руки, могли вплинути на зменчення сього числа або принаймні припинити мандрівку крестян з країн, більш далеких. Сю умову й виконано до кінця XVIII. віку й у сей час число позвів за втікачів селян значно зменьшило ся по Поліссю та Волині, щож до південної України та Поділя, то, не вважаючи на значне у порівнаню залюдненне сіх областей, мандрівка тягла ся тут далеко довше, через близьке су-

¹⁾ Див. №№ 2, 8, 12, 18, 22, 24, 29, 37.

сїдство з величезними Новоросійськими степами, які й у свою чергу дожидали теж кольтонїзації.

Адмінїстраційні та законодавчі заходи, направлені супроти крестянських утеч, не лишили ся без впливу на долю останнїх, хоча й не спроможні були припинити їх; засоби сї збільшили тільки небезпечности, яким підлягали втікачі, але їх було недосить, щоб зрівноважити огиду, яку набували селяне через безпорадне становище, в яке постановила їх необмежена законом влада панів. — З підстави суворих репресалїй, ухвалених соймами, крестянин-утїкач зазнавав великих злиднїв та страхів, аж поки не знаходив слободи, в якій можна було оселитись. Попередній пан або економ його, довідавшись про утечу, зараз же виражав погоню; як що крестяне втікали не по одинці, а купою, то пан озброював своїх слуг та надвірних козаків і розпочинав цілий похід, розпитуючи проїзжих, закликаючи до помочі дїдичів з сел та вимагаючи субсидїї від магистратів міст та містечок, що трапляли ся на шляху, яким втікали крестяне, не перестаючи гнати ся за ними на протягу 20 й більше миль. Крестяне-ж, знаючи се, старали ся пробиратись маленькими сїльськими шляхами, ночували в лісі або на полі, уникали від містечок та великих економїй й терпеливо зносили у дорозі голод та холод аби тільки не надібати розгнїваного пана, що гнав ся за ними. Як що пан наздоганав їх, то кара винуватим цілком залежала від його; після встановленого ладу пан був що до селян заступником зверхньої, судової та поліцейської влади. Отже коли втікачі передчували, що милости не буде, то зчинали бійку з загоном свого пана; иноді державці тієї слободи, до якої простували втікачі, перечувши про погоню, виходили на зустріч втікачам теж з зазбровним загоном й тоді серед панів відбували ся справжня сїча. — Иноді втікачі щасливо діставались до наміченого місця, але через якийсь час колишній пан відбував озброєний заїзд на слободу, силоміць відібрав своїх селян та нерідко при добрій нагодї захоплював і стороннїх людей та й одводив їх у свій маєток.

Окрім погонї пана, втікач-селянин під'упадав й инчим небезпечностям. Не маючи писаного дозволу панського на відлучку з села, крестянин вважав ся волокитою, або як тоді казали: „гультаєм, чоловіком неробочим, *persona vagabunda*“,

через віщо він цілком був поза законом. Поки він мешкав у своєму селі, закон не давав йому захисту що до його пана, але останній, пильнуючи про свої власні інтереси, дбав про захист особи та добра своїх селян перед нападом посторонніх шляхтичів; селянин же, що втік від пана втрачував єдиного оборонця, якого визнавав закон, й повинен був без нарікання зносити усяку образу від кожного, хто зустрінеться. Дідич з кожного села, через яке він переходив, дуже часто шляхтич, проїжджаючи по шляху цілком випадково, спиняв селян, що попадали на зустріч, розпитував їх, та, запевнившись, що вони втікачі, поводився ними, як спаде на думку: або придержував їх, щоб віддати панови, або відводив та осаджував у своєму маєтку, або, що частійше всього, відбирав їх скот та добро, а самих прогоняв з села.

З сили документів, по яких описано долю втікачів, та тисячами заведених до актових книжок, ми покажемо задля зразку на один, що яскраво обмальовує ті небезпечности та бідування, яким підлягали крестяне, що вибирали ся на слободи; й отже не вважаючи на все вони одначе не переставали втікати від панів. Р. 1719. у дубенський магістрат приведено селянина — Опанаса Говина, якого обвинувачувано за вбийство. На допиті у магістраті він від чистого серця розповів про свої пригоди; ось з чого вони складали ся: вже пять років як Говин втік від свого пана з Литви, він кілька раз приймав службу й ставав на роботу по ріжних селах, але, знаходячи умови побуту незручними за-для себе, він тікав далі, постійно на південь; в одному з дочасних своїх пристановищ він встиг одружитись й далі мандрував вже з сім'єю. Останній раз він втік з села Горостава (у південній Волині) з жінкою та з цицьковою дитиною; сім'я зняла ся з місця тижнів за два до посту; надія на весняну годину зрадила їх: у дорозі захопив їх сильний мороз та хвуґа, а дитина тим часом занедужала на кір. Пізно у вечери подорожане прибрели до шинку, що стояв на сільському шляху, тут вони вилжили всі свої маєтки; усього два гроші — купили на гріш горілки, щоб помазати дитину, а на другий колачів задля неї; але zostавити ся на ніч у корчмі вони не зважились і, не вважаючи на мороз та заверюху, рушили далі — перейшли кілька верстов, але мороз все дужчав, втікачі клякли від стужі; вони повернули у ліс, на бік з шляху

й наважили ся розікласти багаття та заночувати; поки чоловік накладав огнище, жінкв дала цицьки дитині, а потім поклала її під кущ й теж заходила ся збирати дрова. Вернувшись до стоянки вона кинулась до дитини — але вона вмерла від холоду. Охляість, голод, розпука, мороз, ніч серед пустелі лісу, нарешті смерть дитати одібрали у горопахів розум: жінка почала голсити, потім накиннула ся на чоловіка з пекучими докторами, обвинувачуючи його за смерть дитини через те, що він намагав ся супроти ночі йти з шинку. Докори теж увірвали терпець чоловікови, він не стямив ся, як і вдарив жінку палицею по голові — вона так і впала мерцем. Очумавшись, Говин заходив ся ховати свою сімю: у снігу він викопав яму, поклав у ній жінку та дитину, засипав снігом й постягав на могилу купу хворосту. Трудно йому було піти геть з сього проклятого місця, він просидів на могилі до ранку а на другий день його арештовано. Вислухавши се оповідання, дубенський магістрат визнав підсудного винуватим у трьох вбийствах (жінка його ходила важкою) й приговорив його на смерть. Але доля й за сього останнього акту, яким повинна скінчитись низка його відносин до суспільности, стала за мачуху горопасі. Зі слів простосердного лавника, що доглядав за виконанням присуду, виходить, що кат, „чи то вже така воля Божа, чи незручність ката, чи талан злочинця“, не встиг стяти голови за одним махом, а тільки скалчив його „надрубавши близько третину щі“. Через прохання духовенства кару спинено й підсудного віддано згоїти, але через 19 день він вмер „з доброї охоти“¹⁾.

Отже не вважаючи на наслідки, схожі з наведеним случаем, які відбували ся дуже часто з усіма можливими відмінностями у подробицях, мандрівки селян у величезному числі безперервно тягнуть ся через XVIII. в. Частійше втікаючи, крестяне досягли, хоч трохи своєї мети] — повсякчасна турбота про збереження в селах робочих рук примушує панів обмежити сваволю що до селян та зменшити до відомого степеня кількість вимаганих повинностей та данин. Що легкість долі селян та почасне поліпшення їх економічного побуту було у прямій пропорції від кількості та можливості

¹⁾ Див. № 15, стор. 35—38.

мандрів, то се очевидячки доводять інвентарі¹⁾ маєтків. Як порівняємо промеж собою сі інвентарі, які складано по різних місцях у протяг XVIII. в., то можна вивести такі загальні тези: чим далше місцевість від степової України та чим густійше по її людність, то тим тяжчі повинности, накладені на селян; та чим ближче до кінця віку, себ-то чим більше зростає крестянська людність, тим важчими стають повинности. Взагалі з перегляду інвентарів виходить, що повинности селян розпадають ся на три категорії: роботи, грошова платня та натуральна данина, яку відбирають що найріжнійшими виробами селянської господарки; усі сі категорії в купі підвищують ся, відповідно залюдненню місцевости і вслюють ся тим більше чим блище до кінця XVIII. в. Ось числа, узяті з інвентарів, на підставі яких сі тези й виведено:

З початку XVIII. в. місцевостями, що мали густійшу людність селянську, були: Волинь, Київське Полісея (майже весь Овруцький повіт Київського воєводства) та західня частина Поділля; з проміж них Волинь більш инчих була віддалена від степової України, а через се й мандрівки селян були трохи утруднені самим географічним становищем сієї країни. Відносини сі й визначають ся малими числами селянських повинностей. На Волині з самого початку XVIII. в. кількість панщини відповідала 3 тягловим дням на тиждні, себ-то 156 робочих днів з кожної селянської сім'ї на рік; окрім того з самого початку XVIII. в. до сієї встановленої звичаєм норми прилучали ся ще додаткові дні, не розкладені вже стало по тижням та родинам; у сьому випадкови пан відбирав їх відповідно господарській потребі иноді з одних хазяїв, а иноді з усіх. Додаткові дні нарастають спроквола від 8 до 28 на рік, а до того иноді відбуває їх уся сім'я, й у такому разі, покладаючи на кожну родину пересічно 3 робітники, дні сі прибільшують кількість панщинних днів, обовязкових задля кожної сім'ї, до числа від 24 до 84 днів на рік. Додаткові дні праці пани заводили у звичай начеб то додатки випадкові й до того вимагали їх у такій формі, яка очевидячки прямувала до того,

¹⁾ Інвентарями звать ся описи маєтностей, які містять у собі реєстер прізвищ крестянських з показчиком кількості відбраних з них на пана повинностей, данини та грошової платні.

щоб з'явлення їх оскільки мога менче кидалась селянам у вічі й оскільки мога більше підходила до народних звичаїв. Додаткові дні мають що найрізнійші назви: їх виставляли начеб то загальний додаток до звичайних польових робіт, який додавали до початку та кінця кожного відділу сих робіт під назвами: за жинки, обжинки, за коски, обкоски, за орки, оборки; або мотивувались громадською потребою, полагожденнем шляхів, містків (або замість їх економічних будівлїв), — а то шарварки, яких набиравалося 12 днів на рік; то з'являється обов'язкова робота але з панським могоричем — се толоки; але стівити могоричі за кожної толоки паном дуже швидко показалося зайвим й через се з'являється поділ толок на мокрі, себ то з могоричем, та сухі без могоричу. Окрім додаткових днів роботи, що мали повні, показані вище назви, пани надкладали на селян різні господарські праці, які не зазначались вже числом робочих днів, а більшістю обмежувалися тільки на виконання якогось загалу. Так от по інвентарях заведено повинності селян, що не йшли у лічбу панщанних днів: посадити росаду капусти, виконати всі роботи, потрібні за-для виготівки прядива з льну та конопель (вибрати, помочити та витіпати стебло), полоти город, а опісля полоти пшеницю та просо, виготовлювати город, по черзі ходити на сторожу до панського току та двору й т. и. Перед кінцем XVIII. в. ся кількість повинностей здала ся панам за малою й вони прибїльшили число тяглових днів до 4 (а в одному інвентарі р. 1791. навіть до 5) на тиждень і збільшили до того й число додаткових днів, покликуючись іноді на доволі кумедні мотиви. В одному інвентарі р. 1792. ми знаходимо, що селяне окрім шарварків, толок, обжинків й т. и. усі до душі відбували на пана ще 4 дні на тиждень за право користання лісовими продуктами, а саме: 1 день за берест (березову кору), 1 день за рижики, 1 день за опеньки (порода грибів) та 1 день за конвалю (sic) ¹⁾. Таким чином уся кількість днів на Волні без перестану збільшувалась з різних приводів. І першому з заведених інвентарів р. 1704.

¹⁾ Див. №№ 5, 10, 61, 80, 185, 262, 276.

се число складало 194 дні від кожної селянської родини ¹⁾, потім спроквола збільшуючись, біля половини віку (р. 1773) воно виявляло трохи прибільшене число — 210 днів ²⁾, а при кінци віку (1792) се сягало 240 день ³⁾.

Окрім обовязкової роботи волинських селян обтяжено значною розміром даниною грошовою та натуральною. Грошову данину відбирали під двома назвами: чиншу (від 1—8 злотих) та подорожчини (теж до 8 злотих), останню данину можна було відбирати, як припаде панови на думку, натурою, себ то селянин мусів натомість її постачати, з розказу пана та відповідно його оцінюванню вартости чумачки, пашню та інші речі сільської господарки у місяця, де можна усе се продати. — Позаяк середня вартість робочого дня, після оцінювання інвентарів відповідала 10 грошам ⁴⁾, то платня за чинш та подорожчину (8—16 злотих), яку давали на пана відповідали 24—48 робочим дням. Данина натурою обнімала собою всі продукти сільської господарки, а більш сталими та головнішими категоріями її були: о с е п або данина пашнею — сю данину звичайно зносили відомою кількістю жита (1—4 осьмачок) або вівса (1—2 осьмачок) ⁵⁾; потім саму стаду данину складає десята частина курей та яєць, та теж десята частка льону та конопель, так званих мотків ⁶⁾; до сіх категорій данини, відповідно поступови крестянської господарки

¹⁾ По три дні тяглової панщини на тижді = 156 день, 13 пятниць так званої толоки на прядиво, 21 день сторожі, 2 дні на тіпанія конопель та 2 дні принаймні шарварку (Див. № 5).

²⁾ Тяглових 156 днів, шарварку 12, толок та іншого 6, сторожі 20 день ріжних додаткових робіт (виготовлювання городу, прядива, проса й т. и.) до 20 день (Див. № 80).

³⁾ Див. № 276.

⁴⁾ Няжча вартість робочого дня по інвентарях відвідає 6 грошам, вища — 15; отже ми за для більшої зручності беремо середню вартість 10 грошів.

⁵⁾ Після оцінювання, заведеного в самихже інвентарях. вартість сієї данини відповідала 3—7 злотих на рік, себ-то — 9—21 робочим дням.

⁶⁾ Кількість курей, яких кожна селянська родина приносила панови, була 2—5 на рік, крашанок 5—10; мотків, 3—4; після оцінювання самихже ірвертарів вартість сієї данини — $\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ злотих на рік, себ-то $1\frac{1}{2}$ —7 робочих днів.

та характеру місцевости, додавано ріжких данин, що були менш сталі й на ріжких маєтностях ріжнилась одна від другої відповідно обставинам; то брано десяту гуску; то накладено на крестянів обовязок постачати скількість грибів або хмелю ¹⁾; а то, нарешті, як крестяне розводили пасіку, то мусіли що року віддавати панови десяту колоду бджіл або натомісьць її грошима, так звану бджолову десятину (яку по інвентарях зазначено вартістю 8 золотих за кожную десяту колодку); як що кількість бджіл, яких мав крестянин, не сягала до 10 уліїв, то замісьць бджолової десятини крестяне платили очкове, себ-то по $\frac{1}{2}$ злогого подати за кожную колодку.

Таким чином як звести до купи всю кількість найріжнійших податків, якими у XVIII. в. обтяжено волинських селян та відшукати їм загальний показчик, визнавши за загальний критерій вартість робочого дня, — то ми здобудемо такі числа, які покажуть ступінь економічної залежности селян від панів.

Робочих днів селяне відбували, яко minimum — 194, вартістю 65 злотих. Чиншів та подорожчини платили що найменше 8 золотих, себ-то 24 робочих днів; даній натурою, за винятком пасіки, давали на 4 злотих, себ-то вартість 13 робочих днів. Складши усе се до купи, матимемо число $77\frac{1}{2}$ злотих, чи 231 робочий день на рік. Се число уявляє з себе minimum, який належить початкови розгляданого віку; позаяк же у протяг століття обовязки безперестану збільшувались, то задля зясування відносин їх при кінці віку подамо maximum повинностей, які заведено до інвентарів; матимемо ось які числа:

Робочих днів	240	вартість їх	80	злотих
Чиншу та подорожчини	48	»	»	16
Данини натурою	63	»	»	11
	<hr/>			
Усього	321	»	»	107

¹⁾ Кількість сіх додаткових данин, за винятком бджолової десятини та очкового, після одінування інвентарів, виносило 1—2 злотих або 3—6 робочих днів.

Київське Полісся було країною, яка мало чим уступала Волині що до гущини людности, але ся країна лежала ближче до України, а через се уявляла більшу зручність за-для селянських мандрівок; тому то й кількість панщини та инчих повинностей, які понакладали панн, не сягала до числа повинностей, якими обтяжено волинських селян. Так кількість робочих днів панщини до половини XVIII. в. завсїгди відповідала тільки 2 дням на тижні¹⁾ й тільки при кінці віку трохи збільшалась, а саме: зимою 2 дні на тижні, а в літку, півроку, 3 дні. Зверх обовязкових днів першого з'являеть ся варга у розмірі 10 день на рік, далі вже з половини віку прибавились 6 день закосів, зажинків й т. в. та 4 толоки сухі й мокрі, а також по 12 день на рік шарварків, також по одному дню на тижні за-для виробу прядива (у протяг пів-річя); усе се зведене до купи при кінці віку складає 58 робочих день на рік з кожної сімї. Окрім того при кінці віку (з р. 1780.) з'являють ся і роботи побіч обовязкових як от: садити капусту, полоти просо, обробляти город та рослини гідні на прядиво й т. в. у розмірі 6—10 день на рік з кожної селянської сімї. Таким чином усе число робочих днів, якими обтяжені були селяне поліські з початку XVIII. в., не сягало вище за 114 днів, до кінця-ж віку приблизішило ся до 200.

Грошові чинши та подорожчина одбирала ся на Полісі у розмірі 10—19злотих, але не були о стільки сталим з'явищем як от на Волині й взагалі далеко частійше замінювали ся натуральними данинами. Останні на Поліссі були що найріжнїйші та вельми численні. Самі найчастїйші категорії данини були: мід, льон, гриби та кури. Медова данина змінювала собою бджолову десятину та очкове, що збирали по Волині; розмір сієї данини був що найріжнїйший і залежав від кількості улив, які надбали селяне, вона баянсувала межі 1—7 бель-

¹⁾ Хоча ся норма означала ся тільки звичаєм, що виходив з економічних інтересів дідичів, але норма ся не виключала можливости й геть-то збільшити її на случай, як пап мав на меті діло остільки користне, що йому можна поставити на коп звичайні економічні відносини своєї господарки. Так от з реєстра коштів, які видав дідич Павша на будівлю рудні, ми бачимо, що він примушує селян з двох своїх сіл працювати при будівлі по 6 день на тижні у протяг цілого піврічя (Див, № 6).

цами (середня вартість бельца була 3 злотих); десята частина з льону відбиралась у розмірі 5—10 повісьмів; з грибів 1 сотня а при кінці віку 2; з курей 2—4, з яєць 10—15¹⁾. Окрім того дідичі призначали данини менш сталі, не однакові по ріжних маєтностях; так от по наведених інвентарах у деяких маєтєгах ми подибуємо повинність постачати що-річно 1 чи 2 мірки хмелю, по другим десятку частку від гусей, по инчих була данина з червеця, дранї, ягоди, прядива (мотки), з льонового сїмя і т. п. При кінці віку додано й осеп, який сягає до 4 мірок жита та 8 мірок вїса (інвентар р. 1794.) вартістю 12 злотих²⁾.

Таким робом загальна кількість повинностей селянських по Київському Полїсєю з початку XVIII. віку була така :

Робочих днів	114	вартість їх	38	злотих
Чиншів та подорожчини	30	"	"	10 "
Данини натурою	18	"	"	6 "
Усього	162	"	"	54 "

При кінці-ж віку :

Робочих днів	195	вартість їх	65	злотих
Чиншів та подорожчини	57	"	"	19 "
Данини натурою	24	"	"	8 "
Данина пашнею	36	"	"	12 "
Разом	312	"	"	104 "

Таким чином кількість повинностей, які на Полїсєю одбрано при кінці віку, майже зрівнювались з тим, що brano з селянів на Волині й збільшувалось у протяг столїття далеко значнійше, ніж на Волині, — з'явище, яке можна пояснити тільки тією обставиною, що на Полїсєю дуже впливав

¹⁾ Роблячи оцінування повинностей, відповідно вартости їх, зазначеній самими ієвентарями. ми здобуємо такі числа: визнавши за середню міру приваймні 1 белець меду з кожного крестянина — вийде вартість 3 злотих; за 5—10 повісьмів льону] $\frac{1}{2}$ —1 ллотий; за 100—200 грибів $\frac{1}{2}$ —1 ллотий; за 2—4 курки теж $\frac{1}{2}$ злотового — усі сі 4 категорії натуральної данини уявляють таким чином вартість 5—7 злотих або 15—21 робочого дня.

²⁾ Див. №№ 1, 14, 16, 43, 82, 182, 194 та 310.

ступінь залюднення степової України, через своє близьке сусідство.

Цілком такіж числа дають нам інвентарі західнього Поділля хіба з тією одміною, що кількість робочих день трохи менча ніж на Поліссю й що натуральна данина з меду, грибів, та взагалі з лісових річей на Поділля не одбирала ся. Загальне число повинностей лишаєть ся теж що й на Поліссю через те що данина з пашні (осеп) з'являєть ся з самого початку віку й до того збільшуєть ся десятиною з скоту. Кожний селянин, що річно сплачував панови податків: пороговщину 1—1½ злотих від вола; гостину — 6 грошів від кожної вівці або десяту частку натурою, себ-то десяту вівцю та двадцятую свиню, чи доморослу чи куплену ¹⁾.

Далі кількість селянських повинностей показана значно менчою по інвентарях тієї місцевости, що складала з себе переступну країну межі Поліссем і Україною, себ-то по інвентарях, скомпонованих по Житомирському повіті Київського воеводства ²⁾ або по самій північній полові Київського повіту, що сходилась межами з Поліссем. З перегляду сіх інвентарів виявилось, що по сій місцевости майже до кінця XVIII. віку кількість панщини не сягала за 2 тяглових днів на тижні, а по більшости баянсувала межі одним і двома днями; отже крестяне у протяг літнього піврічя відбували по 2 дні на тижні з кожної сім'ї, а зимою тільки по 1 дню; за останні тиш десять років (після інвентаря р. 1796.) кількість ся зросла до 3 день у літку, та зимою до 2: додаткові дні з'являють ся тільки з половини віку: перш за все сторожа, потім закоски, обжинки толоки й т. и. нарешті шарварки; під кінець віку всі на гурт складають 42 робочих днів на рік. — З грошової платні існує одна тільки подорожчина та й її ми подibuємо по інвентарях сієї місцевости не ранійше 60 років XVIII. в., при кінці ж сього віку вона виносить більш за 8 злотих. Кількість данини, яку давано натурою, теж менча по Житомирському повіті, ніж по місцевостях, які ми розглянули ранійше. Вона з'являєть ся

¹⁾ Див. №№ 4, 39, 42.

²⁾ Сучасні повіті: Житомирський, південна половина Новгород-Волинського, Бердичівський, західня частина Радомисльського та північна Сквирського.

тільки з початком другої чверті віку (у перше ми подибуємо її в інвентарі з р. 1727.) і в той час вона уявляла з себе повинність дуже не заважку; данина ся обмежуветь ся на 1 ковші меду, сотні грибів та 2 курках щорічно, а все се вкупі ледві сягає за 2 злотих — 6 робочих днів; з половини віку кількість данини що раз прибільшуєть ся, у склад її заводять ся вже мотки пряжі, хмель та крашанки, так що при кінці віку вона доходить до вартости 6 злотих або 18 робочих днів¹⁾. — Таким робом у місцевости, що залягла проміж Поліссям та степовою Україною, ще за другої чверті XVIII. в. уї повинности селян зводили ся до 78 днів на рік панщини робочої та до постачання данини натуральної коштом близько 2 злотих, або всього до 82 робочих день, що виносять 28 злотих. Швидко зростаючи, за останні десять років XVIII. в. повинности сї зводилсь ось до чого:

Робочих днів	172	які коштують	57 злотих
Подорожчини	24	„ „	8 „
Данини натурою	18	„ „	6 „
Усього	214	„ „	72 ²⁾ „

Таким чином мала залюдненність України впливала на сумежню з нею місцевість ще дужче, ніж на країни, що лежали трохи дальше від неї. Вплив сей зазначаєть ся як далеко менчим числом повинностей селянських, так і швидким зростом їх відповідно залюдненню України. Загальне число повинностей селянських, хоч при кінці віку, далеко не досягнуло до того високого ступня, на якому воно стояло по Поліссяю, Поділляю, Волині, але тим часом у продовш 60 років зросла майже у трое.

Очевидячки, що по самій Україні, на всьому обширі південних $\frac{2}{3}$ сучасних Київської та Подольської губерній, повинности селян повинні бути ще менчими: турботи дідичів про

¹⁾ Після інвентаря р. 1796. та після йогож оцінування данина на кожну селянську сім'ю припадала так: міра хмелю, що коштувала 2 злотих, гриби — теж 2 злотих, 2 мотки пряжі — $\frac{1}{2}$ злогого, 3 курей — $1\frac{1}{2}$ злоти, 10 крашанок — 2 гроші.

²⁾ Дивись №№ 17, 20, 27, 37, 48, 50, 58, 64, 182 та 320.

залюднення сієї області та відкриті слободи давали привід до послаблення влади та зиску дідичів з сусідніх земель та воїводств з приводу тієї обставини, що все се відгукнуло ся великим розміром мандрівок селянських, за-для яких вишукало ся пристановище, захистне що до всякого правного переслідування та розкішне що до економічних умов побуту. Щоб селяне втікали з свого жатла на нові слободи, доконче треба було, щоб державці останніх пропонували втікачам саме такі умови, які були далеко користнішими, ніж ті, за яких вони мешкали у рідному краю й щоб, до якогось часу, поки залюднення не досягне потрібного ступіня розвитку, дідичі не обтяжували дуже поспішними новинами раз предложених умов. Так і справді поводили ся дідичі українські, рахуючи що натовп людности у пустирі, що належали до них, може стати за-для їх, у більш менч далекій прищлости, багатим джерелом зиску; такий рахунок. сполучений з безпосередньою матеріальною втратою, їм можна було завести до практики, бо, властиво кажучи, за тодішнього становища краю се був єдиний можливий кінець. За першоїж проби збільшити селянські податки або скоротити час слободи, уся людність, що недавно прибула, що ще не встигла звикнути до нового місця та збитись на стале господарство, розбіглась би з села, лишивши нетерплячому дідичеві пусте урочище та відібравши від його й той нікчемний зиск, який він мав би з слободи. Отжеш не не диво, що дідичі не поспішали скоротити вільготні роки, які вони подавали слобожанам, та терплячи дожидали того часу, коли їм стане вільно скористати ся з усіх прав, які надали ся їм законом речі посполитої. Таким робом у прояг першої половини XVIII. в. селяне по усій південній Україні були начеб то у переходньому, дуже зручному за-для їх, становищі — вони або зовсім нічого не платили панові за землю або платили дурницю чиншу та данини. Інвентарі, складені за той час по південній Україні, дуже рідко зустрічають ся по актових книжках, а як иноді їх і заводили до актових книжок, то обмежовувались на показчикови зиску, який дідичі здобували з млинів, з гуралень та ин.; селян хоча й перелічно на прозвища, але опісля реєстру їх до інвентаря заводилась загальна нотатка: „селяне сі сидять ще на слободі, недавно

прийшли, ніякої панщини не справляють і чиншу не платять¹⁾.

У такому дожидаючому становищі дідичі зіставались трохи довше ніж до половини віку; тільки близько 1760. року почали кінчатись часи слободи, з початку пообіцяні селянам й близько того часу почали з'являти ся перші більш сталі повинности селян. Певне дідичі ще не вважали колонізацію за річ сталу, бо перші обовязкові повинности, наложені на селян, виявляють ся ще дуже малими числами. Так в інвентарі Богуславського староства, складеному р. 1766, ми знаходимо, що селяне зовсім не відбувають панщини й що всі повинности їх обмежують ся на осепі та грошових податках, як у середньому розмірі та всі гуртом не сягали далі за 20 злотих, що відповідало вартості 60 робочих днів²⁾. Але й сю незначну кількість повинностей крест'янам не можна вже було подибати байдужо, бо вони вже звикли до більш вільного економічного становища у протяг вільготних років слободи. Розрухи селянські, які викликано заходами польського уряду та суспільства, бо сіх заходів ужито за-для фанатичного пригноблення православия та пропаганди силоміць унії, так от сі розрухи набувають особливу міць саме тоді, коли дідичі із свого боку заводять перші обовязкові повинности селянські. Таким чином реакція, яку викликано релігійним гнобительством, знайшла допомогу й у становищу економічному тубольців, а від обоїльної функції обох причин народне роздрочення вибухає, нарешті, страшною катастрофою р. 1768, відомою під назвою Коліївщини. Ся подія, поспіла з инчими підбиваючими причинами, повинна була примусити шляхтичів, через повсякчасну небезпеку нового народнього вибуху, щоб поводити ся з інтересами хліборобської людности вельми обережно. До тогож окрім того вражіння, яке зробила на шляхтичів Коліївщина, з'явила ся ще нова економічна умова, не зручна дідичам степової України. Року 1775. зруйновано Запорожську Січ і російський уряд ужив рішучих заходів, щоби залюднити величезні степи запорожські. Після того, як Росія

¹⁾ Див. інвентар містечка Рокитни № 21, стор. 53.

²⁾ Чинша 2 рублі на рік; подимного 1½—3 гривень; косового — 2 гривни та осепа 1—2 осьмухи (див. № 62, стор. 131—132.)

підбила Крим, зникла небезпечність від татарських наскоків і хліборобська людність набула можливість жити безпечно на обширі Новоросійського краю. Отжеж на кордоні речі посполитої відкрила ся нова територія, призначена за-для хліборобської колонізації, й укупі з тим вишукав ся новий привід за-для селянських мандрівок. Виходить, що Новоросійський край при кінці XVIII. в. повинен був вплинути на умови селянського побуту сусідніх з ним воїводств речі посполитої точнісенько так, як впливала на сі умови Україна у протяг цілого століття, і вплив сей повинен був виявити ся тим сильніше, чим ближче підходила своїми межами якась область речі посполитої до колишніх запорожських степів. Звісно крестянам кївської України та Брацлавщини, що зходили ся межами з Херсонськими степами, було найзручніше втікати на нові селитбища й тим безпечніше, що вони були вже за кордонами речі посполитої, від правних та економічних порядків від якої крестяне відбивали ся та втікали дві сотні років. Дідичі сіх областей спостерегли, що справдження сподіванок, які вони покладали на поступове залюднення їх маєтностей та на заведення по останнім нормальних, на їх думку, дідичних відносин, знов мусіло відтягти ся на непевний час, що крестянська людність, за якою вони ганяли ся так довго та невтомно, що раз випорсає з їх рук й що її раптом з'явив ся кінець за-для того, щоб викрутитись із штучно розтавлених, западних українських слобід, які так недавно ще здавали ся посліднімта остаточним славетним вчинком на стежці закріпощення українського люду. Очевидячки, що дідичі з південних воїводств мусіли пустити ся на полегшення й пропонувати селянам такі пільги, які привязалиб їх до оселі й спинилиб потяг до дальшого переселення; инакше їм не можна було дуже довго сподіватись на робочу силу, доконче потрібну, щоб мати зиск з родючої землі, що належала до них. Засоб, який уявляв ся їм, яко умова, що прямо веде до мети — се пропонування крестянам земельної власти. Справді з початком останної чверті XVIII. в. по актових книжках починають трапляти ся численні документи, що свідчать про право селян на спадкову владу над більш менш значними шматками землі, документи, які вовсім не існували до згаданого часу або хоч і існували, то як дуже рідкі винятки. Що приводом раптової роздачі старо-

стам та дідичами земельної власності селянам були справді зазначені вище економічні причини, то про се ясно доводять числа, як що розтасувати документи, що свідчать про право селян на земельну владу відповідно географічному становищу місцевостей, до яких вони належать, та відповідно хронології написання останніх.

Уважно переглянувши записові відділи актових книжок за XVIII. в., до яких заводили ся документи, що встановлювали право на земельну власність взагалі, ми знайшли 280 документів, які дотикають ся земельної селянської влади. Звісно, кількість ся уявляє з себе тільки незначну частку документів такого змісту, які існували у життю, бо дуже часто селянин вважав за непотрібне або не мав можливости завести в актові книжки даровий запис, одібраний від дідича, а такєчкиж і купчу умову або духовну запись, через які він набував право на землю від односельчанів або родичів. Селян після польського права не визнано за осіб з гідними правами, а через се їм не вільно було прибути до суду самим. Щоб вчинити який завгодно правничий акт у гроді чи земстві, хоч би просте заведення у книжки документу, крестянинові вільно прибути не инакше, яко недолітокові, з опікуном (*cum assistentia, de jure debita*), себ-то з дідичем або його довіреним, й останній повинен був попередю виголосити перед урядом свою згоду на правничий акт, який думав зробити селянин. Окрім такої формальности, яка утрудняла внесення крестянських документів, а иноді робила її неможливою, самі селяне трохи через темноту та нерозуміння чужих їм законів, трохи через зневіря до шляхецьких судів, не клопотали про запис своїх документів по актовим книжкам і свою власність вважали цілком забезпеченою хатніми документами та свідоцтвом старих людей про довге безперечне володіння. Отже документи, які єсть по записових книжках не дають нам права міркувати що кількість землі, що належала селянам, але у кожному разі, через хронологічне та географічне групування, можна занотувати час та місцевість, по яких стала ширити ся крестянська земельна влада.

Ось числа здобуті через таке групування що до часу.

Серед документів, що свідчать про селянську земельну владу, та що занесені до ~~актових~~ актових книжок, о першій поло-

винні міку, себ-то 1700—1750 рр., було тільки 15 (промежними 6 купчих умов, уложених ще за часів козаччини. Далі документи поділяють ся таким чином за кожне десятиріччя:

з 1750—1760	укладено	6	документів
„ 1760—1770	„	13	„
з 1770—1780	„	59	„
„ 1780—1790	„	117	„
„ 1790—1796	„	70	„

Таким чином з числа документів, що єсть, тільки 5% уложено за цілу першу половину XVIII. в., а 88— належать до останніх 25 років (1770—1786); Коліївщина (1768) та наведений нею на шляху смертельний переполох, а ще більше скасування Запорожжя (1775) та кольтонізація Новоросійського краю, виясняють сей раптовий розвиток селянської земельної влади. Такіж наслідки дають нам числові відносини документів, як що ми згрупуємо їх географічно. Що до сього то ми набуваємо такі числа: документи про земельню власність селянів складали:

у Київській Україні	180	себ-то	64%
„ Брацлавщині	66	„ майже	24%
„ Житомирському пов.	15	„ більш за	5%
„ Поділля	17	„ „ „	6%
„ Полісся	2	„ менш за	1%

Таким чином право селян на земельну власність розвиваєть ся переважно у степовій місцевості, що сходилась межами з Новоросійським краєм: у Київщині та Брацлавщині, на пайок, яких припадає 88% існуючих документів; потім се право було вельми мало розвинуте по областях, що лежали безпосередно за останніми: в Поділля¹⁾ та Житомирському повіті були цілком випадковими і приляло ся тільки, яко виняток, на Полісся й нарешті зовсім не істнувало на Волині.

¹⁾ Усі 17 документів, що свідчать про креснянську владу землею на Поділлі, виключно дотикають ся до двох старостів: Летичевського та Барського, що сходили ся межами з Брацлавщиною.

Як що звернемо увагу на поділ показаних документів по окремим маєтностям, то можемо спостерегти ще один доказ, яким стверджується пряма залежність з'явлення крестянської земельної власності від економічного стану дідичів. З промежних дочасні державці або дідичі до живіт, якими були наприклад старости, що управляли яко арендатори королівськими маєтностями доживіт, відповідно самому характерові своїх прав на земельну владу, більш цікавилися, щоб опосередно збільшити число зиску, й найменше була в них думка про користь, які можна було мати у будучности з маєтності. Отжеж через таке кметування, старости дбали більш ніж інші дідичі розвинути селянську земельну владу; їм нема чого було сподіватись на збільшення у будучині вартости землі, бо вона була тільки під дочасним зарядом їх, а тим часом роздача її селянам зараз-же прибільшувала число зиску, забезпечуючи осілість крестянина; окрім того ся роздача була порукою, що робочі руки будуть у маєткові й що данини та повинности будуть стало справляти ся, а до тогож ся роздача давала одночасовий значний зиск, бо під час одібрання „дарового запису“ на землю, селяне повинні були скласти до економічної каси кошт, який майже відповідав вартости землі, яку їм даровано. — Таким робом селянська земельна влада особливо й у доволі значному розмірі розвинулась по староствам; кількість документів, що дотикають ся до деяких старостів, наводить навіть на гадку, що по багатіох староствах (наприклад Бугуславському, Канівському, Хмельницькому) старости віддали селянам усю землю під нащадкову владу з якимись умовами, що забезпечували старостам якийсь зиск з відчуженої землі. — Взагалі з 280 наведених документів — 180 себто 64% дотикають ся селянської земельної влади по староствам ¹⁾.

¹⁾ Сі документи ось як поділяють ся промеж старостів:

а) По Київській Україні:	на Бугуславське староство	їх	припадає	58
	на Канівське	„	„	34
	на Чигиринське	„	„	10
	на Сінцьке	„	„	4
	на Прилуцьке	„	„	3
	на Черкаське	„	„	1
	на Звенигородське	„	„	1

З промеж решти маєтностей селянська земельна влада далеко ширше розвинулась по великих маєтках ніж по дрібніших. Дідичі з перших, посідаючи величезні обсяги, не шанували невеличких клаптів землі, які вони або самі роздавали або доручали своїм заступникам, щоб роздавали землю у спадкову владу селянам. Окрім бажання, яке висловлюють ся з початку майже кожного дарового на землю запису, щоб допомогти збільшенню числа людности по маєтках своїх, дідичі користали ся тут ще з значних грбшових видатків, які крестяне сплачували за сі дарові записи, які значно й прибільшували злидений поки що зиск з величезних маєтностей. Усе число документів, що дотикають ся селянської земельної влади по маєтностях дуків-дідичів, сягає 75 з 280 себ-то 27% ¹⁾. Ся земельна влада була далеко менче розвинута по маєтностях дрібніших дідичів, що більше шанували землю, що були більш ошадні та до тогож у більшости самі заряджали господарством, а через те й брали у порівнанню більший зиск з своїх маєтків. Хоча загально економічна потреба привязати крестянина до землі відбувалась і на дрібних дідичах, але вони поступали ся сій потребі тільки необхідним й наділяли селян землею тільки як прискрутити. Так кількість дарових записів, виданих середними та дрібними дідичами не сягає за 6% усього числа документів, (по актових книжках їх знайшлося 17) ²⁾.

Земля, що переходила у власність селян як по староствах, так і по приватних маєтностях, ставала їх нащадковою

	на Германівське староство їх припадає	1
б) по Брацлавщині:	на Хмельницьке	24
	на Винницьке	10
	на Гайсінське	8
	на Литинське	7
	на Брацлавське	3
г) по Поділляу:	на Летичівське	12
	на Барське	5
Усьогож		180

¹⁾ У сьому числі 32 дарові записи видали Любомирські, 20 Яблонівські, 7 Потоцькі, 4 Радзівілі; рештуж Сангушки, Тарновські, Ходкевичі та Молодецькі.

²⁾ Решта 8 документів, себ-то 3% усього числа припадає на найок старосвєцького права селян на землю, яке заціділо ще з часів коззаччини.

власністю, але не безумовно. Умови, що обмежували право власності, були різні, загалом же підходили під дві категорії. У першому випадкові селянин повинен був з кількості землі, яку він одбірав, давати дідичеві щорічну сталу частину зиску, себ-то він ставав начеб то за дідичного посесора на своєму шматкові землі; таке обмеження ми подибуємо особливо у тому випадкові, де дідич надає селянинові вгодье, яке виявляє особливу вигоду; — більшістю ставок чи млин або можливість завести се. У більшостіж випадків таке обмеження, себ то обов'язок давати $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ й т. и. зиску не існував і дідич звичайно зовсім відчужовав землю на користь селянинові, але повсїгди лишав єдине тільки правне обмеження права власності: селянинові-дідичові не вільно продати або взагалї передати свою землю инчій людині без відомости та згоди економії, у якій він взяв землю, не мав права уступати її нікому, хиба селянам, що належали до тогож самого пана й нарешті крестянин втрачував право на землю на случай, як би вийшов з маєтку. Окрім сїх обмежень, які лишали дідичові постійне право контролі над подїлом селянської власности, дідичі звичайно пильнували ще коло одної умови, коли надїляли селян землею: документові вони завсїгди надавали форму дарового запису навіть і тоді, як селянин за землю викладав їм готові гроші, а се відбувалось у значному числі случаїв, та до того при кінці дарової нерідко додавали ляконичний допис: „до дальшого мого розпорядку“, або як дарову видавав заступник дідича „до дальшого розпорядку державця“. — Очевидячки, що під час видачи дарового запису дідичі мали собі на умі: дочасною принадою земельної власности задержати селян по своїх маєтностях, піддержати скрут в економічному становищі, й, як мине сей час, на підставі „дальшого розпорядку“ відібрати від селян документи на землю та знищити дарові записи; зробитиж се, відповідно істотї закону, мав право усякий, хто дарує. Ми не можемо розв'язувати, оскільки міркування дідичів було близьким до правди, оскільки-б легко було їм виконати другу частину свого завдання, якби селянська земельна влада встигла розростись до ширших розмірів та більше вкоренити ся та оскільки ризикували вони під час виконання свого проєкту наткнутись на новий ви-

бух народнього обурення та розпуки. Річ посполита не дожила до кінця сієї нової шляхецької комбінації. Р. 1792. південний руський край повернено до Росії й шляхецький устрій мусів поступити ся перед формами нового правничого та суспільного ладу. І перший час здавало ся, що форми сі не тільки не були ворожими за-для ідеалу поміщичих відносин, до яких багнула шляхта, але, навпаки, у значній мірі підстроювали справдження сього ідеалу. Шляхтичі, правда втрачували правну владу над селянами, яка в речі посполитій сягала до „права меча“, але за те економічне панованне їх цілком було визнано законом й йому можна було брати міць з дуже організованої адміністрації та з міцної влади, яка в Росії стояла на сторожі біля закону та про яку в речі посполитій неможна було й подумати. Хитрощі та підходи що до селян стали зайвами — з'явили ся засоби припинити промеж крестянами мандрівку, звертаючись до адміністрації, а не до пільгів та припадів, як се водилось попередю. Після р. 1792. отже значно послабшала, а через який час (з р. 1796.) й зовсім спинилась роздача земель селянам; навпаки дідичі однимають попередю видані або дарові записи й скрізь відбвряють від селян землю. По староствах, що одійшли під приватню владу ¹⁾, де права селян на земельну владу були сталійші, дідичі, часто й густо вживають перегін мешканців з цілих сел та містечок на нові місця, щоб порвати звязок їх з землею та знищити усяку згадку права на останню. Здавало ся, що шляхта досягла нарешті до давно бажаного економічного пановання над селянами й що, опираючись на протекцію, яку виявив їй російський уряд, вона нарешті підвила під себе нарід, що так довго змагав ся, й дождала ся повної побіди. На вправжжикж ся побіда була тільки дочасною манною: як що р. 1792. шляхецькі розуміння про ступінь залежности селян і сходились з нормою, визнаною російським законом що до сього, то побіда ся не могла довго істнувати: лад, який після розумінь шляхти був остаточним довершеннем справи, так що далї вже

¹⁾ Через соймову постанову р. 1790, марця 31, староства; Канівське, Богуславське, Білоцерківське та Хмельницьке подаровано у нащадкову власність: перші два князеві Станіславу Понятовському, а останні два — гетьманові Браницькому та князеві Йосифові Понятовському.

нічого було й бажати, за-для російської суспільности був тільки дочасним переступовим становищим у суспільно історичному розвитку. Тоді як шляхта розкошувала своїм *statu quo* й у думці не мала аналізувати підвалини, на яких його збудовано, російський уряд швидко йшов стежкою загально людського розвитку й остаточно розв'язав селянське питання у напрямі, на який шляхта не сподівалась і мабуть, не дуже то бачила з погляду шляхецьких ідеалів — рішенець сей вийшов з царського маніфесту 19. лютого р. 1861.

ПОКАЗЧИК

особових та географічних імен до XXI т. Історичної бібліотеки*).

А.

Азов. м.; 32.
Андрій Володимирович, князь; 8.
Андрієва Гора; 63.
Антонович В. Б. історик; 6, 11, 16, 30, 41, 51, 61, 63. 97, 104.
„Архив Юго Западной Россіи; 97.

Б.

Бабинський, шляхтич; 57.
Бакота, м.; 27.
Балина, м.; 29.
Баліньський, історик; 27.
Бандтке, історик; 21.
Бантш Каменський, історик; 32.
Бар м. 29.
Барановські, шляхотська родина; 65.
Барське староство, з.; 158.
Батий, татарський хан; 27.
Бахново, с.; 65.
Баховський, управитель дібр; 110.
Белзьське воєводство, з.; 138.
Бердичів, м.; 92.
Бердичівський повіт, з.; 150.
Березів, с.; 63.

Березниця, с.; 103.
Берестейський повіт; 62, 65.
Берштинська пуца, ліси; 125.
Бистрик, с.; 92.
Бібр с. 63.
Біла Церков, м.; 33.
Білий Город, м.; 25.
Білий Стік, с.; 92.
Білпловська волость, з.; 140.
Білогородка, м.; 104.
Білозеро, озеро; 93.
Білополе, с.; 86.
Білоруси, нарід.; 72.
Білоцерківське староство, з.; 160.
Більск, м.; 93.
Блишино, с.; 65.
Богурин, с.; 92.
Богуславське староство, з.; 153, 157, 160.
Бона, польська королева.; 29, 82.
Бораші, с.; 104.
Боротинські шлях. родина; 99.
Браницький, гетман; 160.
Брацлав, м.; 22, 27, 32, 72, 79, 83.
Брацлавське воєводство, з.; 62, 89.

*) Скороченя: м. = місто, містечко, с. = село, оселя; з. = земля; р. = ріка.

Брацлавське староство, з.; 158.
Брацлавщина, з.; 22, 25, 26, 30,
31, 140, 154, 156, 158.
Буг, р.; 93, 140.
Бужин, слобідка; 93.
Букоймо, с.; 96.
Буковеські, князі; 98.
Букшин, маєток, село; 105.
Буремльський, князь; 80.
Буркалівна Маряна, селянка;
107, 108.
Бучин, с.; 63.

В.

Василевич Радко, селянин; 93.
Василів, м.; 33.
Вариводинці, с.; 109.
Ведмеденко, парубок; 108,
Ведмеденчица, селянка; 108.
Вейдеман, історик; 72.
Веледницька, волость; 88.
Вересів, с.; 63.
Верхів, с.; 84, 86.
Верещин Новий, м.; 98.
Верещинський, біскуп кївський;
88, 89.
Верещинські, родина шляхоцька
князі; 98.
Виговський, пан; 64.
Вижев, с.; 80.
Вильськ, в.; 95, 104.
Винницьке староство, з.; 158.
Винниця, м.; 27, 29.
Висла, р.; 68.
Вистрик, р.; 93.
Вишків, с.; 84, 85.
Вишковичі, с.; 91.
Вишневець, м.; 32.
Вишневецький Ярема, князь;
94.
Вільга, пан; 59.
Вільно, м.; 15, 17, 39.
Вітовд, великий князь литов-
ський; 21, 27, 28, 32, 73.
Владимірський — Буданов, істо-
рик; 16, 30.

Владислав Ягайлович (Варнень-
чик), польський король; 25.
Войнегів, с.; 109.
Войни Оранські, шляхоцька ро-
дина; 99.
Волинь, з.; 22, 24, 25, 31, 32,
34, 62, 63, 70, 73, 79, 80,
83, 88, 89, 92, 94, 104, 110,
137, 138, 140, 142, 144, 145,
148, 149, 151, 156.
Волинська, земля; 18.
Володимир Великий, князь; 69.
Володимир Волинський, м.; 32,
79, 81.
Володимирський, Замок; 80.
Володимирський, повіт; 63, 84,
89, 90, 96, 103, 105.
Володимирське уніятське епіс-
копство; 90.
Володковщина, с.; 63.
Волчинець Великий; 32.
Волчків, м.; 63.
Волчкович Олїзар Людвик, пан;
59, 60.
Ворокомля, с.; 53.
Ворони, шлях., родина; 99.
Воронич, пан; 56.
Воронівка, слобідка; 93.
Ворекла, р.; 32, 83, 93, 94.
Воютинські, шляхоцька родина;
28.
Воякович Богдан; 7.
Вруцький повіт, з.; 126.
Вятичі, нарід; 69.

Г.

Гавсевич Франц, економ; 108.
Гавсовичі, родина княжа; 98.
Гайсінське староство, з.; 158.
Галичина, з.; 7, 138.
Галицька Русь, з.; 7.
Гаковці, мешкамці Гакова; 126.
Гаштовди, княжа родина; 130.
Герман, р.; 93.
Германівське староство, з.; 158.

Глинськ, м.; 93.
Глинський Федкович Богдан,
— князь і путивельський на-
місник; 17.
Глинські, родина княжа; 130.
Глухова, с.; 95.
Гнійна, с.; 140.
Говин Опанас, мужик; 142, 143.
Годимичі, с.; 63.
Гольшанські, литовська шляхта;
121.
Горностаєвці, мешканці Горно-
стаєва; 126.
Городок, с.; 89, 90.
Горостав, с.; 142.
Горські, княжа родина; 19.
Грабів, с.; 63.
Григоровичі, с.; 84, 85.
Грідковичі, с.; 63.
Гринцевичі, с.; 65.
Гулевичі, княжа родина; 98.
Гурський, пан; 93.
Гусятин, м.; 29.

Г.

Гваніні, природописець; 26.
Гданськ, м.; 68.
Гедимін, великий князь литов-
ський; 24, 129.
Гедиміновичі, княжа родина;
121.
Горемикін, історик; 21.
Грабовеский М., історик; 27, 33.
Гржибовський, шляхтич; 105.

Д.

Данилович, історик; 12, 17, 20,
26, 27, 31.
Держна, м.; 29.
Деречи, с.; 86.
Дзялинська, графині; 107.
Дзялинський, історик; 10, 16,
17, 37, 39, 40.
Дивлин, с.; 95.

Дикі Поля, з.; 24, 34, 83.
Діковський, 57.
Дніпро, р.; 24, 34, 83, 93, 138.
Дніпрові пороги; 83.
Дністер, р.; 24.
Добратин, с.; 96.
Доманівка, озеро; 93.
Домантове, с.; 93.
Домашів, с.; 63.
Донець, р.; 24.
Дорогивка, с.; 89.
Дорогинецькі, шляхотська ро-
дина; 99.
Дороготичі, с.; 63.
Дремлів, с.; 65.
Друцькі, княжа родина; 121.
Дубно, м.; 110.
Дунайці, м.; 29.

Е.

Європа, з.; 120.
Едтей, татарський вождь; 32.

З.

Завидів, с.; 84, 86.
Забороле, с.; 84.
Задніпрянина, з.; 93.
Заленський Шлюбич, дворянин;
140.
Замличі, с.; 105.
Замойский Олександр, корон-
ний стражник; 94.
Замойский Ян, коронний кан-
цлер; 31.
Запорожжє, з.; 137.
Запорожська Січ, головна оселя
козаків на острові на Дні-
прі; 153, 156.
Заріче, с.; 63.
Заславські, родина шляхоцька,
98.
Збаражський Василевич Михай-
ло, князь, брацлавський на-
місник; 22.

Звенигород, м.; 27.
Звенигородець Дмитр, мужик;
83.
Звенигородка, м.; 72.
Звенигородське староство, з.;
157.
Звягольська волость; 85, 104.
Здеговецький Дмитро, шляхтич;
66.
Золотар Митко, селянин; 83.
Золотоноша, с.; 93.

Ж.

Жеславський Михайло, князь; 9.
Жигмонт Август, польський ко-
роль; 7, 28, 48³ 129.
Жигмонт І. польський король;
16, 35, 40, 48³ 81, 119.
Жида, нарід; 37.
Жидівці, с.; 92.
Житани, с.; 84, 86, 96.
Житомир, м.; 32, 63, 79.
Житомирський повіт; 89, 95,
103, 150, 156.
Жолѣвський Станіслав, поль-
ський гетман; 31.

І.

Іван Альбрехт, король; 119.
Іванішев И. Д. історик; 44, 61,
63, 65, 66, 84, 110.
Іванківська волость; 95.
Іванович Омелян, селянин; 93.

Й.

Йорданка, р.; 93.

К.

Кагарлик, м.; 107.
Казань, м.; 107.
Казимир Ягайлончик, польський
король; 7, 8, 10, 16, 17, 20,
21, 37, 118.

Калусів, с.; 103.
Калусовський, пан; 59, 60.
Каменець, м.; 27, 28, 103.
Каменецький Федько, шляхтич;
28.
Камяна Гора, с.; 96.
Канів, м.; 72, 79, 92.
Канівське староство, з.; 140,
157, 160.
Канівці, мешканці Канева; 24.
Карачевський Василь; 28.
Карятовичі, княжа родина;
25, 26.
Кащинці, с.; 109.
Кганецька, пані; 102.
Київ, м.; 17, 23, 32, 79, 103,
107.
Київська губернія, з.; 107, 137,
151.
Київська земля; 16, 17, 18, 22,
82.
Київська Україна, з.; 156,
157.
Київське воєводство, з.; 62, 92,
93, 144, 150.
Київський повіт, з.; 104, 150.
Київське Полісся, з.; 144, 148,
149.
Київщина, з.; 140, 156.
Киселі, шляхоцька родина; 99.
Кисиліни, с.; 103.
Кияни, мешканці Київля; 24.
Кміта Олександрович, черкась-
кий намістник; 17.
Княжа Лука, с.; 28.
Кобильна, с.; 34.
Кобринський повіт; 62.
Ковель, с.; 80.
Кодня, м.; 88.
Козаки; 35, 111.
Козари, нарід; 69, 83.
Козечина Настя, княгиня; 61.
Козин, с.; 63.
Койленський масток; 89.
Колчин, с.; 63.
Комар, міщанка; 83.

- Конські, дворянська родина; 140.
Константинополь, м.; 32.
Конюхи, с.; 84, 86.
Копче, с.: 109.
Корецька волость, з.; 103.
Корецький Іоахим, князь; 59.
Користишів, м.; 59, 60.
Коріатович Олександр, князь; 17, 27.
Коріатович Юрко, князь; 27, 28.
Корсунь, м.; 33, 72.
Костюхнівка, с.; 110.
Косюшко, землянин; 65, 66.
Котів, с.; 110.
Кочубей, (Хаджібей, тепер Оде-сса) м.; 25.
Кременець, м.; 79, 82.
Кременецький повіт; 84, 104, 109.
Криве, озеро; 93.
Крим, з.; 32, 154.
Куберський, шляхтич; 110.
Кудренки, міщани; 83.
Кудринці, м.; 28.
Кукольські, княжа родина; 98.
Куласів, с.; 105.
Куликове поле; 32.
Курбський, князь; 80.
Курганськ, м.; 107.
Куровицький Ян, берестейський часник; 105.
Курослав, озеро; 93.
Кути, м.; 86.
- Л.**
- Лабун, маєтність; 105.
Лазорка, мужик; 126.
Ланівці, с.; 34.
Ласко Михайло; 61.
Львів, м.; 93, 102.
Лебединцев; 79.
Леонтович Д., історик; 13, 35, 48¹, 48⁴, 123, 124, 128, 133.
Летичів, м.; 28.
Летичівське староство, з.; 158.
Лещинські, князі; 98.
Липовий Ріг, с.; 107, 108, 140.
Лисянка, м.; 33.
Литва, з.; 5, 6, 7, 15, 16, 21, 24, 25, 26, 30, 32, 39, 48³, 62, 70, 80, 81, 115, 120, 122, 125, 128, 129, 130, 131, 142.
Литин, м.; 29.
Литинське староство, з.; 158.
Литовиж, с.; 80.
Литовці, нарід; 5, 25, 26, 120, 121.
Литовська Русь, з.; 20, 48³.
Литовське князівство, з.; 3, 5, 14, 25, 62, 66, 74, 104, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 132, 134, 136.
Литовсько-руське князівство, з.; 111, 115.
Лички, с.; 63.
Лівобережжя, з.; 137.
Ліневекій, шляхтич; 90.
Ліпівський, історик; 27.
Ліще, с.; 63.
Ловків, м.; 88.
Лубни, м.; 94.
Лубомирський, граф; 101.
Лугин, м.; 95.
Лука, полоцький єпископ; 12.
Луцьк, м.; 15, 79, 80, 81.
Луцький, повіт; 63, 84, 89, 91, 92, 95, 96, 103, 109, 110.
Луцький замок; 81.
Льобартів, с.: 104.
Любомирські, княжа родина; 158.
Любче, с.; 63.
Людвик Угорський, король; 21, 119.
Ляхи, нарід; 59.
Ляхівці, м.: 109.
Ляц Самійло, коронний страж-ник; 59, 60.
Ляльвель, історик; 117, 130.

М.

Маліновський, історик; 27.
Малоросія, з.; 24.
Максимівка, с.; 93.
Матійки, с.; 110.
Матієвичі, с.; 65.
Мглин, м.; 9.
Мезь Яцко, намістник звягольський; 126.
Мезів, с.; 63.
Межибож, м.; 27.
Межирів, м.; 29.
Межиріче Корецьке; 104.
Менліґрей, татарський вожд; 32.
Миків, с.; 63.
Микулчі, с.; 91.
Митинці, с.; 89.
Мутковичі, с.; 12.
Михайло Олександрович, слуцький князь; 8, 9.
Михалків, с.; 56.
Мізова, с.; 53.
Мікросич Ф., учений; 38.
Млинів, с.; 86.
Молдавія, з.; 138.
Молодецькі, княжа родина; 158.
Моковичі, с.; 63, 103.
Мократичі, с.; 88.
Москалі, нарід; 110.
Москва, м.; 107.
Московщина, з.; 6.
Морачевський, історик; 117, 119.
Мочульський, шляхтич; 66.
Мошкевич Лаворко, мужик; 126.
Метиславль, м.; 9.
Мурахва, р.; 24, 28.
Мурмулі, міщани; 83.

Н.

Немирович Юрій, підкоморий квітський; 95.

Низ, з.; 34.
Низкінецькі, шляхоцька родина; 99.
Німці, нарід; 7, 116, 117, 120.
Новгород Волинський, м.; 150.
Новий Константинів, м.; 29.
Новоросійський край, з.; 154, 156.
Новоросійські степи, з.; 24, 138, 141.
Ногайці, нарід; 32.
Ноздриш, с.; 104.

О.

Овадна, с.; 140.
Овечі води, р.; 24.
Овруч, м.; 63, 79, 82.
Овруцький, повіт; 63, 104, 144.
Овруцьке Полісє, з.; 63, 88.
Ольберд, литовський князь; 8, 25, 26, 27, 32.
Олександр Ягайлоньчик, великий князь литовський і польський король; 9, 10, 12, 17, 24, 125.
Омелно, с.; 63.
Оранські, шлях. родина; 99.
Орґій, р.; 24.
Орда, 82.
Ореля, р.; 83.
Оренбурська губернія, з.; 107.
Осьміговичі, с.; 63.
Острів, с.; 63.
Островська волость; 32.
Острозський Павло Януш князь; 53.
Острозський Януш, князь; 32, 33, 53.
Острозський Іванович Константин, князь; 32, 81.
Острозські, княжа родина; 33, 121, 130.
Остропіль, с.; 104.
Очаків, м.; 24.

П.

Павша, дідич; 148.
Паволоцька, волость; 95.
Пацович Юрий, полоцький на-
місник; 12.
Пашів, с.; 96.
Пекалів, с.; 110.
Перекальські, шляхоцька ро-
дина; 99.
Песах, арендар князя Сангушка;
53.
Петидні, с.; 91.
Петрова Лука, с.; 28.
Піва, р.; 93.
Підфиліпе, м.; 28.
Пінський повіт, з.; 103.
Пісчана, с.; 93.
Плоскирів, м.; 29.
Побережжя, з.; 25.
Погребецький, шляхтич; 110.
Подільська губернія, з.; 151.
Подільська земля; 25.
Подільське воєводство, з.; 140.
Поділе, з.; 24, 25, 26, 31, 62,
105, 110, 130, 137, 138, 140,
144, 150, 151, 156, 158.
Позадніпрянщина, з.; 103.
Полісе, з.; 35, 70, 72, 73, 81,
83, 88, 94, 96, 137, 138, 140,
148, 149, 150, 151, 156.
Поліщуки, мешканці Поліся; 72.
Полтава, м.; 93.
Поляки, нарід; 7, 26, 115, 116,
128, 129, 131, 132.
Поляни, нарід; 69.
Полоцьк м. 10, 21, 23, 39.
Полоцька, земля; 15.
Польща, з.; 3, 4, 5, 6, 7, 15,
16, 21, 24, 25, 29, 30, 32,
33, 34, 45, 48³, 56, 62, 73, 81,
83, 98, 103, 112, 115, 116,
122, 128, 129, 130, 131, 132,
134.
Понятовский Йосиф, князь; 160.
Понятовский Станіслав, князь;
160.

Порицька, княгиня; 33.
Порицькі, князі; 98.
Потемкін; 62.
Потоцький Йосиф, воевода ки-
ївський; 140.
Потоцький Станіслав, полков-
ник; 93.
Потоцькі, княжа родина; 158.
Правобережна Україна, з.; 137,
138.
Привередов, с.; 7.
Прилуцьке староство, з.; 157.
Припеть, р.; 63, 140.
Прушинський Михайло, жито-
мирський мечник; 100.
Псьол, р.; 83, 93.
Пулини, масток; 88.
Путивельський Дмитро, князь;
82.

Р.

Радзівілі, княжа родина; 121,
130, 158.
Радомисльський повіт, з.; 150.
Режицький повіт, з.; 103.
Ржищев, м. 107, 108.
Ржищевський масток, з.; 107.
Ридкін, учений правник; 40.
Ров, м.; 29.
Рожищани, мешканці Рожища;
109.
Рожищанський масток, з.; 110.
Рожище, м.; 63.
Рокитна, м.; 153.
Романів, м.; 33.
Рось, ріка; 83.
Росія, з.; 4, 35, 39, 44, 51, 61,
106, 111, 112, 121, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 137, 138,
153, 160.
Роттермунд, пані; 108.
Ружин, с.; 91.
Ружин новий, м.; 98.
Ружинські, родина шляхоцька
князі; 98.
Рука, с.; 63.

Русь, з.; 4, 5, 7, 12, 14, 15, 19,
22, 24, 30, 32, 33, 34, 50, 62,
68, 69, 71, 72, 73, 78, 83,
84, 111, 121, 123, 130.
Руське воєводство, з.; 138, 140.
Руснів, с.; 96.

С.

Савинач, р.; 93.
Самара, р.; 24, 83.
Сангушки, княжа родина; 158.
Сангушко Григорий князь; 53.
Сангушко Роман, князь; 61.
Сарніцький, історик; 33.
Сатавов, м.; 29.
Свиноухи, с.; 110.
Свиридов, намісник черкаський;
24.
Свідригайло, литовський князь;
27, 125.
Святослав, князь; 69.
Секунь, с.; 63.
Семашко, маїнат; 80.
Семен Олександрович, київський
князь; 24.
Семенівці, с.; 65.
Сергієвич, історик; 6, 23.
Сереховичі, с.; 63.
Сехновичі, с.; 65.
Сидорівка, с.; 63.
Сині Води, р.; 25, 32.
Синово Монастирське, с.; 63.
Синово Ратнське, с.; 63.
Синюта Матвій, дідич, пан; 109.
Ситниця, с.; 63.
Сіверяни, нарід; 69.
Сіницьке староство, з.; 157.
Сінява, м.; 29.
Сінявка, с.; 63.
Скала, м.; 27, 28.
Сквирський повіт, з.; 150.
Скоробор, „могила у Скоробора“
93.
Слободжиський маєток; 88.
Слободища Старі, м.; 88.
Случ, р.; 137.

Слуцьк, м.; 63.
Смидинська волость; 80.
Смидинці, мешканці Смидинь-
ської волости; 80.
Смоленськ, м.; 22.
Смоленська земля; 19.
Смотрич, м.; 27, 28.
Сович Тихно, землянин; 64.
Соколів, с.; 56.
Сокольський Марко, князь; 109.
Соловійв, с.; 63.
Старець, р.; 93.
Старий Колк, с.; 63.
Степанки, с.; 65.
Стецький, каштелян київський;
140.
Стецький Вацлав, київський
чашник; 105.
Стир, р.; 105, 109.
Стрийковський, природописець і
історик; 26, 69.
Стрільниковий перевіз; 93.
Студена Вода, с.; 59.
Сула, р.; 83.
Сян, р.; 140.

Т.

Таваня, р.; 24, 83.
Тарновські, княжа родина; 158,
Татари, нарід; 24, 25, 27, 28,
29, 31, 32, 33, 35, 37, 53, 54,
94, 103, 111, 137.
Твердинь, с.; 63, 103.
Тегиня, м.; 24.
Терехи, с.; 95.
Терлецький Кирило, луцький
єпископ; 53.
Теснівка, с.; 95.
Тиха Сосна, р.; 24.
Тішкевич, пан; 88.
Тішкевичі, шляхоцька родина;
30.
Тлусте, м.; 29.
Тодольська губернія, з.; 107.
Торговиця, м.; 34.
Торно, м.; 119.

Тресгенець, с.; 63.
Трипольські, князі; 98.
Троїцький повіт; з.; 107.
Тростянки, с.; 63.
Троцьке воєводство, з.; 62.
Троциньський, пан; 107.
Туричани, нарід; 101.
Турки, нарід; 32, 137.
Тучанський Лящ Самійло, ко-
ронний стражник; 93.
Тясмин, р.; 83.

У.

Удай, р.; 83.
Україна, з.; 24, 25, 31, 34, 48³, 70,
83, 93, 94, 98, 104, 110,
111, 138, 140, 144, 148, 150,
151, 152, 153, 154.
Уланів, м.; 29, 30, 33.

Ф.

Фасч, пан; 32.
Фільон, Петро Мировицький, пи-
сар, скарбник короля поль-
ського; 93.
Фірлей, історик; 39, 40.

Х.

Хабне, м.; 63.
Хаджігрей, татарський вожд;
32.
Хапки, с.; 65.
Хвастів, с.; 89.
Херсонські степи, з.; 154.
„Хмель“, Хмельницький; 95.
Хмельник, м.; 28.
Хмельницьке староство, з.; 157,
158, 160.
Хмельницький, гетьман козаць-
кий; 89, 94, 95, 101.
Хмільник, м.; 33.
Ходкевич, шляхтич; 7, 130.
Ходкевичі, княжа родина; 158.
Ходорів, м.; 140.

Холпнів, с.; 63.
Хорковський Матис, пан; 109.
Хрипаловичі, с.; 91.
Хруць, мужик; 83.

Ч.

Чарнецький, історик; 17, 20.
Чарторийські, княжа родина;
79, 80, 130.
Чацький, історик; 29, 68, 69.
Червень, м.; 27.
Червона Русь, з.; 34.
Черкаське староство, з.; 157.
Черкаси, м.; 17, 24, 79, 83.
Церкашани, мешканці Черкас;
24.
Чернягів, м.; 32.
Черче, м.; 29.
Четвертанські, княжа родина;
121.
Чигирин, м.; 72.
Чигиринське староство, з.; 157.
Чічерів, історик; 14.
Чорне море; 24.
Чорногородський масток; 85.
Чорнокозинці, м.; 28.
Чорноострів, м.; 27, 29.
Чорт Мішко, мужик; 83.
Чуриловичі, с.; 19.

Ц.

Цевів, с.; 84, 84.
Цекліньський, шляхтич арендар.
95.
Цдиль, с.; 103.

Ш.

Шайно, с.; 63.
Шайноха К., історик; 117.
Шандбаровий перевіз; 94.
Шаравка, м.; 28, 30.
Шараневич І., історик; 7.
Шаргород, м.; 29, 31.
Шевевський, дворянин; 140.
Шлезьк, з.; 68.

Шлягер Генрих, вельможна ;
125.

Шпаків, с. ; 92.

Шостаковскі, княжа родина ;
98.

Щ.

Щенїевскій, шляхтич ; 54.

Щепина Светохна, дворянка ;
126.

Ю.

Юрченко Яків, селянин ; 107.

Я.

Яблоновскі, княжа родина ;
158.

Ягайло Володислав, польський
король ; 15, 17, 21, 22, 115,
120, 128, 129.

Ягольниця, м. ; 28.

Язловець, м. ; 28.

Язловецькі, магнацька родина ;
25.

Ялушків, м. ; 29.

Янків, с. ; 109.

Ярославич Федір Іванович,
князь ; 126.

Важнійші друкарські помилки.

Стор.	стр.	замість	має бути
6	11 з гори	зализями	галузями
25	7 з долу	подольской	Подольскою
28	14 "	Летичев	Летичів
29	4 з гори	Сатанов	Сатанів
36	6 "	духовицю	духовницю
37	17 з долу	вншь	внші
38	15 "	посоциня	посоцинь
—	16 "	холоту	холопу
51	8 з гори	числа людей	числа вільних людей
55	13 з долу	маістри	магістрати
62	1 "	1872, ч. 8.	1869, ст. 920
69	2 "	54	51
75	13 "	ті другі	ті і другі
—	12 "	1 волоки	по 2 волоки
76	13 з гори	них	їх
77	10 з долу	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{10}$
88	18 з гори	становить	стовп
96	6 "	відбувало ся	відбивало ся
97	1 з долу	1860	1870
101	8 з гори	роботу в дибах	роботу в дибах, а кому
107	4 з долу	уъзднало	уъздаго
140	9 "	залюднене	залюднення
—	10 "	лідкалв ся	бідкали ся
143	2 з гори	жінкв	жінка
—	5 "	дитати	дитяти

Інші похибки легко справити при читаню.

З М І С Т.

	Сторона.
Вступне слово редакції	III—IV
Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV—XVIII вв. Івана Новицького:	
I. Суспільно-побутовий устрій литовсько-руського князівства в період до видання Статуту	1 35
II. Постанови Статутів про селян та зміни в правному положінню останніх в протягу XVI в. Приміна статutowого законодавства в слідуєчій епоці	35--67
III. Податки та обовязки селян у XVI в. — Устава про волоки. — Устава про похожих людей. — Огляд інвентарів	67—89
IV. Інвентарі першої половини XVII. віку. Повстанне Хмельницького. — Вплив козацьких війн на побут селянського стану	89—97
V. Надужитя дідичів, — вплив аренди та заставу. — Реакція з боку селян: утечі та безуцинні переходи; явні бунти та аграрні переступи	97 - 112
Про правне та економічне становище селян у XVIII в. написав Володимир Антонович	113—161
Показчик імен особових і географічних	162—171
Друкарські помилки	172

